

Արդարապես
գրեց

ԱՐՈՒԷՍԻ ԷՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵՄ

- Ե. ԱՅՎԱԶԵԱՆ
- ՀՐԱԶ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ
- Յ. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆԵԱՆ
- Ղ. ՄԵԼՈՅԵԱՆ
- Վ. ՄԵԼԻՔԵԱՆ
- Շ. ՆԱՐԴՈՒՆԻ
- ՀԱՅԿ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ
- ՕՆ. ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ
- Բ. ՊՈՏՈՍԵԱՆ
- ՎԵՀԱԶԱՏ
- ԱՐՇԱՄ ՏԱՏՐԵԱՆ
- Կ. ՓՈԼԱՏԵԱՆ
- Գ. ՔԵՐԷՍԹԷՃԵԱՆ
- Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ
- Վ. ՕՇԱԿԱՆ

2

ԱՆՆՄԱՆՄԱՆ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

★

2

ՍՀԱՐՈՆ

ՈՐ Ե Ւ Ե Լ Ք

Ո՛վ իմ Արեւելք, եւ ա՛յնքան մօտիկ եւ այնքան հեռու,
Հեռու եմք քեզմէ հեռաւորութեամբ միշտ եօթը դարու:

Երկիրքդ գրքկած, մեր հայրերն եղան սօսիին նրման,
Երկինքքդ գրքկած, եղան վեհափառ Մասիսին նրման:

Անոնք երաժիշտ, գոռ երգ յանձնեցին լերան գագաթին,
Անոնք բանաստեղծ, խոր վերք պեղեցին կռունկներուն սրբտին:

Անոնք նըկարիչ, մեր կուրծքերուն վըրայ Յոյս նըկարեցին,
Որուն կուգանք մենք... կուգանք հետքերով վահագն աստուածին:

★

ԳՐԻԳՈՐ ՆՍՐԵԿԱՅԻ

Ի ԽՈՐՈՑ ՍՐՏԻՑ ԽՕՍԳ ԸՆԴ ԱՍՏՈՒԾՈՅ

(Բան Դ.)

Ա.

Եւ քանզի ըսկիգրըն կալայ խօսել ընդ քեզ՝
Որ ի ձեռին ունիս զշունչ կենդանութեան հոգւոյս քազմամեղի,
Յիրաւի սարսեալ դողացեալ տագնապաւ մեծաւ յաւէտ երկնչիմ՝
Վասնզի ահաւոր եւ անտանելի եւ ի սահմանէ բանի փախչելի
Յիշատակ աննողապրելի անաչառըդ քո ատենի՝
Ի կշտաւբումն իմ պարտաւորի, արարիչ երկնի եւ երկրի:
Նա զի եւ չիք իսկ բըժըշկութիւն
Բազմավըտանգ սաստկութեան վիրացս անողջանելի,
հայքմանց խածուածոց մահաբերին բերանոյ ժանեաց՝
Որսողին զանձն իմ ի կորուստ,
Մանաւանդ զի ոչ գոյ պատասխանի, ըստ առակողին, յաւուր
պատերազմի .

Եւ ո՛չ բանիւ իրաւանալի եւ ո՛չ վերարկուաւ պատըսպարելի,
Եւ ո՛չ դիմակօք կեղծաւորելի, եւ ո՛չ առ երեսս բանիւք մատչելի,
Ո՛չ կերպարանօք երբեք խաբելի, ո՛չ յօղուածօք բանից սըտելի,
Ո՛չ արագմամբ ռսից փախչելի, ո՛չ բիկանց դարձուցանելի,
Ո՛չ դիմաց ընդ երկիր մածուցանելի,
Ո՛չ բերանով ընդ հող հաստելի, ո՛չ ի խորս երկրի դօղելի:
Քանզի՝ մերկ են քեզ ծածկեալքն, և հրապարակեալ են աներեւոյքքն .
Արդարութիւն իմ նըւագեալ եւ իսպառ ունայնացեալ,
Մեղանքն յայտնեցեալ եւ յաւէտ առաւելեալ,
Զարիքն իմ մընացական եւ ես կորբստական .
Իրաւանցն կըշիռ պակասեալ եւ անիրաւութիւն իսկոյն գօրացեալ .
Բարեացըն բերք հալեալ, եւ սըխալմունքըն արձանացեալ .
Աւանդըն կորուսեալ եւ դատակընիքըն այժմէն գտեալ,
Մահուն մուրհակ գծեալ եւ աւետեացըն կըտակ եղծեալ:
Բարերարըն տխրեցեալ եւ բանսարկուն ուրախացեալ .
Հրեշտակաց գունդըն թախծեալ եւ սատանայ խնձորիւք պարեալ .
Վերնական գօրքն ողբացեալ եւ ստորնայինքն բերկրեցեալ .
Ըսպանողին մըքերք լցեալ եւ պահողին զանձն կապտեալ .
Օտարին կողմըն կանգնեալ եւ ստացողին պարգեւ մատնեալ .
Վաստողին ձիւր՝ մոռացեալ եւ կորուսչին հաղբքըն պահեալ .
Երախտիք Փրկչին հեգնեալ եւ Բելիար զըւարթացեալ .
Կենացն աղբիւր փակեալ եւ գոռոզին ժանգ ժանդիս ժամանեալ :

ՄՐՏԻ ԽՈՐԵՐԷՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՀԵՏ ԽՕՄԲ

Ա.

Եւ որովհետեւ խօսիլ ըսկըսայ, ահա՛, քեզի հետ,
 Որ կենդանի շունչն ունիս ձեռքիդ մէջ բազմամեղ հոգւոյս, --
 Ստոյգ դող-սարսափով ու մեծ տագնապով կը վախնամ յաւէտ:
 Յուշքն իսկ անաչառ քու դատաստանիդ աննողոպրելի,
 Ուր պիտի մեղքերքս կշտամբըւիս, ո՛վ արարիչ երկնի եւ երկրի,
 Ահաւոր է եւ անտանելի եւ որեւէ սահմանումէ վեր:
 Եւ մանաւանդ որ չիկայ դեղ դարման
 Իմ բազմավրտանգ, անողջանալի սաստիկ վերքերուս,
 Հոգիս՝ կորուստի մատնող մահաբեր
 Ժանիքներու այդ խայթումներուն ու խածուածներուն:
 Եւ չէ կարելի պատասխան գտնել պատերազմի օրն, ըստ առակողին.
 Ո՛չ ալ խօսքով դուրս գալ արդարացած, եւ ո՛չ վերարկուի տակ
 պատասպարուիլ,
 Ո՛չ դիմակներով կեղծարանալ, ոչ երեսպաշտիկ խօսքերով մօտիլ,
 Ո՛չ շինծու ձեւերով խաբել, ո՛չ ալ կըցկըցուն բառերով սըտել,
 Ո՛չ արագավագ քայլերով փախչիլ եւ ո՛չ ալ թիկունք դարձընել
 երբեք,
 Ո՛չ երեսը գետնին կպցընել, ո՛չ բերանով հողին հաստատուիլ
 Եւ ո՛չ ալ երկրի խորերը թափչիլ:
 Զի քեզ համար բաց են ծածկըւածներն եւ հրապարակուած՝
 աներեւոյթներն.
 Իմ արդարութիւնս նուագած է իպպառ եւ ունայնացած,
 Մեղքերս յայտնուած են, եւ մանաւանդ արելի շտոցած,
 Իմ չարութիւններս են մնացական, ես՝ կորըստական.
 Իբաւունքի կշիռն է պակասած, անիրաւութիւնն իսկոյն գօրացած.
 Բարեգործութեանց պտուղներն են հալած եւ սխալումները՝ արձա-
 Աւանդն է կորսուած եւ դատակրիքին այժմէն գտնուած. /նացած
 Մահուան մուրհակն է գրուած եւ անտիսի կտակը ջնջուած.
 Բարեբարն է տխրած եւ բանասրկուն է ուրախացած.
 Հըրեշտակներու գունդն է թախծած եւ սատանը խնձով պար բռնած.
 Վերնական գօրքն ողբի է նստած, ստորայիններն բերկրանքով արբած.
 Ըսպանողին մըքերքն է լեցուած եւ Պահողին գանձը կողոպտուած.
 Օտարին կողմն է կանգուն մընացած եւ ըՍտացողին պարգեւը մատնը-
 ւած.
 Ըստեղծողին ձիրն է մոռցրած եւ կորուսչին թակարդը պահուած.
 Փրկչին երախտիքն է հեզնուած եւ Բելիարն է զըւարթացած.
 Կեանքի աղբիւրն է փակուած եւ գոռոզին ժանգը ժանդիս հասած:

Բ.

Եւ արդ, ո՞չ ապաքէն ըզձալի էր, ըստ գրոյն կանխութեան
 նախաձայնելոյ,
 Ո՛չ ստեղծանիլն երբեք յարգանդի եւ ո՛չ նըկարիլն ի յորովայնի,
 Ո՛չ ի ծնունդ յառաջագայիլ եւ ո՛չ ի լոյս կենաց հասանիլ,
 Ո՛չ ի թիւքս մարդկան գըրիլ եւ ո՛չ ի հասակ անման ամբառնալ,
 Ո՛չ ի պատկեր գեղոյ զարդարիլ եւ ո՛չ բանիւ հանդերձաւորիլ,
 Քան ընդ այսպիսեաց սաստկագունից եւ սարսափելեաց ըմբռնիլ
 պարտուց,
 Զոր եւ ոչ վիմաց կարծրութիւն բերէ,
 Թող թէ մարմնոց լուծականութիւն:

Գ.

Եւ արդ, տո՛ւր, բարեգուրք, աղաչեմ ըզքեզ, տո՛ւր ինձ ողորմութիւն,
 Որ գայտասիկ դու ինքնին քեզէն քոյովըդ բանիւ մեզ սահմանեցեր,
 Ասելով, թէ տո՛ւք գայդ նըւէր յանուն փրկութեան ձերոյ՝ Աստուծոյ,
 Եւ սուրբ եղերուք. զի ողորմութիւն կամիմ, եւ ոչ զպատարագ:
 Ահա բարձրացի՛ր վերըստին խնկեալ այսր յիշատակաւ,
 Որ ունիս զամենայն, եւ ի քէն է ամենայն,
 Եւ քեզ փառք յամենեցունց. ամէն:

(«ՆԱՐԵԿ», Բան Դ.)

ԳՐ. ՆԱՐԵԿԱՅԻ

★

Բ.

Արդ, բզճակի չէ՞ր արդեօք, ինչպէս Գիրքն ըսեր է կանխաւ,
 Չստեղծուիլն երբեք մօր արգանդին մէջ ու չընկարուիլն որովայնին
 մէջ.

Ո՛չ, գոյանալ եւ ո՛չ լոյս աշխարհ գալ,
 Ո՛չ մարդերու քիւին մէջ անցնիլ, ո՛չ հասակի անումն ունենալ,
 Ո՛չ գեղեցիկ դէմքով գարդարուիլ, ո՛չ ալ խօսուն լեզուով օժտուիլ,
 Քան քէ աշսպիսի ամենասաստիկ եւ սարսափելի մեղքի տակ իյնալ,
 Որուն չի կրնար դիմանալ նոյնիսկ փարի կարծրութիւնն
 Ո՛ր մնաց մարմնի լուծականութիւնն:

Գ.

Արդ, տո՛ւր, բարեգութ, կ'աղաչեմ քեզ, տո՛ւր ինձ ողորմութիւն,
 Դուն որ խօսքով իսկ պայման գրքիք մեզ շարժիլ աշսպէս,
 Ըսելով.— Տուէք այդ նուէրն Աստուծոյ՝ ձեր փրկութեան համար,
 Ու մաքրութեցէք. ողորմութիւն կ'ուզեմ վարընզի, եւ ոչ պատարագ:
 Ասի յիշելով՝ ահա բարձրացիր վերբստին, խնկուա՛ծ,
 Որ ամէն բանի տէր ես, եւ աղբիւր ամէն բաներու,
 Քեզ կը վայլէ փառք ամէնուն կողմէն. ամէն:

(Աշխհ. Թարգ.՝ ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔ. ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ)

★

GRÉGOIRE DE NAREK
(Xe siècle)

ODE

TOI qui es ce chant merveilleux
en qui nous trouvons notre branle,
Musique au sein de qui les formes se construisent,

Toi qui es le secret de cette pensée
par qui toutes choses se meuvent ensemble,

toutes splendeurs sont réunies en Toi
comme sont les roseaux emplissant l'amphore.

Tu es le doigt du cyprès qui montre la route
et tes sourcils sont joints en un seul arc,

Dieu de Midi qui règne sur les Astres.

(Trad. de Luc-André MARCEL)
«Cahiers du Sud»

★

Անհնար է մէկ շունչով վերլուծել այս խորախորհուրդ Ողբեր-
գութիւնը՝ զոր բացատրելէ աւելի կրնաս զգալ: Վերլուծել այն հո-
գին՝ որ Նարեկացիինն է, հետեւաբար Նարեկինը, կը նշանակէ վեր-
լուծել մարդկութեան հոգին:

... Համամարդկային խորքին հետ, սակայն Նարեկն ու Նարե-
կացին ունին տարազ մը՝ որ որչափ ինքնատիպ ու անհատական, կը
կրէ յատկանշական դրոշմը զանոնք ծնող ցեղին, միջավայրին ու
պատմութեան:

... Ան արտայայտութիւնն է տիեզերական եւ համապարփակ սիրոյ:

ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔ. ՏՐԱՊԵՉՈՆԻ

★

Հայ գրականութեան մէջ առաջին անգամ վերածնունդի հիմ-
նական գիծերը գրսեւորողը Նարեկացին է հանդիսացել: Նարեկացու
ստեղծագործութիւններով նոր դարագլուխ է բացուել ոչ միայն մեր,
այլ նաեւ համաշխարհային գրականութեան պատմութեան մէջ: Նա-
րեկացու ազդեցութիւնը, գրական տեսակէտէ, կը տարածուի մինչեւ
մեր օրերը, Սովետ Հայաստանի սահմաններէն ալ ներս արձակազիր
Կեմիրճեանի եւ բանաստեղծ Ն. Զարեանի եւ Տարօնեցիի վրայ:

Պրոֆ. Մ. ՄԿՐԵԱՆ

★

Կը գոհանամ միայն խանդաղատագին զգացումով մը հետեւելով
բանաստեղծին մտքի թռիչքին որ զմայլելի բնականութեամբ մը երկ-
րէն երկինք, նիւթէն հոգին կ'ընէ իր սաւառնումը, կատարելով դժ-
ուար համադրումը երկու աշխարհներուն, որմէ մանրանկար իրա-
գործում մըն է մարդը:

Յ. ՕՇԱԿԱՆ

★

Պ ԱՏԵՐԱԶՍԸ ԿԸ ՏԵՒԷ...

II. ԹԱԶԻՆ օրը՝ երբ Պարոն Գրիգորը ինձի ներկայացուցին, լուռ դիտեց զիս, ու անտարբեր հեռացաւ:

Իրենց տան ներկարարն էի երկու շաբթուան համար:

Առաջին օրը՝ Պարոն Գրիգոր քովս իսկ չեկաւ: Բայց իր տարէց մայրը՝ որպէս իսկական հայ մայրիկ, մօտեցաւ, հարցուց, խօսեցաւ ու ծանօթացաւ: Իրենք ալ Իզմիրէն Մխիթի, Աթէնք, Մարտիրոս... յետոյ Փարիզ. պատմեց, սիրտը բացաւ:

Պատերազմը սակայն, այս վերջին պատերազմը... Ու երկար եւ յուսահատ «ա՛խ» մը քաշեց սրտին բոլոր ցաւը տալով այդ մէկ հառաչանքով: Այո, պատերազմը իր զաւկին գլուխը կերած էր, թէպէտ առողջ ու կայտառ՝ բայց 38 տարեկան Գրիգորին հոգին վերաւորուած էր պատերազմի եւ զերութեան տաժանակիր օրերուն: Եւ վերադարձէն ի վեր, բժիշկ, մասնագէտ, ա՛լ մարդ ու խորհուրդ, հիւանդանոց ու աղօթք չէր մնացած:

— Աստուծոյ կամքը մեծ է... Ա՛ն միայն կրնայ փրկել իր Գրիգորը: Բարեբախտաբար միւս որդւոյն առողջութիւն եւ աշխատանքի յաջողութիւն տուած էր, դրամը ի՞նչ կարեւորութիւն ունէր հիւանդութեան առջեւ:

— Ա՛խ, Պարոն Բարգէն, եթէ գիտնայիր ինչպէս ըլլաւ Գրիգորիս ... Դերձակներուն առաջինը, խանութ ու հարուստ յաճախորդներ, դրամի տէր էր, շէնքով շնորհքով, եղբօրը օգնող, տունը տեղը ուսերուն: Աս Ֆրանսացի դալթախներն անգամ չէին ազդեր վրան:

Ու երազկոտ պահ մը լռելէ յետոյ, տխուր աչքերով զիս դիտելով՝ նորէն հառաչեց...:

— Ինչ որ ըսէ՛ երբ քովդ գայ՝ համաձայնէ Պարոն Բարգէն, «այո» ըսէ, մի հակառակիր ըսածներուն, դեռ պատերազմի եւ Գերմանիոյ դատի օրերուն մէջ է:

Յետոյ աղուոր սուրճ մը բերաւ, նստէ՛, ըսաւ, սրկարէթ մը քաշէ, շատ մի՛ յոգնիր, տղաս: Կեանքին բեռը տանելու համար երբեմն սիրտերը պէտք է պարպել, բացուիլ, խօսիլ, սրտակից մը գրտնել:

*
**

Զինքը մայրիկ կը կոչէի, եւ անշուշտ մեր դիւղէն, աքսորէն խօսեցնել կուտար. իսկ երբ վերջին պատերազմին մասին ըլլար մեր խօսակցութիւնը, յանկարծ՝ մայրիկը աչքերովը կը սկսէր նշաններ ընել արգիլելով որ խօսիմ... ու գլուխով հասկցնել կ'ուզէր դէ-

պի ետին դիտողի մը ներկայութիւնը գուշակողի մը պէս, յօնքերը վեր վար առնելով...:

— Գրիգորը կարծեմ դրան ետեւն էր. կ'ըսէր մեղմ ձայնով: Որքան կրնաս այդ մասին մի խօսիր, հոգին ու սիրտը իրար կ'անցնին, փոխէ, փոխէ խօսքերդ...:

Երկրորդ առաւօտուն իսկ, հազիւ հագուստներս փոխած, սկսեր էի աշխատիլ, Պարոն Գրիգորը մօտեցաւ ինձի քմծիճազով մը...: Դեռ նոր ածելուած էր, եւ երեսին ու ականջներուն տակը տեղ տեղ օճառոտ:

— Բարի լոյս, Հաճի', ըսէ' նայինք, դուրսը ի՞նչ կայ չկայ, թերթերը գրեցի՞ն... Դեռ մանրամասնութիւններուն տեղեակ չեմ. քանի մը վայրկեանէն պիտի հասնին, մտածուած, գրուած, այսինքն տըպուած... գրելը, տղաս, խօսք չէ, տպել է, տպելը կարգալ է, կարգացնել տալ... լեզուն Աստուծոյ շնորհքն է: Աշխարհիս վրայ երկու լեզու կայ, հայերէն եւ թուրքերէն, թուրքերէն բան մի սպասեր, օսմանը են...:

40 միլիոն կաթոլիկ կայ Փրանսայի մէջ. անդին՝ Պապը, ասդին Անգլիան, թագ ու թագաւոր... ո՞ւր մնաց օսմանը...:

Ասիայէն յետոյ Ափրիկէի ականջ մի կախեր, Հաճի, դուն Երուսաղէմ գացած մարդ ես, մտիկ ըրէ որ բռնեմ: Մենք տարբեր ենք բարեկամս, լուրջ կ'ըսեմ, ասոնք քերականական փափուկ հարցեր են, ես իմ... ես իմ... կիսախուժի աչքերով սկսաւ բան մը փնտռել մտովին...:

— Ծօ սա «ես իմ»ը ուրկէ՞ եկաւ միտքս, Հաճի, կեցիր նայիմ, եւ սկսաւ այս անգամ ճակատը վեր բարձրացնել ու աչքերը գոց դիտե՛լ... փնտռել... ու յանկարծ՝

— Հա՞... հոգ էիր հա՞... հոս եկուր նայիմ, պահուրտիլ կ'ըլլա՞յ... մտիկ ըրէ Հաճի, մտիկ ըրէ որ շարունակեմ, կարեւոր բաներ են ասոնք. մեղմէ գատ մարդ պէտք չէ լսէ ասոնք, պետական ներքին զազանիքներ են...:

Ես իմ անուշ Հայաստանիս լեզուն պագնեմ, օսմանըն ո՞ւր մընաց մեր հայկազուն բառարանի քով: Շալվատն ու Փէսը հապը կ'ըլլած են...: Կոռեցէ՛ք տղերք, զարկէ՛ք, զինուեցէ՛ք, լեռները ձերն են, ես անոնց հաւատքն ու եօթը պորտը... գերդաստանը... գերդաստան... գեր գերի...: Յանկարծ նայուածքը սկսաւ հեռանալ. մատները դողալ սկսան:

— Մայրի՛կ... հոս եկուր, ո՞ւր մնացիր, թերթերը ո՞ւր մնացին, ժամանակն է, լոյսերը վառէ դահլիճին, մաքրութիւնը կատարուած է, դո՛ւրս, դուրս վունտէ ծառաները, խոհանոցին դուռը գոցէ, ոսպին հոտը եղա՞ւ եա... չ'ըլլար, չեղաւ, քանի հագար անգամ պատուիրած եմ որ ուշադրութիւն ընես, հսկես ծառաներուն վրայ, դռները գոց պահել տաս, բերանս մազ բուսած է պատուիրելէն, ժամանակ չունիմ ասանկ պաղ-ապուր մանրամասնութիւններով զբաղելու, խելքերնիդ զլուխնիդ պահեցէ՛ք, Հաճի, խօսքս քեզի ալ է, լու մտիկ ըրէ՛ք... համաշխարհային ճակատագիրն է իմ աշխատանքս, ճակատագիրը ըսածդ բախտին ձեռքը չեն ձգեր մայրիկս, եկուր սատեղը նստէ որ բացատրեմ:

Ճակատագրին օձիքէն կը բռնես, կը խրես անկիւն մը որ չփախի կամ շարժի: Կը նայիս երեսին, կը չափես հասակը, եւ ուզածիդ պէս ճամբու կը դնես, այսինքն ուղղութիւնը դուն կուտաս, ձեռքէդ փախածին պէս ճակատին բռունցքով մէյ մը կը դնես... կը հնազանդեցնես, հոս եկուր, հոն դնա, պատերազմի ճակատին տէրն ու տիրականը, հրամանատարը, ժէնէրալը կը դառնաս... Նստէ աղջի, նստէ կ'ըսեմ, ինչ կեցեր ես խեղճուկրակ, ողորմելի, վախկոտ, նստէ՛ կ'ըսեմ...

Մայրը մօտեցած էր, վշտալից աչքերով գաւակը դիտելով, ձեռքերը գոգնոցին տակ, երկիւղած ու տառապազին...:

— Էհ, կնի՛կ, աս եղա՞ւ, շարունակեց, խեղճուկրակ աս ի՛նչ վիճակ է... Ծօ Հաճի, աս եղա՞ւ... դուն ալ չես հասկնար... ան ալ չի հասկնար...: Եղբայր, մարդ իրար կ'անցնի, հեռախօսին վրայ կը վազէ, կը հրաւիրէ, կը հրամայէ, կ'աշխատի, կը շարժի, կը փնտոէ, դայրաշունները թող կուտայ որ մատնիչները չմօտենան...: Գուք ի՛նչ տեսակ ժողովուրդի գաւակ էք եղբայր, մենք պետութիւն ունինք, ազգութիւն ունինք, լեզու ունինք, ոռափօ ունինք, ինչերնի՞ս կը պակիս որ ասանկ խեղճուկ խեղճուկ քովս կեցեր էք բերաննիդ գոցած...:

Կազը ջուր չի տաքցներ, ածիլուելու ուշ մնացի, թերթերը դեռ չեն հասած, ասանկ բաներ պէտք չէ պատահին, հասկցա՞ք... աս եղա՞ւ... մառնշալը պիտի գայ, մեր պապան է ան, ոտքի ելէք, մառնշալին անունը տուած ատենս ոտքի՛ ելէք... Ասանկ գործադուլներ պէտք չէ պատահին անգամ մըն ալ:

Եւ մէկէն՝ զինուորական հրահանգները աւարտողի շարժումով ետ դարձաւ ու գերմանական տողանցքի հպարտ քայլերով սկսաւ յառաջանալ դէպի նրբանցքի իր խուցը:

Բայց հազիւ դրան մօտեցած էր, կեցաւ, ու առանց մարմինը շարժելու, դարձուց գլուխը դէպի մեզ, ու մայրը դիտելով, աչքի գաղտուկ նշանով կանչեց զայն:

Մօրը սկանջին փսփսաց քանի մը նախազասութիւն:

Արդէն սկսած էի աշխատիլ, կարծելով որ Գրիգոր մեկնած էր իր սենեակը... Երբ մայրը թախանձազին մօտեցաւ ու.

— Աչքդ պաղնեմ տղաս, զնա քովը, ըսելիք ունի եղեր. խնդրեմ զնա, կարճը կապէ, պատասխանէ, իրաւունք տուր, այո ըսէ, եթէ սենեակը մտնէ, ա՛լ դուրս չելլեր: Ես թերթերը բերելու պիտի երթամ... Հիմա կը վերադառնամ, քիչ մը կէսօրուան ալ զնումներ ունիմ... Եթէ մէկը գնայ, կամ դուռը զարնեն՝ պատասխանէ որ հիմա կուգամ, Գրիգորին լուր մի՛ տար որ դուռը կը զարնեն, վերջը կը սկսի նորէն անցեալ օրուան պէս՝ ... ուրիշ անգամ կը պատմեմ, հիմա քովը զնա: Այս ի՛նչ ճակատագիր է, Աստուած... ա՛խ... ա՛խ:

Ու հազիւ մօտեցած էի Գրիգորին, երբ ան՝ անակնկալ ձայնով մը սկսաւ զիս յանդիմանել:

— Զինուորական կանոնները միշտ պահանջած են հնազանդիլ, անմիջապէս շուտ եւ արագ գործադրել...:

Զեռքերը ծալած էր կուրծքին, գլուխը վեր բռնած հպարտութեամբ, ու երբեմն՝ արհամարհանքով զիս վերէն ի վար չափող ակնարկով մը կը դիտէր:

Եւ յանկարծ իր սենեակին դրան բանալին դարձնելով, բացաւ զյայն, երկու քայլ ներս մտնելով...

— Ժողովքը պիտի բացուի քանի մը վայրկեանէն պարոններ... վերջին հրահանգ մը եւս, ու անմիջապէս ձեզի եմ: Վերադարձաւ սենեակէն, մօտեցաւ շուարած անձիս...

— Հաճի, խելքդ գլուխդ հաւաքէ, մենք Հայ ենք, սիրտ ունինք, ես ալ քու կարծիքէդ եմ, մօտեցիր աղբար որ չլսեն, հոս նայէ, ամէն ինչ լաւ, բայց ատ մէկը չեղաւ, պարզեմ միտքս, ի՞նչ է քու կարծիքդ գերիներուն մասին...

— Ո՞ր գերիները, Պարոն Գրիգոր...

— Խօսքս մի՛ կտրեր ծօ՛, մտի՛կ ընել զիտցիր, խօ՛սք ըսածդ...

— Եթէ մտերմօրէն կը խօսիս հետս, ուրեմն եւ իրաւունք ալ պէտք է տաս, որպէս բարեկամ ինծի աւելցնելու որ ժողովականները սպասցնել չըլլար, տուր հրահանգներդ համառօտ, կտրուկ, որ ես ալ երթամ գործադրեմ զինուորական պարտականութեամբ... մընացած հարցերուն մասին խօսելու ժամանակ դեռ շատ կայ...

— Ապրիս Հաճի, միտքս հասկցար, այո, պէտք է կարգադրել: Սրտիս վրայ վէրք մը կայ, մինակ ձեզի կրնամ ըսել: Ժողովէն առաջ ըսեմ որ Ֆէ Բ'ազօմբլիին առջին դէնք գիրենք:

Գրիգորի զողովուն շրթները մօտեցան ականջին... շնչառութեան կշռոյթն ու բառերը ալեկոծ հոգիին ահն ու դողը կը մատնէին: Նայուածքը հեռանալ սկսած էր, աջ բազուկս մտերմօրէն սեղմած էր...

— Գնա, կամաց մը կարգադրէ, գերիները ազատէ Հաճի. գերութիւնը տուն կը քակէ, հոգի կ'աւրէ, աղի հանքերուն մէջ տառապողները մեղք են, գնա՛ կ'ըսեմ, ազատէ... որ լոյս ու արեւ տեսնեն անոնք ալ... ծօ, աղը ինչ արժէք ունի որ կեանքերը պէտք է փճացնել տալ անոր համար, գնա՛ կ'ըսեմ... Ես եմ պատասխանատուն... մարդէ մի վախնար, գնա որ սրտիդ աչքերը բացուին...

Մինչ կը հեռանայի, լսեցի իր սենեակին դուռը բանալը ու իր նախադասութեան սկիզբը Փրանսերէն լեզուով...

— Մառեշալ... Պարոններ... ընկերներ, աղը թէպէտ համն է կեանքի, ամենամեծ պարզեան է...

Գուռը գոցեց. հեռաւոր ձայն մը միայն: Ձայն մը որուն մէջ խաղաղութիւն եւ հաւատարակչոյցի կար:

Ինչպէս բոլոր ներկարարները, ես ալ սպիտակ հագուստներս հագած, սանդուխին ծայրը ելած եւ սպունգը ձեռքիս՝ ձեռունը կը լուսայի: Այդ առաւօտ ալ, ինչպէս նախորդ օրերուն, Գրիգոր առանց լուր տալու բացաւ սենեակիս դուռը, եւ — ձերմակ, ձերմակ վեր ելար, ձիւն կուզայ, Հաճի, բարի լոյս եղբայր, վար իջիր, ջուր մի՛ թափեր գետիները: Աս եղա՞ւ, աղտոտեցիր, կտրեցիր, թափեցիր, ջարդ ու փշուր է երկրին վիճակը, ու՜րախո՜ւթիւն... Իրարանցում, անգին կերակուրին հոտը, մարդ ըսածը հրամանի կը սպասէ, հրահանգներդ ուրկէ՞ ստացած ես որ կը շարունակես պատերազմը... Ես ինչ ընելու չեմ գիտեր խաղաղութեան դաշինքին համար, իսկ դուն ջարդն ու արիւնը կը շարունակես... Ո՞ւր է մայրս... ո՞ւր է, մէջտեղ չկայ... վար իջիր ու պատրաստուէ, հեռախօս մը ընեմ, ժողովքի կը նստինք անմիջապէս: Հանդիսաւոր պատմուճանդ հազիւ որ սխալները սրբազրենք, ներկայանալի եղիր, փառաւոր,

որպէսզի ձայն մը աւելի շահինք... ամիլուէ ժիլիքով՝ առատ օճառ, ջուրէն մի՛ վախնար, քերթէ՛ տղաս, քերթէ՛ միջրոպները, մազերը, եղա՞ւ... չէ, չեղաւ, այն ատեն թնդանօթները պատրաստենք, ծովերը պաշարենք, կէս կատակը կէս շիտակը կալուօշին կը զրկենք, ապագան յայտնի չէ. յառաջ... յառաջ ընդատաջ տղաք... Ու սկսաւ նրբանցքէն վազել: Ներկան... ապագան... անցեալ, անցեալ՝ կը ծախեմ... մօտեցէք...:

— Դրօշակը մոռցայ, դրօշակը բերէք, առանց դրօշակի պայքար կ'ըլլա՞յ... մարդու չըսէք, վրանիս կը խնդան, սա ուստիոյն լուրերը տամ. քառասուն միլիոն Ֆրանսան հանգչի, կը սպասեն, բնական, արդար իրաւունքնին է, Հաճի՛, զաւակ ունին, մայր կայ, պահանջ ու պարտականութիւն, Եւրոպան աչքերը չէ գոցած տակաւին, յոգնած է, քնանալու պէտք ունի, ժողովուրդը քիֆէներէն ձանձրացած է, 60 կրամ միսը չեղաւ, երկու շերտ հացով անկարելի է ակուաները գոհացնել:

Մտռեչալ Սթալինը մերն է, Ֆրանքօն սեւ է, Փէթէնը, Այդրնօվըրը եւ Տոյչէ Փօլքս, Հիթլէռ, Մուսոլինի, Ռաւլար Ֆէշպօթըն, աշխատէ, առպայթ կ'ըսեն ասոր, իմքն առպայթ, Ռօյս, Ռօյս...: Օխ եղաւ իրենց:

Բայց միւսները ուշացան, ամէն ինչ ըլլալէ վերջ հասան, գերութիւնը գրաբարձա է, հիմակուանները չեն հասկնար:

Պէշչթրսկատըն, գայլաշուն, խոշոր լայն պատուհաններ դիմացի լեռներուն վրայ բացուող, տէր տիրական չկայ, համազգեստ... փառաւոր տողանցք կ'ըսեն ասոր. աշխարհին տէրը ես եմ, դուն ես, ան է. կ'ուտեմ, կ'ուտես, կ'ուտէ: Մե՛նք ալ մարդ ենք, դպրոց գացած, գիր գրականութիւն տեսած, հայերէն, յունարէն, Ֆրանսերէն, Նարեկէն, արդուկէն, սասդէն, սոցիալիստական ուղղագրութենէն... ծօ Հաճի՛, Հայոց Պատմութիւն սորված ես... հարկաւ չես սորված, ուրկէ՞ սորվիս, պօյաճի՛, քսէ վրձինդ, քսէ՛... Եկուր նստէ որ դիրք մը տամ քեզի, մեր զօրավարներով, գիտուններով, անանկ բառերով ու խօսքերով որ խելքէդ մտքէդ չէ անցած. հայերէն սորվելու պէտք չկայ, աչքերդ բաց ու նայէ՛ որ տեսնես, հրաշալի պատմութիւն Հայոց: Ողկոյցները, աղջիկները, մեքենաները... Ա՛խ Հաճի, վար իջիր, եկուր տեսիր մեր Արարատը, ճամբայ, ծառ չօճուխները դասարան ալ ունին, նստէ պապամ կարդայ: Դերասաններ, թատրոն, կուլտուրա, անտալօկիա, դեղձ ա, կլորիկ թուշ ա, խածներդ կուզայ ծօ... Նայէ նայէ՛ չես կշտանար: Հաճի՛, Հաճի՛ վա՛ր իջիր կ'ըսեմ, սիկարէթ մը ծխէ, նստինք, բժիշկ կայ, միջոց կայ, առողջանանք, դեղերը լօփիկ լօփիկ կը կլլես, խաղողի հատիկի պէս, ուժ ու շնորհք տեղը կուզայ: Հպարտ ու ազատ մարդ կը դառնաս: Ազատութիւնը... Աղին հանքերը օդը ելան, գերութիւնը լմնցած է, պայքարը մերն է, ես իմ անուշ Հայաստանիս աղջիկներուն երեսները խածնեմ... կլորիկ, թօմպուլիկ ծիծերը...:

Իջած էի սանդուխէս եւ կը փնտռէի ծխախոտիս տուփը:

— Կեցիր նայինք, ըրաւ զիս դիտելով, կասկածոտ արտայայտութեամբ շուրջս դառնալով, չչարժի՛ս... փնտռածդ լաւ դիտեմ, ասեղներուն գործիքը հա՞... ծօ ատոր տինամիթ կ'ըսեն... կրակին չեն մօտեցներ, ասունը տեղը օդը կը հանէ... ճիփ ճիշտ հիւանդանոցի աղջկան ձեւերը ունիս, խալթախը... ծօ երեսներս կը չփէր, ազուր

աղուոր խօսքեր կը փսփսար ականջներուս, վրաս կը ծռէր... ծիծե-
րը... ծիծե՛րը... մարդու շնորհքը կը փախցնէր վրայէս... տինա-
միթ, տինամիթ, աշխարհը օդը կը հանէր... ու մէկէն ասեղը կը
խօթէր...

— Ծխախոտիս տուփը կը փնտոեմ, պարոն Գրիգոր:

— Պարոնով մարոնով մարդ մի՛ լօլօզտըկեր, փնտոածդ՝ բժըլ-
կական ասեղին տուփն է, որ զիս չարչարես. դաւաճան թշնամի,
աս եղա՞ւ, դուն հայ ազգին ներկայացուցիչը... հիւանդապա՞հ ես
որ ճերմակ ճերմակ կը հագուես... ներկարարութիւնդ պատրուակ
է, ես շատոնց կռահած եմ, տղաս. դիտե՞ս ով եմ ես... բժիշկ մժիշկ
փարա չըներ իմ քովս: Պաշտօնագուրկ չեղած՝ փոխէ՛ լաթերդ, Հա-
յու արժանի մեր պապենական ոսկեգարդ պատմունճան մը առ վրադ
որ ընդհանուր ժողովին ներկայանալի ըլլաս: Փառքով ներկայացիր,
Սսկեգարը մոռցա՞ր. լեռ կայ մեր կռնակին, վա՛յ Հաճի, քեզմէ չէի
սպասեր, դուն ալ հիւանդանոցներուն կը պատկանիս, մօրս ու աղ-
բօրս հետ միացած... սուտ ներկարար, խաբեբայ, սրկիկա՛յ, ով ըլ-
լալդ հասկցայ: Ես պապամ հիւանդանոցի պէտք չունիմ, Երուսա-
ղէմի Պատրիարքին աջ բաղուկն եմ, քառասուն միլիոն ֆոնսիլեոժի
անգամ ականջ չեմ տար. իմ ճամբաս շիփ-չիտակ է. կը կոխեմ կ'անց-
նիմ. արգելք չկայ. մարդ ըսածդ ճշմարիտը պէտք է դիտէ ու սիրէ,
չխաբէ, չխաբուի. ճշմարիտ, ճշմարիտ կ'ըսեմ ձեզի, Աւետարան է
ասիկա, եթէ մտիկ չընես՝ բռունցքը կը դնեմ ճակտիդ ճիշտ մէջտեղը.
Հոս ազատ աշխարհ է, եւ իրաւունքը ճշմարտին է. հասկցա՞ր... ա-
զատ աշխարհ է, Ֆրանսա կ'ըսեն ասոր. ինքնութեան թուղթ հանէ
որ դիտնամ ո՛վ ըլլալդ, հանէ՛ կ'ըսեմ, հանէ՛. փաստ ու ապացոյց
ըսածդ՝ կառավարական գաղտնի տօսիէներուն կը պատկանի. տօսիէ
ըսածդ ուղն ու ծուծն է մարդուս, ո՛ւր երթաս՝ ան տեղը չի փոխեր.
չուքդ արեւդ անոր մէջ է տղաս, ծնունդ, պատկեր, երկիր, տեօգիւմ
պիւրօ, ինթէլիգենս սերվիս, կէսքափօ: Դաւադրութիւնը քուրեռա է,
մայրս եղբօրմէս կը վախնայ, եղբայրս տն հանած-վարած Ժաքիլիէն
տարուած է... ու դուն ասոնց հետ նստած հաց ու պանիր կ'ուտես.
հէյ վա՛ր, Հաճի, քուրեռայէն բռնուած ես դուն ալ... Եթէ խրատն ու
խորհուրդը քեզի օգուտ չունին՝ կորսուէ գնա՛...:

— Լա՛ւ, լա՛ւ, աշխատի՛նք, ըսի, ոտքի ելլելով նստած աթոռէս,
ուր՝ իր բարկութեան նոպային սկիզբը՝ ստիպած էր զիս նստելու,
բռունցքի սպառնալիքներով:

— Աշխատի՛նք, աշխատի՛նք... աշխատանք ըսածդ՝ երկու տե-
սակ կ'ըլլայ, Հաճի, ներսէն ու դուրսէն... Անցնի՛նք... Ոչ կը հա-
ւատաս խօսքերուս ոչ ալ հաւատք ունիս... Հայ ազգին ներկայացու-
ցիչը ներկարար պէտք չէ ըլլայ: Հայտէ՛ տղաս, հայտէ՛, ա՛լ մի խա-
բեր զիս, խոստովանէ, կը ներե՛մ...:

Անոր աչքերը անուշնալ սկսան, ձայնը թաւ ու լուրջ՝ եղբայրա-
կան, սիրալիր վերաբերում մը ստացաւ՝ զոր երբեք չէի տեսած տա-
կաւին իր մօտ:

— Հաճի՛, լաւ գիտեմ թէ որքան կը չարչարուիս ներքին, մութ
աշխարհիդ մէջ, եւ դուրսի գործերդ այդքան ալ լաւ չեն... լաւ կը
հասկնամ, պատրաստ եմ օգնելու, աջ բազուկս կը դնանաս օր մը,
բայց, տղաս, խելքդ դուրիդ հաւաքէ, պետական, դիւանադիտական
գաղտնիքները սորվէ հետս, փորձառութեանս դահլիճը մտիր, ունկն
դիր, ուսումնասիրէ, չափէ, ձեւէ... դուն ինձի մտիկ ըրէ, վստա-

հուլիսն մի՛ կորսնցներ, սա սուտ արարքներդ ու խօսքերդ տուրակը լեցուր, բերանը կապէ, Միտիլիի իսկէլէին ծայրէն կամացուկ մը ծովը նետէ. շունն ու կատուն կը խեղդես, լմնցաւ գնաց:

Եւ նստաւ ան, հանդարտ ու համեստ կերպարանքով: Խաղաղ ձայնով շարունակեց.

— Հանէ՛լ զգետներդ, Հաճի՛, երեք վայրկեանէն ժողովքի պիտի նստինք. ա՛լ որոշումներուն ժամը հասած է: Վրաս նայէ՛, ծանրութիւնս եւ լրջութիւնս դիտէ. ժողովականներուն խօսք հասկցնելը՝ բռնած դիրքէդ կախում ունի, որքան ինքզինքիդ տէրն ըլլաս, այսինքն որքան ըլլաս այնքան կը պարտադրես. կը հասկնա՞ս Հաճի ըսածներս. ասոր կ'ըսեն «լինել թէ չլինել»... Ես լինելն եմ, դուն՝ հասկը կ'ըսածն ես... Լաթ ըսածդ, Հաճի՛, մարդս կը փոխէ, զերձակութիւնը՝ մարդ չինել է, կօշկակարը ոտք կը շինէ, բժիշկը... Գրիգոր ոտքի ելաւ, ձայնն ու շարժումները սպառնալի կ'ըսոյթ մը ստացան.

— Այո, բժիշկը մարդ կը մեռցնէ... ուրե՞մն... ուրեմն այս եղա՞ւ... ասոնք փաստեր են. չեղա՛ւ, քանի որ կը սպաննէ, կը ջարդէ, կը ծակէ, կը կտրէ... չեղա՛ւ: Առանց դժուրի ու պատառաքաղի ճաշարան չըլլար, պատերազմ չըլլար. փոր է ասիկա, արիւնի խնդիր է. արիւնդ պահել գիտցիր, Հաճի, թոքերդ խնամէ, մածուն ըսածդ ներսդ կը մաքրէ, սխտորը միջրոպ կը սպաննէ, մաղտանոտը... այս ու այն դրօշակին ետեւէն մի՛ վագեր, զա՛րկ ու հնչէ, Հայ մնացիր, ան շուն—չանորգիներուն հարսէն ե՛ս պիտի գամ միայն. դավալը մեր պապաներուն, չօճուխներուն արիւնը խմող... Ծօ՛ Արարատին ծայրը նաւ չեն կրնար հանել եղեր... Ժընեւի մէջ կաշառք կը կերցնեն, Վերսայլ—մերսայլ դիւանադիտական խալթախութիւններ...

Տարօրինակ տիրութիւն մը պատեց զիս, ու հազիւ սկսայ շարունակել կիսատ աշխատանքս, աչքիս առջեւ եկան պատերազմի սարսափելի օրերը: Պեճիքայի ճակատ, Լիէժի եւ Նամիւրի միջեւ դետափը, ուր օգանաւերը զարհուրելի սուրոյցներով նետուած էին մեր վրայ: Ու դեհենասյին տոմար մեր հոգիներուն: Ընկերներէս մինքովէս յանկարծ սկսաւ անդրաշխարհեան ձայնով մը կաղկանձել... բռտեր ու ձայներ՝ որոնք երբեք լսած չէի անկէ առաջ... յետոյ թատերական քրքիջ մը... երկար... Եւ իր պահուրտած խրամատէն դուրս ցատքելով, սիրելիներու անուններ տալով, կոյր փնտոզի մը կանչելով, թեւերը բաց, կենդանի խրտուիլակ՝ դաշտերուն մէջ սկսաւ վազվզել խելացոր: Դիմացի անտառէն զնդացիլի մը համառօտ շաչիւնը եւ ընկերս կ'իյնար ցնցոտիներու ծրարի մը պէս... Տարօրինակ լուսութիւն... Ո՞վ կրնար օգնութեան երթալ... Ի՞նչը՝ սթիւքաները իրենց վայնասունով, դիմացը՝ զնդացիլը... Իսկ ես՝ «դրօշակ», դրօշակ» կրկնելով մտքովս, չեմ գիտեր ինչու «Տարածեալ»ը սկսայ երգել բարձրաձայն...:

Աշխատանքի սենեակիս դուռը զոցած էի, ու կ'երգէի այսօր ալ «Տարածեալ ձեռ ընդ ձեռաց...»: Օր ըստ օրէ, այս տունէն ներս, մեծ տոմար կը գրաւէր հոգիս ու պատերազմի բոլոր արհաւիրքը վերստին կ'ապրէի այս տունէն ներս:

Նահանջը, աւերակներուն մէջ... մեր նահանջը, արի՛ւնը ընկերներուն: Յոգնատանջ ու վիրաւոր տղոց ահաւոր յուսահատութիւնը, խճուղիներու եզերքի փոսերուն մէջ կիսամեռ... Բայց հօրս տխուր

աչքերն ու կորովի դիմագիծը միշտ հայեացքիս առջև...

Ի՞նչպէս գերի եղած էր Գրիգոր, ո՞ր ճակատը, ի՞նչ պայմաններու տակ, իր տառապանքը աղի հանքերուն մէջ: Փորձեցի գիտնալ, բայց ոչ մօրմէն եւ ոչ ալ իրմէ կրցայ որեւէ բացատրութիւն ստանալ: Միշտ խուսափած էին այդ մասին խօսելէ:

Աշխատանքի վերջին օրերն էին: Առաւօտ մը, մայրիկը վար իջած էր, գնումներ կատարելու դիտումով: Անշուշտ այդ օրն ալ կրնար անցնիլ քանի մը ճառերով, սուրճ մը, քանի մը հառաչանք, ծանր ու մխիթարիչ խօսքեր: Բայց լաւ կը յիշեմ, այդ առաւօտ յանկարծ դուռը զարկին. ու մտքիս մէջ կասկած մը ինկաւ... եւ վախ:

Հագիւ մօտեցած էի դռան, բանալու եւ պատասխանելու համար, երբ Գրիգորին լայն ափը զգացի ուսիս վրայ: Եւ ցուցամատը շրթներուն, կասկածոտ նայուածքով մը, ահանջիս փսփսաց:

— Մէկ կողմ կեցիր, դուն վարժ չես այս տեսակ խնդիրներու: Ներկարար՛ր, սանդուխէդ վար մի՛ իջներ: Ու դռան դռնալով:

— Qui est là ?
— C'est l'inspecteur d'assurances, pour votre accident...

— Եկուր նայիմ, փսփսաց նորէն ան, ծնոտը սեղմելով. թշնամին դուռս կը զարնէ. օձիքդ ձեռք տուր հա՞... Այսպէս կ'ըլլայ պատերազմական թաքթիքը իշտէ. թշնամին ծուղակը կը ձգես, կուզայ ոտքդ, դուռդ կը զարնէ՝ վնասուց հատուցում վճարելու համար... Հայաստանի ազատութեան ժամը հասած է, Հաճի՛...:

Դուռը բացաւ, ձեռքերը կուրծքին ծալած՝ խիստ աչքերով վերէն վար դիտելով մարդը, որ զարմացած՝ կը սպասէր հրակէրի, քանի որ իրենց յաճախորդն էր, եւ կ'ուզէր վճարումներու ձեւակերպութեան խնդիրը պարզել: Միջահասակ, քառասունը անց՝ գուռ մագերով, լայն ճակատով. ձեռքը պայուսակ մը: Գրիգոր, ոտքերը բացած հպարտ, կ'արգելէր անոր մուտքը, առանց հարցումի եւ պատասխանի սպասելու յանկարծ պայթեցաւ:

— Ես Հայ եմ, մէօսիէօ, մայրս ալ Հայ է, այսինքն օտարական, հայրս ալ Հայ է, բայց հոս չէ...

— Պարոն էտուարը դո՞ւք էք:

— Եղբայրս է. ի՞նչ կ'ուզէք. մագին չդպչիք... Ես ձեզ չեմ ճանչնար, եղբայրս ես եմ, այս տունը իմս է, երկրին տէրն ու տիրականը ես եմ... պատերազմ կ'ըսեն ստոր. առանց թուղթերնիդ ցոյց տալու ներս չէք մտներ, պարո՛ն...:

— Բայց պարոն, նեղանալու պատճառ չկայ. կարծեմ չէք հասկընար. սխալմունք մը կայ. եկած եմ ձեր կառքին խնդիրը պարզելու՝ ձեր ժամադրութեան վրայ. ահա ձեր երկտողը: Գրիգորին աչքերը սկսան փայլիլ:

— Եեսա՞ր, Հաճի, նամակ ու գիր կը կեղծեն որ քեզ տալավերայի բերեն. բայց արթուն ու պատրաստ պէտք է ըլլալ, միշտ արթուն...: Եւ դռնալով Քրանսացի պաշտօնեային:

— Լաւ մտիկ ըրէք, պարոն, քառասուն միլիոն Փրանսացի կայ մեր շուրջը, բոլորն ալ զինուոր են. դաշնակից պետութիւնները աւելցուցէք մեզի, վերը օդանաւ, ծովերը մարտանաւ, ճամբաներուն վրայ հրասայլեր, թնդանօթներ... Հեռախօս մը միայն՝ անմիջապէս կը պաշարեն ձեզ. յանձնուեցէ՛ք, խոստովանեցէ՛ք, եթէ ոչ...:

Ու սկսաւ այնքան արագ ու բարձրաձայն շարունակել որ պաշտօնեան ափիբերան քարացած էր :

— Բժիշկ ու ֆօնսիէոժ, ներկարար, եղբայր, թերթերը, ոսպը... ասոնք ապացոյցներ են, պարոն, որ դուք հոս դայիք, աղին հանքերը մուտք էին, մուտք՝ դերեզմանի պէս, եւ եկեր էք նորէն աշխարհը իրար անցրնելու, սիրտերը արինելու... :

Գրիգորին այլ ուսին ետեւէն, պաշտօնեային կը ջանայի զաղտնի նշաններով հասկնել թէ պէտք չէ կարեւորութիւն տալ, երբ յանկարծ Գրիգոր ետ դարձաւ, օձիքէս բռնեց ու զիս ալ դուրս հրելով :

— Սրիկայ՝ թշնամի, դաւադի՛ր, քու դասը վերջը կուտամ :

Դուռը ուժգին գոցեց ու անսովոր քրքիջով մը կրկնեց .

— Պատերազմ, պատերազմ կ'ըսեն ասոր... :

— Խեղճ երիտասարդ, խեղճ երիտասարդ կրկնելով պաշտօնեան մեկնեցաւ : Իսկ ես մնացի գոց դռան առջեւ, նստայ աստիճաններուն եզերքը, ծուխ մը վառեցի՝ սպասելով մայրիկին :

Ընկճուած էի դառնօրէն : Կը մտածէի կարճ կապել աշխատանքս ու մեկնիլ կանուխ, երբ Գրիգոր սկսաւ դուռը զարնել ներսէն, ականջներուս չէի հաւատար : Երկու անգամ, երեք անգամ . ու պատասխան կը սպասէր ինձմէ .

— Հաճի՛, Հաճի՛... :

— Ի՞նչ կ'ուզես, պատասխանեցի խիստ ձայնով :

— Կրնամ դուռը բանալ, թշնամին մեկնեցա՞ւ... :

— Ի՞նչ կ'ուզես ան ըրէ, հանդիստ ձգէ զիս, ներսը մնացիր :

Դուռը բացաւ այնպիսի շոնդալից աղմուկով մը որ տեղէս վեր թռայ :

— Է՛, նորէն չ'սկսիս, ըսի խստութեամբ, կ'երթամ՝, ա՛լ կը բաւէ :

— Եղբայր, Հաճի՛ ճան, մի՛ բարկանար, նստէ որ խօսինք, քովդ եկայ ազգին գոհունակութիւնը եւ ժողովականներուն երախտագիտութիւնը յայտնելու քեզի : Շքանչանի արժանի արարքովդ պարտական ձգեցիր մեզ բոլորս : Յարձակողները ծուղակը ձգեցինք միասին ու քսորեցինք : Շահեցանք ճակատամարտ մը եւս : Հպարտ ու երջանիկ եմ քեզի պէս պաշտօնեայ, ընկեր եւ ազգակից մը ունենալուս համար : Ես դրան ետեւն էի, Հաճի . քանի մը խօսքով ի՞նչ պէս ճամբեցիր բանակները... Ես արդէն վախնալ սկսած էի որ մեր սահմանները ոտնակոխ ընեն ու գրաւեն . մինչդեռ դուն՝... ծօ՛ իսկական քաղաքագէտ ես եղեր, ներս հրամմէ, եկու՛ր որ պառաւը չգայ ու մեր գաղտնիքներուն չխառնուի : Ուրախ եմ, Հաճի՛, որ սորվեցար ժողովուրդին դժուարին ճակատագիրը վարելու գաղտնիքը, այս շարժումին մասնակցելով : «Արարատի ծեր գմբէթից զա՛ր է եկել ու...» : Ծօ՛ սա գարը ուրկէ՛ եկաւ նորէն : Արարատը... :

Պահ մը լռեց : Նստաւ սանդուխին վրայ, քովս, արմուկները ծունկերուն եւ ափերուն մէջ ծնօտը .

— Խենթութիւն է աս եղբայր, ըսաւ, փողոցը նստիլ ու այսպէս մտածել : Ու լռեց : Երկու հոգի՛ նստած էինք անշարժ, մեր մտածկոտ նայուածքները պարապին... :

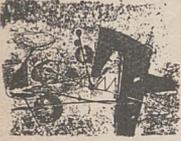
Ու յանկարծ, սարսուցուցիչ շարժումով մը Գրիգոր ցատքեց վեր, եւ անսպասելի պոռչտուքով խոժեց դէպի ներս .

— Մայրի՛կ, մայրի՛կ, պատերազմ է, պատերազմ... :

Բ. Պ.

ԴԺՈՂՔԻՆ ԴՈՒՌՆԵՐԸ

ՆՈՒԱՃՈՒԱԾ ԵՐԿԻՐ

զեակներու, բերդերու, մզկիթներու մէջ դժխեմ,
Գերի տարուած, խողխողուած զերդ արքաներ հայադէմ,
Հողիիս մէջ, շղթայուած, ես արեւնե՛ր կը կըրեմ...

Որոնց լոյսին մէջ ամբողջ երկիրն է լո՛ւր ու խաւա՛ր,
Ու ամէն մարդ ու մարդոց հետ ամէն ինչ, խուժավա՛ր,
Քչուա՛ծ, տարուա՛ծ է կարծես ու կը տարուի՛ միշտ աւար.

Զիս ձրգելով միամինակ, ու անստոյգ ու նրկուն,
Իմ յոյսերու բոցերուն, մոխիրներուն մէջ կանգուն,
Ու երազին՝ յօշոտող զիս ե՛ւ արթուն ե՛ւ ի քուն...

Մինչ պարտուածի, լըքուածի գոյութեանս մէջ ամայի,
Խիղճն աշխարհին խորաբաց վէրքի մը պէս կ'արիւնի,
Ու մահուա՛ն պէս, մահուա՛ն պէս, պայծառայո՛րդ,
ինքնայո՛րդ,

Արդ լուրթիւ՞նն է միայն կեանքին իմաստն
ա՛լ այս խորթ...:

ԻՄ ԿԵԱՆՔՍ

Ո՛չ շքնորհն Աստուծոյ եւ ո՛չ ալ բնութեան
Վարդազոյն ձեռքերով մատուցուած ինձ պարգեւ,
Այլ տաժանք մ՛ը ցկեանս, կղզւոյն մէջ ու ներքեւ՝
Սառուցեալ ծովերուն մենութեա՛նն անսահման...

Ուր չըկա՛յ առաւօտ, երեկո՛յ ու գիշե՛ր,
Ծաղկի շո՛ւնչ մը դողդոջ, հեռաւո՛ր աստղի կանչ,
Զըկայ դէ՛մք մ՛իսկ մարդու, դէ՛մքիս դէ՛մ ցաւատանջ,
Թիապարտն, որուն մէջ, մարդ ըլլա՛լն իր յիշեր ...

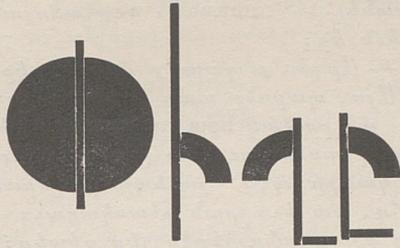
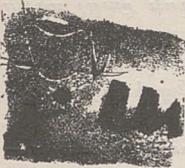
Բայց միայն ոչինչն որ, երախովն իր անկուշտ
Մողոքի ,կը լափէ, նորածին ու պայծառ
Մանուկներն իմ յոյսիս, կուտութեամբն իրենց վառ...
Մինչ ամէն հորիզոն կուրցած աչք մ՛է անշո՛ւշտ...

Ո՞վ է որ զիս այսպէս է դատած ու պատժած,
Առանց զիս լսելու, տեսնելո՛ւ զիս առանց,
Եւ իմ ո՞ր չըգործած ոճիրիս իբրեւ սանձ,

Ըսէ ի՛նձ, ըսէ ի՛նձ Դուն Հայոց մեծ Աստուած...:

Ա. Տ.

մէն անդամ որ հանդիպում եմ փիղ բառին՝ աչքիս առջեւ պատկերանում է կորուսեալ բարեկամս՝ իմաստասէր ու բառին երկպառիկ իմաստով մեծ՝ Վոսմշապուհ Ոսկանեանը։ Նա փիղի պէս հսկայածաւալ մի յետոյք ունէր. ու անորոշ ոճով կառուցուած՝ գլուխ գործոց մի փոր, որ անմիջական շրջապատը նուաճելով, միշտ նախադարձակ եւ միշտ յաղթական, առաջնորդում էր նրան «այս անցաւոր աշխարհում» ինչպէս նա ինքն էր ստում։

Այսպէս, անձրեւոտ մի օր, Մոսկառուսաի սրճարանը մտան՝ նախ պատկառագրու այդ փորը, յետոյ ինքը՝ Վոսմշապուհն ու վերջապէս տիտանական իր յետոյքը։ Ու ինձ թուաց թէ փոքրիկ սրճարանը աւելի եւս փոքրացաւ։ Սակայն Վոսմշապուհի դէմքը շիտեղով, մարդ շուտով մոռանում էր նրա մարմնի այլանդակ թերութիւնները. ու երբ զարմանքից այլայլուած, ակնապիշ հայեացքս առաջին անգամ կանգ առաւ դէմքին՝ խիտ ու խնամուած մօրուքով շրջանակուած այդ դէմքը, կարծես մի ներքին խնդութեամբ լուսաւորուած, յտակօրէն ասում էր. — Խնդրում եմ ներողամիտ լինես, մարմնական թերութիւններիս հանդէպ. եւ խնդրում եմ որ ինձ չչփոթես նրանց հետ։

Նա դանդաղաբայլ յառաջացաւ ու բովիս պարագ սեղանը նշմարելով, մօտեցաւ ու նստեց, ոտքերը երկարեց սեղանին տակ, ապա գոհունակութեան խոր մի հառաչ արձակելով դարձաւ ինձ ու բարեւտալու պէս՝ թեթեւ ժպտաց։ Նոյն վայրկեանին, որպէս անդնդախոր վիհերից բարձրացող աղիողորմ մի կանչ՝ լսուեց խուլ ու դայարուն մի ձայն։ Ասես ստորերկրայ ջրամբարի մէջ՝ մէկը խեղդւում էր եւ օգնութիւն էր կանչում։ — Փորն էր, որ ո՞վ գիտէ՞ մի ինչ բանի դէմ բողոքում էր, կամ մի որեւէ բան էր պահանջում։

Վոսմշապուհն երեւի հասկացաւ. ու հանդիսաւորութեամբ, սկսեց քնքշաբար շփել նրան։ Բարեբախտաբար երկար շտեմեց այդ տարօրինակ արարողութիւնը, — սպասարկուն շտապով մօտեցաւ, ու մղձաւանջային այդ փորից դրականապէս տպաւորուած, անսովոր քաղաքավարութեամբ ուզեց իմանալ թէ արդեօ՞ք պարտնը ցանկանում էր մի բան խմել։

«Պարտնը» պատասխանեց անգլիերէն, թէ իր ուզածն էր՝ մի բաժակ տաք ջուր. եւ մի բաժակ կոնեակ։ Սպասարկուն որ կոնեակ բառից ուրիշ ոչինչ չհասկացաւ՝ գնաց ու քիչ վերջ վերադարձաւ կոնեակի հետ, անթերի ձեւակերպութեամբ բաժակը դրեց պարտնի դիմաց՝ սեղանի ճիշտ մէջտեղը։ Բայց Վոսմշապուհ, տասը երկար վայրկեաններ ի զո՞ւր տաք ջուրին սպասելուց յետոյ, ճարահատ

ստիպուեց իր Ֆրանսերէն բառարանը լրացնող երկրորդ բառը արտասանել. — գառսօն. եւ հաճոյակատար գառսօնը անմիջապէս իր առջեւն էր:

— Արդեօ՞ք պարոնը մի բան էր ցանկանում:

Այո, պարոնը տաք ջուր էր ուզում, հասկանում էք, — how nice տարր. մի բաժակ how nice տարր, ուրիշ ոչինչ: Սպասարկուն դարձեալ ոչինչ չհասկացաւ, նա շտապեց հեռանալ, ու մի վազոն քարչ տուղ չողեկառքի պէս՝ չողեպինդ վերադարձաւ սրճարանատիրոջ հետ: Աւա՛ղ, նա եւս բան չհասկացաւ: Դիմեց միւս յաճախողներին, բայց ոչ ոք անգլիերէն չէր գիտեր: Դիմեց ինձ, — անգլիերէն չգիտեմ, ստեցի, — որովհետեւ տեսարանը խիստ զուարճալի էր, եւ սրճարանատէրը օժտուած էր քաղաքակիրթ գոմէշի բոլոր յատկութիւններով:

Վռամչապուհ, մեծ մտքերին յատուկ դանդաղութեամբ, վերջապէս ըմբռնեց թէ ոչ ոք անգլիերէն չէր հասկանում, ու դիմեց մի ուրիշ լեզուի: Այս անգամ, այլեւս ոչ ոք ոչինչ չհասկացաւ: Նա այս ինքնախօսութիւնը շարունակեց մի քանի վայրկեան, ապա լռեց, շունչ առաւ ու յանկարծ, գունաւոր ու հեշտ հայերէնով.

— Տօ հէր օրհնած, տաք ջուր եմ ուզում էլի՛. մի՛ բաժակ տաք ջուր:

Անանկալի եկած, չգիտեմ ինչ որ շարժումներ արի, բայց պազարիւնս պահելով, իր կողմը դարձայ ու իբր թէ այդ բոլորը ամէնօրեայ ու սովորական մի դէպք լինէր. — Դէ՛, որ տաք ջուր էք ուզում՝ անմիջապէս կը բերեն:

Սրճարանատէրը՝ ճարպոտ ու ծամածուռ իր ժպիտով շտապեց իմանալ թէ արդեօք կարողացա՞յ «պարոնի» ցանկութիւնը հասկանալ: Բացատրեցի. եւ հինգ տարիների մեր ծանօթութեան ընթացքում, սուսջին եւ վերջին անգամ ըլլալով, նա խոր ազնաճանքով նայեց վրաս ու սասց. — Շնորհակալ եմ:

Իսկ Վռամչապուհ՝ ասես թէ գլխին թափած լինէին իր այնքան ցանկացած տաք ջուրը:

Իր տեսածն ու լսածը չհաւատացողի պէս ապշահար նայում էր, յետոյ դէմքը ճառագայթեց աննկարագրելի ժպիտներով: Փորը աւելի եւս բարձրացաւ, խոշորացաւ, ու երկու ձեռքերը միաժամանակ ինձ երկարելով՝ միախառն ծիծաղի ու հառաչաքնքի պէս խեղդուած ձայնով սասց.

— Ա՛յ տղայ, դու Հա՞յ ես եղել՝ իսկի էլ Հայի չես նմանում:

Սա արդէն վերաւորական էր:

— Ի՛նչ է, Հայը գլխուն կոտո՞չ կ'ունենայ, — հարցրի, իր պարզած ձեռքերից մէկը սեղմելով:

Նա հարցիս չպատասխանեց, գուցէ նոյնիսկ չլսեց: Ձեռքս իր երկու խոշոր ափերի մէջ ամուր բռնած, անդադար վեր ու վար թօթվելով՝ շարունակեց. — Ա՛յ տղայ, դու Հայ ես եղել, այս ի՛նչ բախտաւորութիւն էր որ քեզ հանդիպեցի՝ որ Աստուծոյ հրեշտակը լինէիր էլ աւելի չէի ուրախանայ: Դէ՛ սաս՛, որ տեղացի ես, անունդ ինչ է, ի՛նչ ես անում այս դազա՛ն քաղաքին մէջ... ու մարտիրոսացած ձեռքս վերջապէս ազատ թողնելով՝ շարունակեց. — Հնդկաստանից եմ եկել, անունս Ոսկանեան է, Վռամչապուհ Ոսկանեան: Մինչեւ վերջին տարիներս, առւտրական էի, հիմա գործից քաշուել

եմ՝ ուզում եմ մի քիչ աշխարհ ու մարդկութիւն տեսնել: Չորս օր է ինչ, այս ձեր Փարիզն եմ ընկել ու անլեզու անասունի պէս ստիպուել եմ ձեռքով, ոտքով մարդկանց խօսք հասկացնել: Ախր, սրանց լեզուն էլ՝ լեզու՞ է՝ ծտերի պէս ճլվլում են ու վերջէն ալ զարմանում են որ բա՛ն չես հասկացել: — Ու ձայնը մի խազ իջեցնելով. — Դէ՛, հիմա դու պատմիր որ լաւ ծանօթանանք:

Անունս ու ազգանունս տուի, Պարսկահայ եմ, աւելացրի, ու այստեղ գրականութեան. . .

— Խօսքը շաքարով, միջամտեց, ո՞ր քաղաքիցն ես:

— Նոր-Ջուղայից:

— Նոր-Ջուղայի՛ց. Վոսաճապուհ գրեթէ բղաւեց. ու տեղի ունեցաւ ա՛յն որ միշտ տեղի է ունենում՝ երբ «իսկական» մի Հնդկահայ հանդիպում է մի «իսկական» Նոր-Ջուղայեցու: — Քառորդ ժամ չանցած, նա գիտէր իմ հօր եւ մօր, պապիս ու մամիս, եւ մեծ պապիս հօր ու մօր անունները, ու նոյն մանրամասնութիւններով ինձ տեղեկացրել էր իր տոհմի անցեալ հինգ սերունդների մասին:

Ուստի պարզուեց ա՛յն որ միշտ պարզում է՝ երբ «իսկական» մի հնդկահայ հանդիպում է «իսկական» մի Նոր-Ջուղայեցու, պարզուեց որ Վոսաճապուհ Ոսկանեանի պապի մօրաքրոջ տղան՝ ամուսնացել էր մամիս հօրաքրոջ հետ: Կամ դրա ճիշտ հակառակը: Այսպէս, կամ այնպէս՝ մենք ինամի էինք:

— Հրա՛ջք է, ասաց. ես Փարիզ գամ ու այս ծո՛վ քաղաքի մէջ առաջին Հային որ հանդիպեմ՝ Ջուղայեցի լինի ու ինձ խնամի՛ Աստուծոյ մատը կայ այս գործի մէջ: Դէ՛ տղայ, այդ անտէր գառսօնը կանչիր մի բան խմենք: Նկատել տուի թէ կոնեակը դեռ չէր խմել, եւ թէ այնքան դժուարութիւնով ձեռք բերած տաք ջուրը պաղելու վրայ էր:

— Տաք ջուրը դրա՛ համար է՝ փորը ցոյց տալով ժպտաց, կոնեակը ջուրի հետ խառնելով կուլ տուեց. ու նորէն փորը ցոյց տալով բացատրեց.

— Հազար անգամ ասել եմ դրան՝ ա՛յ խեղճ ու անբան կենդանի, այդքան մի՛ ուտել, հանգիստ կաց, թէ չէ վերջն էլի կը թթուես, կը տանջուես, բայց ո՞վ է լսողը: Կը տեսնես հիմա, ընթրիքի ժամը հազիւ մօտեցած կը սկսի նորից պահանջել. չամ չէ փլաւ ու տապալած հաւ եմ ուզում. գոռան խորոված ու տերեւի դոլմա եմ ուզում. տկի պանիր ու ընտիր գինի եմ ուզում: Տեսնո՞ւմ ես որ անպիտանը բաւականին նուրբ ճաշակ էլ ունի, — որ անհամ կերակուր տաս՝ չի՛ ուտել, խարդախուած խմիչք տաս՝ չի՛ խմել. իսկ եթէ որ ստիպես՝ վերջը կը սկսի այնպիսի անտեղի ձայներ հանել որ կը կարծես թէ փորդ սատանայ է մտել: Նկատել եմ որ տաք ջուրով կոնեակը շա՛տ է սիրում, անո՛ւնը որ տաս՝ արդէն հանգստանում է:

Վոսաճապուհի՛ իր փորին մօտենալու այդ տարօրինակ ու ինքնատիպ ձեւը ինձ չափազանց դիւր եկաւ. մանաւանդ որ խօսակցութեան առարկան, ասես թէ իր «տիրոջ» բացատրութիւնը վաւերացնելու նպատակով, այդ պահին իսկ՝ մեղմ ու երաժշտական մի կլկլոց արձակեց:

Նա շարունակեց.

— Այս անիրաւից քաշած տանջանքներս որ գրեմ՝ Յօրի գրքի

պէս մի բան դուրս կը գայ: Ախր ես հոգեպաշտ մարդ եմ, միշտ էլ ուզում եմ պաս պահել՝ բանջարով, դայիմ իւզով, ոսպ ու լուբիա ուտելով աննիլ: Բայց արի ու տես որ Աստուած ինձ արջի փոր է տուել: Լուսահոգի վարպետս՝ Սուամի Զավահէրլալը, որ տասը տարի միեւնոյն քանեան ծառի տակ նստած՝ մտածել էր մարդկանց ու աստուածների մասին, — երբ առաջին անգամ ինձ տեսաւ, աչքերիս մէջ նայեց. ու ասեց, — «Դու նման ես Գանեշա Աստուծուն, այն տարբերութեամբ որ Գանեշան փղի գլուխ ունէր ու մարդկային մի մարմին, իսկ դու՝ փղի մարմնի վրայ ունես մարդկային մի գլուխ: Զգիտեմ թէ ո՞րն է աւելի լաւը, բայց եթէ մի աստուած ապրել է այդ բոլորը՝ դու ինչո՞ւ պիտի վհատես...»: Այդ օրը նա ուրիշ խօսքեր էլ ասաց, բայց միայն այսքանը մնաց մտքիս մէջ. ու այս էլ՝ դեռ չա՞տ է:

Նա լռեց, հառաչեց ու դարձեալ լռեց. եւ պատրաստախօս փորը՝ նրա բոլոր վսեմ երազները հեղնելով, դիւային մի քրքիջ արձակելու պէս՝ վրնջաց:

Իսկ ես, Վոամչայուհի տրոմաթախիժ լուռթիւնից ազդուած՝ փրիսոսփայում էի նրա ծածուկ ինքնութեան հոգետենչ երազներով եւ իր փորի բնական բնազդներով ստեղծուած անլուծելի հակասութիւնների մասին: Մտածելով թէ կեանքի մէջ քանի՞, քանի՞ մարդկանց էի հանդիպել որոնք միմիայն այդ փորն էին... հարուստ ու մեծ փորեր, որոնք բնագրական կարիքներից դուրս ուրիշ ոչինչ չէին ըմբռնում, նոյնիսկ չէին հանդուրժում որ այդ անասնական ախորժակը յաղեցնող ճահիճներից դուրս՝ գոյութիւն ունենար բարձր ու հոգեկան ապրումների ձգտող մի գաղափար, ինքնուրոյն մի երազ ու ցանկութիւն, լինելու աւելի բարդ ու կատարեալ մի բան՝ քան իրենց այդ կենդանացած մարդկայնութիւնը...: Տրամադիր էի դեռ այսպէս շարունակել, բայց Վոամչայուհին երեւի թէ երկար տրոմելու սովորութիւն չունէր: Նա ձեռքի ծանր ու բարձրահունչ մի հարուած իջեցնելով ծունկին՝ բացաղանչեց.

— Խնամի՛ այս չեղա՛ւ:

— Ի՞նչը չեղաւ:

— Ձեզաւ էլի, Աստուծուն դուր չի գայ որ մեր հանդիպման օրը ես քեզ Յորի պատմութիւններ անեմ, ու դու էլ Երեմիա մարգարէի պէս յօնքերդ պոստած՝ ծուռ ծուռ նայես այս անմեղ սեղանին, — Կանչի՛ր, գառսօնը գայ, ու ասա ինչ որ ամէնից լաւը կայ, բերի՛: Այստեղի սովորութիւնները դու ինձանից լաւ դիտես, խմիչքների անուններն էլ իմանալու ես... ծախսի մասին հոգ չանես, — տեսնում ես հօրդ տարիքն ունեմ, բայց սրտով ու հոգով կարող եմ քեզ հետ ախպէր լինել, դէ կանչի՛ր:

«Կանչեցի», ու սպասարկուն շուտափոյթ եկաւ, գնաց, վերադարձաւ՝ ու մի մի բաժակ պէճոն դրեց մեր առջեւ:

— Սրան պէճոն են ասում, բացատրեցի, պէտք է մի քիչ սառոյց դնէք մէջը՝ այսպէս: Մի քիչ էլ ջուր — շատ քիչ՝ այսպէս. ու մի քանի վայրկեան սպասեցէք որ պաղի, յետոյ համը կը տեսնէք ու եթէ սիրեցիք՝ մի բաժակ եւս կը խմենք:

— Ձեղա՛ւ, ասաց:

— Ինչպէ՞ս թէ...

— Ձեղա՛ւ, ես քեզ ասում եմ որ սրտով ու հոգով ախպէր եմ

քեզ, ու դու էլի դուքով-մուքով ես խօսում : Այսուհետեւ ինձ խնամի կամ Վոամշապուհ կը կանչես, «դուք»ի տեղ էլ՝ «դու» կ'ասես, թէ չէ՝ պէ՛ռնոյիդ հա՛մն էլ չեմ տեսնիլ :

Վերջնական այս պայմաններին սիրայօժար համաձայնութիւնս տալով, բաժակը ձեռքս առի ու բարեւեցի . — Ո՛նամի Վոամշապուհ՝ կենացդ :

— Կենացդ՝ որդիս :

Այդ վայրկեանից սկսուեց մեր բարեկամութիւնը :

Վոամշապուհ, բաժակը տարաւ շրթներին ու երկու ումպով դատարկեց, համտեսելով նա լեզուն դարձրեց բերանի մէջ, ապա յայտնեց իր կարծիքը :

— Անիրա՛ւ աշխարհ՝ ո՛ւր որ դնացի, միշտ էլ այսպէս լաւ բաները մատնոցի պէս պզտիկ բաժակներում էին հրամցնում . . . հէնց որ մեծ դաւաթ դնեն առջեւդ, իմացի՛ր որ մէջինը ջուրից աւելի չարժի :

Երկրորդ բաժակը նա նոյնպէս խմեց երկու ումպով, ու կոռահեց որ եթէ «ծակդրպանենց Ասատուրը» մեզ հետ լինէր, նա գուարձալի ու զարմանալի շա՛տ բաներ կը պատմէր : Յետոյ աւելացրեց թէ «ծակդրպանենց Ասատուրը» այժմ գտնւում էր Սումատրա, ուր, ըստ իւր վագեմի եւ անփոփոխ սովորութեան՝ «ճանձ էր քշում . . .» :

Անփոխարինելի այդ անձնաւորութեան բացակայութիւնը գոնէ մասամբ դարմանելու դիտումով, ես սկսեցի խօսել գրականութեան մասին : Խօսակցութիւնը վարպետօրէն վարելով՝ շուտով հասայ անձնական աշխատանքներին, ու մանրամասնօրէն վերջին նորավէպին նիւթը պատմեցի, ու բացատրեցի թէ ինչպէս իմ ստեղծաբործութիւնը իւր յանդուգն նորութիւններով պիտի յեղաշրջէր գրական այդ սեռը :

Նա մեծ համբերութիւն ցոյց տալով, լսեց բոլորը, ու երբ աւարտեցի, չափազանց անկեղծութեամբ բացադանչեց .

— Ո՛նամի՛, դու տաղանդաւոր մարդ ես՝ իսկի էլ չէի իմանում . . . դէ կանչիր որ մէկ էլ բերեն :

Երրորդ դաւաթը մենք աւելի խոհեմութեամբ ճաշակեցինք . ու Վոամշապուհ, գրպանից հնամաշ մի ծխամորձ հանելով, ասաց .

— Պատմածդ շատ էլ լաւ էր, բայց . . . ինչպէ՛ս ասեմ որ չառնուես, — ինձ այնպէս երեւաց որ պատմութիւնդ մի քիչ նման էր այն գաճով շինուած պտուղներին որ մի իտալացի ծախում էր Կալկաթայի շուկայում : Ու մէկն էլ չկար որ դրան ասէր . — «Տօ հէր օրհնած, Աստուծոյ արեւի տակ համով-հոտով մրգե՞րն են պակաս, որ դու ունի գտնուած գաճով պտուղ ես շինել, — ախր ո՞վ է կարող դրանից համ առնել . . .» Ձխռովեա հա՛, ասում եմ որ պատմածդ մի քիչ դրանց էր նմանում, — ի հարկէ դու գրքի մարդ ես՝ ինձանից լաւ կ'իմանաս :

Տարբեր պարագայում, այդպիսի անփափկանկատ մի դիտողութիւն, գլուխ-գործոցս համարած աշխատանքիս հանդէպ, պիտի առնուազն ինձ վշտացնէր . ու խայթիչ խօսքերով ես առպակապը կասկածի պիտի ենթարկէի դիմացինիս հմտութիւնը, նրա արժանապատուութիւնը պիտի վիրաւորէի . . . : Ուստի զարմանքով անդրա-

դարձայ թէ դրանցից եւ ոչ մէկը պատահեց. — ամենաթեթեւ խրոտովքն իսկ չկար մէջս :

Պօսելու ձե՞ւն էր արդեօք որ եղբայրական ու մտերիմ խօսքերի էր վերածում այդ ծանր քննադատութիւնը, թէ իր ճայնի թաւ ու խուլ հնչիւնը որ կարծես պիտի փղձկար ասա, եւ սակայն շարունակում էր նոյն թաւ ու խուլ յուզականութեամբ արտաբերել խօսքերը: Գուցէ նրա հսկայ մարմնից ալիք-ալիք բլլնող անդորրութիւնն էր համակել ինձ. եւ կամ ալքոլի շնորհած լուսապայծառ այդ գերարթնութիւնը որ տեւում է կարճ ու անհուն մի ժամանակ:

Վասմշապուհ ծխամորճը վառեց ու թանձր ծուխ դուրս տալով՝ մի վայրկեան նմանեց ամպերի միջից դուրս նայող մի բարեխնամ աստուածութեան, ապա հզօր մի շունչով ցրուեց ամպերը ու պատգամեց.

— Ի՛նչ էլ լաւ բնաւորութիւն ունես, խնամի, ասածիս վրայ չվշտացար, չխոտկեցիր: Ախր խոտկելը իսկապէս յիմար բան է, մեր իմաստուն պապերն էլ ժամանակին այդ լաւ են հասկացել ու լաւ առակ են շինել. — «Պոտվողը խորը մտնի՝ սեւ ագռաւի ոտը մտնի», տեսնո՞ւմ ես թէ մեր պապերը ինչպիսի քաջ ու կենսուրախ մարդիկ են եղել, ու մենք հիմա՝ «Անի քաղաք նստեր կուլայ» երգող՝ խոտված ժողովուրդ ենք դարձել: Ախպէր, դրա համար եմ ասում որ գրում ես՝ այնպէս գրիր որ «ճայն տուր ով ծովակ» ու «հոնգուր, հոնգուր կուլած ես» փոքր ցաւերի պէս բան չլինի: Ու յանկարծ՝ փոքր ցոյց տալով. — Սրան տեսնո՞ւմ ես:

— Տեսնո՞ւմ եմ:

— Աշխարհի վրայ այս փոքրի պէս գուցէ երեք կամ չորս հատ ուրիշ փոքր ճարուի, — դէ՛, որ գրագէտ ես՝ սրա մասին մի բան գրիր, բայց այնպիսի մի բան որ կարդացողը զարմանա՛յ, ուրախանա՛յ որ արար աշխարհում սրա պէս հրաշք մի փոքր գոյութիւն ունի: Հիմա էլ կը մտածես՝ այս մարդը գլխիս գայլի աւետարան կարդալո՞ւմ համար է Հնդկաստանից Փարիզ եկել: Ծիշտոն ասաց, ես շատախօս մէկն եմ, որ չմիջամտես՝ մինչեւ լուսաբաց կը խօսեմ. ասում եմ որ իմանաս...

— Թէ որ այդպէս է՝ խօսքդ շաքարով, թող մի քիչ էլ ես խօսեմ: Դու Հնդկաստանից գաս ու իմ պատմութիւնը դաճէ պտուղի նմանեցնես, այդքանը՝ լա՛ւ, ասենք ամէն մարդ իր ճաշակն ունի, կարող է սիրել կամ չսիրել: Բայց թէ դրանից վերջ դու սկսես ինձ խորհուրդ տալ թէ ի՛նչ եւ ի՛նչպէս պէտք է գրել՝ այդ մէկը կուլ տալիք բան չէ: Երեւակայէ որ ես հիմա, ատեսրական դործերիդ մէջ քեզի խորճուրդ տամ, դրան ի՛նչ կ'ասես:

Պօսքերս անսպասելի կերպով նրան մեծ զուարճութիւն պատճառեցին: Նա խնդութեան քրքիջներ արձակեց, փորը՝ երկրաշարժից ցնցւող բլուրի մը պէս սկսեց դողդողալ ու սպառնական հոնդիւններ հնչեցնել: Լիահազադ ու աղմկալի իր ծիծաղը պայթեց այդ բոլորի վրայ, ու ամպրոպի մէջ գալարուող ծառի պէս ամբողջ մարմնով փոթորկուեց:

Անտեղի ու ծայրայեղ այդ զուարճութիւնը՝ ինձ չափազանց թրւաց, ու զուսպ մի լռութեան մէջ խորասուզուած, սպասեցի որ ծիծաղն աւարտէր:

Վերջապէս նա խաղաղեց ու ձեռքերը փորին սեղմած, ծիծաղից դեռ խղուած ու ելեւէջող ձայնով ասաց.

— Ի՞նչ անգին մարդ ես, ախպէր՝ ախր ո՞վ է լսել որ առեւտուրի մէջ մէկը միւսին խորհուրդ տայ, առեւտրական մարդը այնքան կասկածամիտ է որ դիմացիինի անմեղ խօսքն էլ երկմտանքով կ'ընդունի՝ «չլինի թէ սրա տակը մի ուրիշ հաշիւ կայ...» ուր մնաց որ գործի մէջ ուրիշից խորհուրդ հարցնի, կամ խորհուրդ տայ: Առեւտրականը ստիպուած է կասկածամիտ լինել — անխիղճ ու խարդախ մարդիկ ամէն տեղ կան — պէտք է իր հացը պաշտպանի, թէ է՛ն՝ ոսկու հանք էլ գտնի, էլի ձեռնունայն կը վերադառնայ: Տեսնում ես ասածդ տեղին չէր: Թէ դու գրող ես՝ ես էլ կարդացող եմ: Դու ուզածդ գրում ես՝ ես էլ կարդում եմ, ու ասում եմ — եթէ իմ համար ես գրում՝ իմացիր որ ես դա՛նէ պտուղներից համ չեմ առնում: Լայուս պատմութիւններ էլ այնքան եմ կարդացել ու տեսել, այնքան եմ արտասուք կուլ տուել որ եթէ ուզող լինի՝ կարող եմ հէնց հիմա մի քանի տիկ ձրի բաշխել...: Յետոյ ասում եմ՝ այս փորը տեսնո՞ւմ ես, լա՛ւ: Իմացիր որ եթէ փորս այսպէս անճոռնի կերպով աճած չլինէր՝ ես ուրիշ մարդ կը լինէի: Իմացիր որ ես մի ժամանակ՝ քո եւ ուրիշների պէս բնական փոր ունէի... փողոցում անցնող մարդկանց պէս աննշմար մի մարդ էի, մինչեւ որ վրայ եկաւ այս այլանդակութիւնը, ու ես բոլոր ծանօթներին գուարճութեան ու սրամտութիւններին նշաւակն եղայ: Դրանից վերջ սովորութիւն դարձաւ որ բարեւ տալու փոխարէն՝ ձեռքով կամ բռունցքով փորիս խփէին ու հարցնէին՝ «Երեսադ ի՞նչպէս է», ու դրա պէս անհամ ուրիշ շատ կատակներ: Մէկը չկար որ մտածէր թէ այս գմբէթի պէս մեծ փորով մարդը՝ փոր չէ, այլ մա՛րդ է. զգացում ու սիրտ ունի, հոգի ու միտք ունի: Ասես փորս ամէն ինչ կլաներ էր, նրանց բոլորի համար՝ ես միմիայն այս փորն էի: Սրանից եղաւ որ ամէն իրիկուն գործս աւարտելու պէս, ուղղակի սուն էի գնում, ու ընթրիքից վերջ, մենակութիւնից, տխուր մտքերից փարատուելու համար՝ կարգում էի: Սկզբում, շատ էի ձանձրանում, բայց կամաց-կամաց սկսեցի սիրել, ու շուտով հետաքրքրութիւնս արթնացաւ: Տեսնում ես որ եթէ այս փորը չլինէր՝ ես էլ, ո՞վ գիտէ, միւսների պէս ժամանակա թուղթ խաղալով, կամ կանանց հետ անց կը կացնէի: Այս շրջանն էլ անցաւ ու ես նոր մի մարդ էի՝ գոհճիկ կատակներն ոչ մի կերպով վրաս չէին աղղում, ոչ էլ կանանց անտարբերութիւնն ու արհամարհանքն էր ինձ վիշտ պատճառում. ու այս փորը որ մինչ այդ՝ անիծելով անիծում էի, մի օր դարձաւ ինձ համար զոհունակութեան ու հպարտութեան աղբիւր: Թողի որ համարձակ աճի ու գորանայ, ու ինձ առաջնորդ լինի այս անցաւո՛ր աշխարհում: Դէ՛, ես ասելիքս երկու խօսքով ասեցի, երկար բարակ պատմելու պէտք չկայ, ասածս այն է որ՝ յետին մարդն էլ իր հէքեաթն ունի, բայց գրքի մարդն այդ չի՛ տեսնում...:

Այս երկար բացատրութիւնից ասես մի քիչ յոգնած, Վուստապուհ կրկին վառեց ծխամորճը, ու փորը յաղթական դուրս տնկելով, կանչեց.

— Գառսօն՝ պէ՛ռօ: Իր ցանկութիւնը անմիջապէս իրականացաւ:

— Խնամի, ասացի դու իմաստուն մարդ ես եղել: Ու վրէժխնդիր բառերը հատ հատ չեղտելով. — Իսկի՛ էլ չէի իմանում...:

— Իմաստութիւնը՝ իմաստուն մարդը կը հասկնայ. եղաւ երկ-սայրի պատասխանը, — կենացդ որդիս, շատ ապրես, հանձարամիտ գրքեր գրես որ ես էլ կարդամ ու հպարտանամ :

Այսպէս անյաջող անցաւ՝ խօսքով նրան խայթելու առաջին փորձըս : Ուստի իր մաղթանքները շնորհակալութեամբ ընդունելով, նոյնքան բարեբաստիկ մաղթանքներով՝ խմեցի իր կենացը. եւ սպասարկուն, որ մինչ այդ, բաժակներ դատարկելու վարպետ ու փորձառու մեր ոճը գիտել էր խորին ակնածանքով, մօտեցաւ ու մի գաղտնիք հաղորդելու պէս յայտնեց որ եթէ պարոնը ցանկանար, նա կարող էր մեզ այլազան ախորժապարգիւ աղանդերներով հիւրասիրել : Երբ այս խորհրդաւոր գաղտնիքը թարգմանեցի՝ Վոամչապուհի մշտախինդ դէմքը աւելի եւս պայծառացաւ .

— Ի՛նչ տարօրինակ ժողովուրդ են սրանք, տնաչէնները թողնում են որ չորս բաժակ «չոր ու ցամաք» խմենք, ու վերջն էլ ասում են թէ համեղ մազաններ ունենք : Դէ՛ ասա՛ շուտ բերի :

Հրամանը հաղորդեցի, ու փորը՝ ասես այդ բոլորին իր անվերապահ հաւանութիւնը տալու նպատակով, զիլ ու հեշտաբնի մի խրխինջ արձակեց : Այդ վայրկեանից ես սկսեցի կասկածել որ Վոամչապուհն, ուղած վայրկեանին, կարող էր կամովին իր փորին մէջ՝ ամէն մի պարագայի պատշաճ ու համապատասխան ձայներ հնչեցնել : — (Ապա թէ ոչ՝ ողբերգակ ու կատակերգու, զաւելտական ու աղետալի այդ փորը պէտք է ընդունիլ ու դասել կարգը այն տարօրինակ երեւոյթներին որ գիտութիւնը տակաւին չէ լուսաբանել) :

Տիրեց երկիւղած մի լուռութիւն՝ մինչ սպասարկուն հաճոյատեսիլ ու ախորժալի պնակներով մեր սեղանները զարդարեց, բաժակները լցրեց կրկին ու հեռացաւ : Վոամչապուհ, որ ներշնչեալ ու վերացած հայեացքով, խորատեսութեամբ ստուգել էր իւրաքանչիւր պնակի պարունակութիւնը՝ ձեռքերը երկինք բարձրացրեց ու աղօթքի պէս արտասանեց .

— Խնամի՛ր, ինչպէս որ Սողոմոն իմաստունն ասել է՝ «Ժամանակ կայ սիրելու, եւ ժամանակ կայ ատելու», հիմա էլ ուտելու ժամանակ է՝ ուրեմն ուտենք :

Առանց աւելորդ քաղաքավարութեան, նա նախայարձակ եղաւ, ու սկսեց ծամել : Քիչ վերջ պնակները դատարկ էին. ու փորը մի ինչ որ արեւելեան եղանակի նմանող ելեւէջներով, յայտնում էր իր գոհունակութիւնը : Վոամչապուհ զգայուեց, մի խոշոր թաշկինակով բերանն ու մօրուքը սրբեց, ու ձեռքերը դրեց փորին :

— «Աչքը չի լեցում տեսնելով, եւ ականջը՝ լսելով», ասել է իմաստուն թագաւորը, բայց զարմանալի բան է որ փորի մասին խօսք չի ասել : Ախր փորն էլ չի լեցում ուտելով. ու մարդիկ կարող են կոյր կամ խուլ լինել, բայց բոլորը, բոլորը էլի մի փոր ունեն՝ որ աւա՛ղ չի լեցում ուտելով : Տեսնում ես, Սողոմոնն էլ գրքի մարդ էր՝ կեանքից բան չէր հասկանում :

— Ասենք, դու էլ կեանքի մարդ ես՝ գրքերից մեծ բան չես հասկացել . . . :

Այս կծու պատասխանը նա ընդունեց իբր մի թեթեւ ու զուարճալի պատմութիւն : Ժպտալով ծխամորձը մաքրեց, մեծ խնամքով լցրեց ու սկսեց լռելեայն ծխել : Ես վերջնականապէս համոզուեցի

որ նա անխոցելի էր. ու նրա վարակիչ օրինակին հետեւելով սկսեցի ծխել: Ու ինձ թուաց թէ մեր շրթներէց դուրս ելնող ծուխերը՝ մեր չարտասանած հակամարտ ու անգիշող խօսքերն էին, որոնք մեզ թողնելով, մեզանից դուրս, մի անկողմնակալ ոլորտի մէջ հաշտ միանում էին, ու կազմում ներդաշնակ լուսթիւն:

Լուռ ու անվրդով մենք այսպէս ծխեցինք, մինչեւ որ Վոամշապուհը ծխամորձի մոխիրը թափ տալով, դժուարին ու խրթին մի խնդիր լուծած՝ մարդու բաւարարութեամբ, ասաց.

— Դէ խնամի, գառսօնը կանչիր, մեր պարտքը վճարենք ու երթանք մի քիչ օդ ծծենք, այս ծխակալած ծակի մէջ խեղդուում ենք: Սպասարկուն շուտով ներկայացրեց հաշիւը, ու Վոամշապուհ պէռնօ խմելու պէս հեշտ ու դիւրին բնականութեամբ վճարեց գումարը. ու մենք դուրս եկանք:

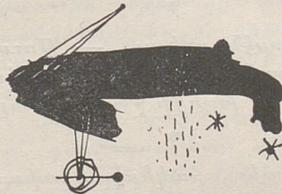
Արդէն գիշեր էր, անձրեւը դադարել էր ու լուսաւոր մայթերի վրայ սովորականի պէս խուռներամ մի բազմութիւն էր զբօսնում: Եւ այդ վայրկեանին, այդ հարիւրաւոր մարդկանց ներկայութեամբ կատարուեց «հրաշքը»:

Մենք քայլում էինք կողք կողքի, երբ անցորդ մի բարեկամ ինձ բարեւեց. ու ես միայն մի երկվայրկեան նրա կողմ դարձայ ու բարեւեցի, ապա անմիջապէս դարձայ Վոամշապուհին ասելու թէ այդ մարդը՝ մի հայ նկարիչ էր, բայց Վոամշապուհն աներեւութացել էր: Մայթերը վեր ու վար նայեցի, յետ ու առաջ վազեցի, երկար ժամանակ պողոտան վեր ու վար չափելով որոնեցի նրան բայց Վոամշապուհի ստուերն իսկ չկար:

Ի հեճուկս իր վիթխարի փորին եւ տիտանական իր յետոյքին՝ նա չոգիացել էր անհետ:

Ես այլեւս չտեսայ նրան. եւ մինչեւ այսօր չգիտեմ թէ ինչպէ՞ս պէտք է բացատրել անըմբռնելի այդ դէպքը՝ որ հրաշք բառով է միայն լուսաբանուում:

Յ. Կ.

Տ Ո Ս Թ Ո Յ Ե Ի Ս Ք Ի

Որքի մասին այնքան բան կայ ըսուելիք, ոչ որքի մասին այնքան բան կ'ըսուել, ոչ որքի մասին այնքան անհեթեթութիւն ըսուած է որքան Ֆէոտոր Տոսթոյեւսքիի: «...Անոր ջղազար տիպարները, ախտաբանամոլ վէպը»: «Մարդկային տառապանքի կրօնքը...»: Կաղապարնե՛ր, կաղապարնե՛ր, անթափա՛նց, ուր ամէն ինչ կը ձմրթկուել, կը խեղաթիւրուել, կը քարանայ, կը քարացնէ: Ահա՛ մեծերուն, իրենց գործին ճակատագիրը: (Քարոզիչը, անհաս խորութիւններով, եւ, միեւնոյն ժամանակ... «անոր անողորմ վէպը»: Սարսափելի է Միջակին կատարած շփոթի, աղճատումի դերը: Միջակութիւնը՝ Արուեստին ժանտախտն ու քոլէրան: Եւ ա՛լ աւելի վտանգաւոր՝ թեմականի չորցած խոտերը ցմահ որոճացող մերադնեայ ինտելիգենտները:

Ինչորովին հակադիր բարձունքին արձանագրուած խօսքն ալ շատ խօշիս չի գար. «Տոսթոյեւսքի... միակը որ հոգեբանութեան մէջ ինծի բան մը կը սորվեցնէ...»: Ասիկա ըսող վարպետը, վարժապետը՝ շատ աւելի մեծ եւ գերազրական ժառանգ մը հարկ էր որ ձգէր քան այն որ ըսած է Նիցչէ: Որքան ալ «միակը»ին եւ «բան մը»ին գոռոզութիւնը սրբագրուած ըլլայ «կը սորվեցնէ»ին աչակերտական խոնարհութեամբը:

Ամէն ինչ բացայայտօրէն ըսելու — թուաբանութեան... կամ լոյսին պէս — եւ այդ նոյն ամէն ինչը խորհուրդներու մթապատ անդունդին մէջ մխրճուելու խոռվի՛չ արուեստը:

Կառուցուածքի տարածեւ, հակերկրաչափական, շփոթ, թնճուկային բարդութիւն մը, ինչպէս ժամացոյցի մը յետնամասը, ու ինչպէս ժամացոյցին նախատեսքին, հանճարին հրամանովը, մոգական աշխատանքը սլաքներուն որ կ'իրականացնէ յառաջադիր նպատակը, գրահաշուական ճշգրտութեամբ, կազմախօսական անդեսեղելի խնայողութիւններով...:

Ամէն ինչ, իր մօտ, սէմպոլ է: Ինչպէս ամէն մէկ ըոպէն կեանքին, ինչպէս ամէն մէկ երկվայրկեանը տիեզերքին: Մէն մի ակնթարթ իր ներկայութեան թարձրացեալ իմաստը հագիւ հագած, կ'անցնի, արդէն

հազած ուրիշ շրջազգեստ, յաջորդ ակնթարթը դարձնելով ներկայ, առաջինը՝ յիշատակ... Շրջազգեստի փոփոխում անվերջ... .

Շրջազգեստի փոփոխում անհուն... Գերազոյն իրականութիւն ուր, քնուած նետրոնական ծայրամասերուն, կը հալին մարմին ու շրջազգեստ: «Փոփոխումը», չարժումը կը դառնայ իմաստ, մագնիսացնող միակ իրականութիւնը, սուեղծուածը... .

Նկարագրական, տիպարի բնորոշում, զուգախօսութիւն (տիպոլոկ), ո՛չ մին, ո՛չ մին ունի իր բառերուն իմաստը, ինչպէս է արտայայտութիւնը՝ գոյութիւն ունեցող բոլոր գրականութիւններուն: Անոնք բոլորն ալ՝ հանճարը կը դարձնեն խորհրդանիշ պարզապէս, շող մը հասած այսինչ հեռուոր ակունքէն, այսինչ աշխարհագրական կէտին վրայ ուր կը դառնայ արտայայտութիւն մը, բան մը, եղած ըլլալով անհամար այլ բաներ, եւ մեկնելով գէպի լինելութիւնը այլ բաներու, ժամանակի սահանքներուն, անոր վերջ չգտնող թաւալումի երկայնքին... .

Ամէն տեղ, ոեւէ մէկու մը համար, «Բարեւ ձեզ» մէկ իմաստ ունի: (Կ'արժէ՛, հոգ չէ թէ մանկական օրինակով մը, սեւեռել այս կէտը): Հոն, ան իմաստ չունի, այնքա՛ն որ մեր բոլորիս անկէ ստացածը կաթիլ մը միայն կը կազմէ հեղինակին հոն լեցնելու ելած ծով կաթիլներուն բազդատմամբ: Ակնթարթ առ ակնթարթ ան կը փոխէ իր շրջազգեստը, ա՛յլ վայրերէ, ա՛յլ բիբերէ իր վրայ ինկած լոյսերէն, եւ կը փոխուի շրջազգեստին տակ գտնուած «առարկան» ալ, գոյացութիւնն ալ, «էականութիւնն» ալ: «Բարեւ ձեզ» ուրեմն՝ ողջո՛յն: Այդ սահմանափակ, իմաստի անձեւութիւնը կ'անհանգստացնէ, կը խենթեցնէ զայն՝ ստեղծագործողը: Այդ ճամարութեան հատիկը հակաճամարութիւն մըն է անոր աչքին, հատիկ մը ըլլալուն իսկ պատճառով: Ուրեմն, բարեւ... արեւ, արեւալին դրութիւն, մոլորակներու թաւալում, այլ արեւներ, այլ դրութիւններ, տիեզերքին ջախջախիչ ահազնութիւնը, մարդը՝ դատապարտուած միայնութեան, կը կ՛կուր իր նմանին կողքին, կը դառնայ իր երկրաբունդի արեւին, իր աստուածին, իր մերձաւորին, եւ ուրեմն՝ շրջանակը կը փակուի «աւազի հատիկին վրայ», «Բարեւ», ողջո՛յն... . Հոգ չէ թէ քիչ մը քմածին՝ օրինակին ընդլայնումը, պարզապէս ցոյց տալու համար ստեղծագործողին զգացական ուղեղային տպաւորման, անդրադարձման, հակազգեցումի եղանակը որ գերադրական չափով, հոգերնախօսական, կենսակշռութեային, զայն բնորոշող էական մէքանիզմն է: Հարկ է փոխադրել այս երեւոյթը տիպարի մը, situation ի մը, գործողութեան մը, հարց-պատասխանի մը կեանքին մէջ, որ յայտնուելով նախ մէկ մտակարգակի վրայ, ընթացիկին, վրպային պահանջին, մեր լոյս աշխարհինին, երկրի եւ հոգիի մակերեսինին, նոյնհետայն՝ կը տեսնուի ան իր ստորերկրեայ մակարդակներուն անվերջանալի շարայարութեան վրայ, ենթագիտակցականի յատակներուն վրայ, եւ դեռ անգիտակցականի անդ ներկայութեանց մէջ: Ու կը բազմապատկուին մակարդակները: Տիրպարի մը վրայ հազիւ դատում մը նետուած, արդէն կ'ենթարկուի փոխակերպումի: Անոր մէկ տիպարը այսինչ տողին վրայ, ըսի՛նք, «չար» մըն է, բացարձակ կերպով: Յաջորդ տողին վրայ արդէն «բա-

րի»ի մը կը փոխարկուի, նոյնքան բացարձակ կերպով: Երբորդ տողին վրայ՝ ե՛ւ մին ե՛ւ միւսը ըլլալով, չորրորդ տողին վրայ ե՛ւ մին ե՛ւ միւսը երկբայութեան մէջ միւրձուելով, ըլլալով եւ չըլլալով, հաստատուելով եւ ժխտուելով վերջապէս կը ստանայ անպատում խռովքը առեղծուածայինին... Ճշմարտութեան անհուն աճումը կ'ապահովուի շարժումի օրօրոցին մէջ, — շարժումը, տիկնաձիգմը ըլլալով իր հետապնդման սեւեռելի կէտն ու մեքոնը միանգամայն...

Դիտաւորութեանց աշխարհը, ընկերութեանէն եւ օրէնքէն վրիպող, անոնց հաշիւէն դուրս մնացած, հոն կը դառնայ աւելի իրական, աւելի ներգործող: Ոճրագործը հազիւ սեւ ոճիրը գործած արդէն կը սկսի ընդունիլ սպիրտակ սպունգին մարձանքը: «Անբասիր» անհատը անբասիր լոյսի աշխարհին մէջ — արդէն թագուն դիտաւորութեանց, ենթագիտակցականի դատաւճիռը իր գիտակցականի ճակտին կը գալարուի, թէպէտ չկատարած, այլ սակայն «իւր կատարած» ոճիրի կրակներուն մէջ... Կը բազմապատկուին մակարդակները: Ահա այսպէս է որ որեւէ «բան» շատ ուրիշ բաներ եղած ըլլալով, մէն մի ակնթարթ մեկնելով այլ բաներ ըլլալու, կը տարբերի ըլլալէ առաջինը, ըլլայն իսկ դարձնելով սոսկ մարդկային, այսինքն նախնական, այսինքն միջատի մը տիեզերքէն ստացած մէկ սարսուռը, խոռնելով զգայարանական ակնթարթային ճշգրտութիւնը, ճշգրտութեան կաթիլը, ովկիանոս եղելութեանց կաթիլներուն, նիւթ-դէպքը վերածելով երեւոյթի, երեւոյթը շարժումի, ու, մարդուն ականջէն բռնած, առաջնորդելու յաւերժական Մարդու տեսիլքին, Տեսիլքին «Որդի մարդկան», առջեւ իտէպալի կապոյտներուն, եօթն անգամ եօթը պորտով երկինքներու առեղծուածին:

Յարդ գոյութիւն ունեցող գլուխ գործոցները կ'ապրին երեք տարածութեան մէջ (dimension), խորանարդային են: Ոչ գլուխ գործոցները՝ երկու տարածութեամբ. մակարդակային: (Գաղութներուն մէջ մեր ըրածը՝ մէկ տարածութեամբ, գծային:) Տոսթոյեւսքին միայն կը զարնէ դուռը չորրորդ տարածութեան...

Թող չթուին երեք այս բացատրութիւնները, termine-ները, դիւրին կամ իմաստակ: Չորրորդ տարածութեան ակնթարթային, կոյժակնային, թերեւս նոյնիսկ խաբուսիկ զգայութիւնը աւելի շատ անոր վէպը տուած պիտի ըլլայ քան Փուանքարէ, Պերկսոն կամ մէկ քանի հատոր՝ գիտուններէ... Մարդուն գոյութեանէն ի վեր, մարդուն ներքինը երբեւիցէ այնքան լայնք ու խորութիւն չէ ստացած: Արքայութիւն, քաւարան, դժոխք՝ ան հոն փոխադրած է, երբ դարեր ու դարեր գետեղուած ու պահուած էին անոնք այլ տեղեր, մարդուն մէջէն դուրս: Կ'ենթարկուին պեղումի, շլացնող լոյսերու տակ, երազ, կոյժար, բնականոն, անբնականոն, մարդ, գերմարդ, Յիսուս, Նեո, առողջ բնախօսութիւն, ախտաբանային, հաւատք եւ անհաւատ: Ու ակնթարթի մը կարթումով զգացական արագ շարժում մը, ու կը գտնուինք աշխարհի մը մէջ որ երբեւիցէ այս արեւինը չէ եղած, չէ եղած այս մեր երեք տարածութեանը...

Արուեստի գործ մը, մինչև ան — կամ՝ գրեթէ՝ — ասեղի զարնուած միջատներու, բուսաբանական կամ դժոսուած կենդանիներու հաւաքածոներէն մէկուն կը պատկանէր: Դիագնական աշխատանքը, «կեանքի շերտը»ի նուաճումը՝ գի՛ւտ մեծին...

Անոր միջոցով, Ան կը դառնայ գիտութիւնը՝ ասեղի զարնուած թիթեռնիկը, փորը յարգով լեցուած շէմփանգէն կամ միամակարդակային մարդը, վերածելու թռչկոտ թիթեռնիկի, բզբոտ շէմփանգէի, սանդարամետն ու երկինքը իր մէջ գննող մարդուն...

Բայց՝ լաւ է լքել այս վերացական, պատկերաւոր մեկնաբանութիւնները որոնցմէ, իրենց թանձրացեալ մասին հետ, աղօտ մաս մը անբաժան կը մնայ, ուր մտածողը կը մխրձուի ակամայ: Եւ սակայն անոնց ալ, ինչպէս բոլոր այլ խորհրդածութեանց անմիջական թելադրանքը բառի մը մէջ կը լեցուի — տիւնամիզմ — մանաւանդ եթէ հակադրենք զայն մարդուն ցարդ արտադրած գրականութեան, որուն ամէնէն աւելի պատշաճող բնորոշումը սքաթիք վերադիրը պիտի ըլլար, հաւանաբար նուազագոյն անճշտութեամբ: Աւստի խուսափելով սեւէ անակնկալ մէկ թակարդէ, ճգնինք մնալ միշտ Գործին կից, կից՝ ընթերցողի մեր անմիջական, սոսկական, այլ տաք տպաւորութեանց:

Եւ մերձենալու համար երկու օտար բառով բնորոշուած այս երեւոյթին մեծութեանը՝ գէշ չըլլար մտաբերել, իր հաստ գիծերուն մէջ, ժամանակաշրջանը: «Վաթսունական թուականներ...» Շիրլէր՝ իր Աւազակներուն երեք եղբայրներովը: Քարամագօֆ երեք եղբայրները: Էօփէն Սիւ, Տիքընս, Վալթէր Սքոթ, Տիւմա, Հիւկօ, Պալզաք... Պոռնիկը՝ հերոսուհի նախապատիւ: Ոստիկանապետը, կալանաւոր, սէր, ոճիր, ոսկի... Այս բոլորէն կայ Տոսթոյեւսքիի մօտ: Այս բոլորը՝ գերադիր աստիճաններով, քուած ծայրամասերու անհունին: Շահագործուած հազարումէկ ձեւով որպէսզի պարունակուրիւնը թաւալի ու ցոյց տայ իր բիւր կերպարանքները: Իշխանական անտարբերութեամբ մը կ'որդեգրէ ոստիկանական վէպի բոլոր հանգոյցները, բոլոր թրիւֆները, դեռ աւելի ալ ճրի, *tiré à quatre épingles*, վրդովեցուցիչ չափով անճամարտանման: Բայց, միայն, որպէս միջոց: Այդ բոլորը կը դարձնէ ան իր արուեստին լծակները: Ահա այս է միայն իր նմանութիւնը ժամանակակիցներուն, իր ժամանակաշրջանին հետ: Այս մակերեսային նմանութեան տակ՝ ինչքա՛ն ապառնի պարփակուած, ինչքա՛ն խորութիւն ու երկայնք ապառնի, ինչքա՛ն նորութիւն, դեռ ինչքա՛ն ալ ուրիշներ որ արմանքէ զարմանքի պիտի տանին եկող սերունդները: «Միով բանիւ»՝ մարդարէական...

Բայց դարձեալ լաւ է քալել պատկերաւոր մտածումի երախակալէն, դարձեալ չսահելու համար անգայտի մէջ:

Նպատակը կ'արդարացնէ միջոցը:

Եթէ կայ տեղ մը ուր այս գարշ սկզբունքը կը տարբերի՝ այսպանելի՞

ըլլալէ, տեղ մը ուր ան դոյութեան իրաւունք կը ստանայ, կը դառնայ գրեթէ անխուսափելի, անխուսափելի մատնիին նման, որ, ինչքան ալ դժնդակ աշխատանքի ենթարկուելով պատրաստուած, պիտի դայ կըլու գին չունեցող ազամանդը եւ ձգելու նարօտները խորհուրդներուն...

Գաղտնի ստիկանի պարագաները, օտարոտի բռնաբարումները, տարօրինակ կացութիւններ, անյուսալի, անբացատրելի յայտնութիւններ, յայտնումներ անձերու, անդունդէ անդունդ ու կատարէ կատար ոստմաներ կը կազմեն այլազան մետաղները որոնց խառնուրդով կը կազմուի այդ թանկագին օղակը: Թանկագին օղակը, որուն կրելիք մեծադիր Քարը, ձեռք բերուած հոգիի անդունդէն թէ խոչալի կատարներէն, թոյլ պիտի տայ տեսնել, իր բիւրեղ պըրիսմակներուն մէջէն, Մարդը, Կեանքը, Տիեզերքը, այնպէս ինչպէս որ կան անոնք այսօր, ինչպէս կային եւ պիտի ըլլան, այսինքն, պիտի դադրին «ըլլալէ», դառնալու համար նմանը ահա այս ըրպէիս մեր աչքին առջեւ հոսող կեանքին...

Ինչպէ՞ս չունենալ մեծ քմծիծաղ մը, — Թուրկենիէվ կը յանդիմանէր Տոսթոյեւքին որ «չի կարդար», որ Մոսկոսան իսկ չէ կարդացած, ոչ իսկ՝ Bel Ami ն... Ինչպէ՞ս չունենալ ալ աւելի մեծ խրուովք մը, — Տոսթոյեւքի, պատիժի արժանի աշակերտի մը պէս, տեղին կը դանէր վարկաբեկող յանդիմանութիւնը... Vous pensez! Տոսթոյեւքի Bel Ami ն չէ կարդացած... Ինք... Ինք Սորանը կը կարդար այդ միջոցին... Մտքի Ռոյա Ռոյսերուն համար շատ քիչ էսանս հարկաւոր է — թերեւս քիչ մը աւելի իւր — որպէսզի ան, մեղմ բզջիւնով, տարածութիւնները կուլ տայ, հորիզոններուն մը խրճուի... Ի ծնէ յոչնած quatre-chevaux մը, զոռածած tacot մը՝ պէտք ունի դոյլ դոյլ essenceի, դոյլ դոյլ իւրի, թիղ մը տեղ յառաջանալու համար...

Եւ ահա եղաւ այն ինչ որ կը պատահի յաճախ, գրեթէ միշտ, — ըսուեցաւ երկրորդականը, անկարեւորը, եւ չյայտնուեցաւ էականը՝ Ռուսաստանի ամէնէն մեծ իմաստասէրին: Եւ սակայն, ինք, ահա թէ ինչպէս կը մտածէր իր մասին. «Բաւական տկար եմ փիլիսոփայութեան մէջ, (բայց ոչ անոր հանդէպ ունեցած իմ սիրոյս մէջ, անոր հանդէպ իմ ունեցած սիրոյս մէջ ես ուժեղ եմ):» Քննութիւնը՝ մարդուն, մարդկային ճակատագրին, բազմանհատ մարդու ողբերգութեան, պաշտամունքի ինդրին ու անմահութեան, Մեծ Հաւատաքննիչին, Չարին ու մարդուն մեծ տաղնապներուն...

Երեւի ա՛յս ալ ճակատագրական է, յատուկ՝ մարդկային խառնուածքին, որուն համեմատ, մարդոց ջախջախիչ մեծամասնութիւնը պիտի իյնայ բռնադրանքին տակ վատնելու իր կեանքը անկարեւոր բաներ ընելով — կենդանական թէ դործնական — երբ, ընկերութեան այլ մէկ մասն ալ վիճակուած ըլլար իյնալ բռնադրանքին տակ՝ Քալիպանին ծառայելու...

Եւ սակայն՝ ա՛յս չէ, ա՛յս չէ որ կը պատուիրեն իշխան Միշքին, Ալիոշա, Ռասքոյնիքով, Մաքար, — հարկ է հաւատալ, ինչ ալ ըլլայ, ձեռք չքաշել երբեք մարդէն: Հ. Զ.

Փորձ ՄԵ ՀԱՅ ԵՐԱԺՅՏՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ՀՆՈՒԹԵՆԷՆ ՄԻՆՁԵՒ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

Տաղանդաւոր երաժիշտ Օննիկ Պէրպէրեան, հայկական քննական երաժշտադիտութեան հեղինակաւոր անձնաւորութիւններէն մին, կատարած է զեկոյց մը Ֆրանսական Երաժշտադիտական Ընկերութեան 4 Մայիս 1950ի նիստին: Անդաստան ուրախութեամբ կը հրատարակէ այս շահեկան աշխատութիւնը:

Դժուար է ընել պատմական ուսումնասիրութիւն մը երբ հազուադիւրս են վաւերական փաստերը: Այս պայմաններուն մէջ ենթադրական եզրակացութիւններու միայն կարելի է յանգիլ:

Հնութեան մէջ Հայոց երաժշտութեան մասին եթէ փնտոնեք տեղեկութիւններ, կը գտնենք զանոնք, այսօր, սկսեալ Ծրդ դարէն, քանի մը հայ պատմիչներու գրուածքներուն մէջ, որոնք մինչեւ մեր ձեռքը հասած են: Այս վկայութիւնները ուրեմն յարաբերաբար մեզի մօտ չըջանի մը կը վերաբերին: Այսպէս է որ Մովսէս Խորենացին կը յիշատակէ գուսանները որոնք կ'երգեն հարսանեկան, խնձոյքի, սուգի, գովքի, սիրոյ կամ պարային երգեր: Նոյն գրական աղբիւրներէն կրնանք տեղեկանալ թէ այդ շրջանին Հայաստանի մէջ գոյութիւն ունէին լարային զանազան գործիքներ, ինչպէս քնարը եւ տաւիղը, փշական նուագարաններ, եւ ծնողան, թմբուկը, եւայլն: Կարելի է ըսել առ հասարակ, տրուած ըլլալով Հայոց ունեցած յարաբերութիւնները մէկ կողմէն Յունա-Հռովմէական աշխարհին եւ միւս կողմէ Ասորեստանի հետ, որ հին Հայաստան ծանօթ էր երաժշտական այն գործիքներուն որոնք այդ շրջանին կը գործածուէին երաժիշտներէ:

Հնութեան շրջանի մեր երգերուն մասին ունեցած այս վկայութիւնները սակայն պատմիչներն են որ կուտան մեզի: Անշուշտ շատ թանկագին են ասոնք: Բայց ոչ մէկ վկայութիւն հայ Արիստօֆանէս մը զոր օրինակ, որ կարենար բնորոշել հնութեան մէջ երգուող մեր այդ երգերուն իսկութիւնը: Յարգ չեն ալ գտնուած հայկական հին տաղեր, հնութեան մէջ Հայերէն բնակուած ոեւէ մէկ շրջանի մէջ, ինչպէս երեւան հանուեցան Ապոլոնի ձօնուած երկու տաղեր՝ շնորհիւ Ֆրանսական Հնագիտական Դպրոցին՝ 1892ի պեղումներուն: Դեղփիսի մէջ:

Յատկապէս երաժշտական այս փաստերուն պակասը սակայն կուգայ (մասամբ) լեցնել նկատելի իրողութիւն մը որ կը սփռէ, կարծեմ, հնութեան հայ երաժշտութեան վրայ մեծ լոյս մը: Եւ այս՝ կը պարտինք կոմիտաս Վարդապետին:

Գրտենք որ Փօլքլօրական ուսումնասիրութիւններու ի նպաստ յարուցուած շարժումը 18րդ դարու վերջին, շնորհիւ Հէրստէրի, Ֆրանսայի մէջ ալ մուտ գործած էր 19րդի ընթացքին : 1852ին ժէրար տը Նէրվալի մղումին ներքեւ մասնաւանդ, Ֆրանսական կրթական Նախարարը կ'առաջարկէր ուսումնասիրել Փրանսական Փօլքլօրական արտադրութիւնները : Եւրոպական միւս երկիրներն ալ ձեռնարկած էին արդէն կամ կը ձեռնարկէին նոյն փնտռութիւններուն : Ֆրանսայի մէջ Ծաղկալ Պօրտ, Պէօմ Գերմանիոյ մէջ, Ռիմսփի, Պօրտին, Լիստով, Ռուսիոյ մէջ, եւ դեռ այլուր, ժողովուրդին երգած երգերը դարձան այսպէս ուշադրութեան առարկայ եւ բնաստիւթիւնը լծուեցաւ զանոնք հաւաքելու գործին : Կոմիտաս որ 1895ի առեւնները կ'աւարտէր իր երաժշտական ուսումը Լայպցիկի մէջ, բընական բերումով մը մասնակցեցաւ այս ընդհանուր շարժումին, իր կարգին ձեռնարկելով հայկական ժողովրդական երգը հաւաքելու գործին :

Ինչ որ ան գտաւ այսպէս, արժանի է գրաւելու երաժշտական հնագիտութեան ամբողջ ուշադրութիւնը :

Արդարեւ Կոմիտաս Վարդապետի հաւաքած երգերը, ըլլայ Բարձր Հայքի, ըլլայ Վասպուրականի մէջ, ունին յատկանիշ մը որ կը զարմացնէ մեզ. անոնք ամէնքն ալ կը գործածեն հին յունական ձայնաշարերը, տօրիական, փրիւզական, լիդիական, եւն., պատկանելով ընդհանրապէս տիաթօնիք սեռին, երբեմն միայն ըլլալով քրօմաթիք եւ գրեթէ երբեք անաթօնիք : Միւս կողմէ իրենց կշռականութիւնը կը ցոյցանէ այն օրէնքները, որոնք ծանօթ են յոյն երաժշտագէտ տեսաբան Արիստոֆէսի գործերով :

Այսպէս «Իմ Չինարի Եարը» տօրիական ձայնաշարին վրայ շինուած է եւ կը պատկանի տիաթօնիք սեռին, թեթեւ քրօմաթիք փոփոխութեամբ մը : Գալով իր կշռականութեան, «Իմ Չինարի Եարը» կազմուած է երկանդամ նախադասութենէ մը, յունական տեսաբանութեան մէջ յայտնի բօթագէն եւ աքօսօգէն, որոնց իւրաքանչիւրը ունի չորս տաքթիլ (ոտքի տեսակ մը) : Նոյն այս նախադասութիւնը կը կրկնուի ուրիշ բառերով :

«Հով հով լինի»ն շինուած է լիդիական ձայնաշարի վրայ, եւ կը պատկանի գուտ տիաթօնիք սեռին : Առաջին նախադասութիւն մը կազմուած է չորսական ետապ կամ դրօշ (ոտքի տեսակ մը իր փոփոխակով) պարունակող երկու անդամներէ, որուն կը յաջորդէ երկրորդ նախադասութիւն մը որ նոյնպէս ունի երկու անդամ, ամէն մէկը պարունակող չորս էփսապուաշիս :

Այս օրինակները պերճախօս են ինքնին : Ի՞նչ է նշանակութիւնը այս եզակի յայտնութեան :

Թուրքիոյ եւ Կովկասի մէջ, ուր մասնաւորաբար Բիւզանդիոնի անկումէն ասդին արեւելեան երաժշտութիւնն է որ կ'երգուի, ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ Հայերը, 19րդ դարուն, եւ առանց ուրեմն ոեւէ անմիջական ու կարելի կապ ունենալու շատոնց անհետացած Յունա - Հռովմէական աշխարհին հետ, տակաւին երգեր կ'երգեն որոնց թեքները սակայն վերստադրութիւնն է յունական հին երաժշտութեան արուեստին :

Այս իրողութեան բացատրութիւնը կ'ունենանք երբ ընդունինք որ հայ յաջորդական սերունդները իրարու փոխանցած են խորենացիի օրով երգուած երգերը, որոնց բառերը եթէ փոխուած են ժամանակի ընթացքին սերունդներու բերնին մէջ, բայց երգը պահած է իր էական դիմագիծը փոփոխակներու ընդմէջէն: Եւ պատճառաբանութեամբ մը որ եզրակացութենէն սկզբունքին կը վերադառնայ, կարելի է ըսել որ մեր օրերուն երգը եթէ յունական ձայնաշարերը եւ կշռականութիւնը ունի, ապա ուրեմն խորենացիի օրով ալ մեր երգը պէտք է ունեցած ըլլայ յունական երաժշտական արուեստին թեքնիքը:

Պուրկո-Տիւփուսրէյ երբ 1875ին ձեռնարկեց հաւաքել յոյն ժողովրդական երգերը, այն համոզումը ունէր որ պիտի վերագոյնէր յոյն հնութեան երաժշտութիւնը: Եւ շատ զարմացաւ երբ ոչ մէկ հետք մնացած գտաւ հնութեան երաժշտութենէն անոնց մէջ: Արեւելեան երաժշտութիւնը, որուն ազդեցութեան տակ էին նոր յոյները, ամբողջութեամբ սպաննած էր իրենց երաժշտական ասանդութիւնը: մինչ մերինը կենդանի կը մնար միշտ:

Մեր Փօլքօրը կը ցոլացնէ մեր հնութեան երաժշտութիւնը: Անիկա երաժշտական հնագիտութեան համար այնքան թանկագին վճարակալութիւն մըն է, որքան, կը կարծեմ, այն երկու տաղերը զորս 1892ին Դեղիփիսի պեղումները երեւան հանեցին: Յոյներուն համար հողը պահեր է հին տաղերը, մեզի համար՝ ժողովուրդը:

Ճշմարտանման է ուրեմն ընդունիլ սա վարկածը թէ հնութեան ընթացքին հայ աշխարհին երգը գործածած է յոյն ձայնաշարերը իրենց սեւերով եւ յոյն կշռականութիւնը:

Ի՞նչպէս եղած է այս բանը:

Գիտենք որ Հայաստանը յարաբերութիւններ մշակած է Աթէնքի եւ Փոքր Ասիոյ միւս յունական քաղաքներուն հետ: Մասնաւորաբար մտքերու փոխանակութիւնը Հայերու եւ Յոյներու միջեւ եղած է մշտական: Պէ՛տք է ենթադրել որ հայ ճամբորդներէն ոմանք Յունաստանէն վերադարձին, Հայաստան ներմուծած են Բիւքալորի երաժշտական տեսութիւնները եւ երգած՝ յոյն հողի վրայ իրենց լսած երգերը: Կարելի է դարձեալ ենթադրել որ Հէլլէներու խնամի այն ժողովուրդները որոնք Քրիստոսէ դարեր առաջ հին Թրակիայէն եկեր էին հաստատուիլ Փոքր Ասիոյ Հիւսիսային Արեւելեան մասին վրայ, կազմելով հայ ժողովուրդը, իրենց հետ կը բերէին երաժշտական ընդունակութիւններ որոնք հասարակաց կը մնային իրենց եւ մայր հողէն չբաժնուող միւս Հէլլէներուն միջեւ, եւ որոնք յետագային համընթացաբար պիտի զարգանային Յունաստանի թէ Հայաստանի հողերուն վրայ:

Կարելի չէ այս խնդիրը հոս լուսարանել անշուշտ: Պէ՛տք է բաւականանալ ենթադրելով որ Հայ Աշխարհին երգը հնութեան ընթացքին եւ մինչեւ Արաբացուց արշաւանքը (7րդ դար Քրիստոսէ յետոյ) գործածած է Յունա-Հռոմէական աշխարհին մէջ սովորական ձայնաշարերը, անոնց սեւերը եւ կշռականութիւնը: Այս բանը չէ որ հայ աշխարհին երգերը կը նմանէին յունական երգերուն: Ֆրանսացիները, Իտալացիները կամ Գերմանացիները երկար դարեր

նոյն մաժէօն եւ միմէօն ձայնաշարերը գործածած են եւ նոյն Պիմէն եւ Թէ՛ննէր կշռոյթները, եւ սակայն կարելի չէ շփոթել իրենց երաժշտութիւնները :

#

Արաբական արչաւանքէն սկսեալ Հայաստանի երաժշտական կեանքը պիտի փոխէ իր կերպարանքը : Կարելի է ըսել թէ երկրորդ շրջան մը կը թեւակոխէ հայ երգը այդ թուականէն առիւն :

Այս փոփոխութեան պատճառը նախ նորածագ հայ եկեղեցին է : Արդարեւ, նորընծայ քրիստոնեայի իր եռանդով կը ծառանայ ան հեթանոսական նախկին բարքերուն դէմ : Մովսէս Սորենացին այսպէս ներս համար է որ կը յիշատակէ գուսանները, խստօրէն դատաստանը ընելով աշխարհիկ երգերուն յիբրեւ վնասակար ճշմարիտ քրիստոնեայի մը վայել վարքին : Գուսաններուն փայլուն օրերը հաշուրուած կարելի է նկատել այն օրէն երբ Հայ Եկեղեցիին հետգհետէ զօրացող հեղինակութիւնը իրողութիւն կը դառնար :

Եւ արաբական արչաւանքն է որ կը յաջորդէ իրերու այս վիճակին, Հայաստան ներմուծելով իր հետը արեւելեան երաժշտութիւնը : Անշուշտ Հայերուն համար այս երաժշտութիւնը բոլորովին անծանօթ չէր կրնար եղած ըլլալ : Բայց Արաբներու արչաւանքէն յետոյ ան կը պարտադրէ ինքզինքը, ետ մղելով իր առաջէն տեղական երաժշտութիւնը : Մինչ միջերկրականեան արուեստով այնքան շնորհալի մեր ժողովրդական երգը, անթոյլատու կրօնական նոր իշխանութենէն հալածական, ապաւէն մը կը փնտռէ գիտակցութեանց թաքստոցին մէջ, արեւելեան երաժշտութիւնը աստիճանաբար կը տեղաւորուի Հայաստանի մէջ, ըլլալով աշխարհակալինը : Եւ երբ Թուրքերը կը յաջորդեն Արաբներուն, ինքնամուտ արեւելեան այդ երաժշտութիւնն է որ պիտի ծաղկի, քանի որ Հայաստանի նոր տէրերը կը դործածեն նոյն երաժշտութիւնը :

Բայց ի՞նչ է օտարամուտ այս երաժշտութիւնը : 10րդ դարու արաբ տեսարան Էլ-Ֆալապի կը թուէ Արաբներուն դործածած ձայնաշարերը, որոնք մաքամաք կը կոչուին եւ որոնց գլխաւորներն են . ուշաք, նէվա, իրաք, հիմազ եւ պուսէլիք : Թուրքերը այս նոյն ձայնաշարերը ընդունած են, հոս հոն քանի մը անուն փոխելով : Այս ձայնաշարերէն ոմանք Յոյներուն կողմէ ալ կը գործածուէին, ինչպէս ուշաք որ իբրիտիէն է եւ նէվան որ իբրօտօրիէն է :

Արաբները հազուադէպօրէն կը գործածէին տխաքօնիք սեռը . իրենց հաճելի սեռը քոսմաքիքն է եւ մանաւանդ ամարմօնիքը :

Եթէ տեսարանները գիտեն թուել Արաբներու կողմէ գործածուած ձայնաշարերը, սակայն անոնք կը մատնեն կատարեալ անհասկացողութիւն մը երբ փորձեն բացատրել արեւելեան երաժշտութեան կշռականութիւնը :

Ալէքսիա Շօքէն, որ այլապէս գեղեցիկ ուսումնասիրութեան մը հեղինակն է արաբական երաժշտութեան վրայ, ծանրօրէն կը սխալի երբ արեւելեան երաժշտութեան ուսումնասիրութեան կ'ուզէ կիրար-

կել արեւմուտքի երաժշտութեան կշռոյթին վրայ ունեցած իր գաղափարները: Այսպէս ան կը յանգի սա եզրակացութեան թէ՛ «արաբական եղանակները կը պարունակեն յաճախ աւելի քան 100 միութենէ (ժամանակի) կազմուած նախադասութիւններ», եւ կ'աւելցնէ «այս պայմաններուն մէջ չէ կարելի ըսել որ այս երգերը ունին կշռոյթ մը, բառին բուն իմաստով»:

Այս անհասկացողութիւնը տեղի պիտի չունենար եթէ արեւմուտեան տեսարանները ուշադիր ըլլային սա իրողութեան թէ արեւելեան երգը ունի կշռականութիւն մը որ հակոտնեան է յունականին: Ուրիշ խօսքով Արիսթոքսէնի գաղափարներով չէ որ կարելի է հասկնալ արեւելեան երգին կշռոյթը:

Թուրքերուն Ուզուն հավաին մէջ, որ դանդաղ շարժում ունի եւ տիպար թրքական երգն է, պէտք չէ վնտռել ինչպէս յունական (կամ հայկական) երգերուն մէջ ոտքեր՝ որոնք կը կազմեն ֆօլօն մը (պարբերական հատուած մը); ֆօլօններ, որոնք կը կազմեն իրենց յարակցութեամբ նախադասութիւն մը, եւ նախադասութիւններ որոնք մասնաւորաբար յունական շարադրութեան մէջ կը կառուցանեն երաժշտական տուն մը (սքոսֆ), այս ձայնական շինութեան իբր հիմ ունենալով ժամանակի փոքր միութիւն մը:

Ընդհակառակը: Այս կշռականութեան մէջ ժամանակի միութիւնը զանգուածային տեսողութիւն մըն է, ըսենք ոսոս մը. եւ այս զանգուածային միութիւններէն հինգին կամ վեցին յաջորդութիւնն է որ կը կազմէ նախադասութիւն մը: Երգիչը կամ նուագածուն իւրաքանչիւր այս մեծ միութեանց առջեւ կ'երգէ կամ կը նուագէ կարճատեւ նօթերու կառքէքիւններ. եւ նուագածուն կամ երգիչը այնքան աւելի վարպետ կը նկատուի, որքան աւելի անարմօնիք է գործածած ձայնաչարին սեռը: Ինչպէս կը տեսնուի, հեռու ենք հոս այն կառուցուածքէն որ յունական կամ հայկական երաժշտական նախադասութեան մը մէջ բոքօք կը հակադրէ արօսօք:

(Հոս թուրք տիպար երգին մասին է որ կը խօսիմ: Որովհետեւ կան անշուշտ երկու եւ երեք միութիւնով չարուած պարզ ոտքեր ունեցող երգեր ալ. բայց ասոնք ներածուած ըլլալ կը թուին):

Երաժշտութեան մէջ յունական եւ արեւելեան կառուցումներու նոյն այս տարբերութիւնը կարելի է գիտել նաեւ ճարտարապետութեան արուեստին մէջ: Ասորական տաճարները կամ պալատները, զոր օրինակ, չ'ը գրաւեն միջոց մը որ քիչ մասերու բաժնուած է. բայց այդ մասերը զանգուածային են. եւ զարդաքանդակներ կուգան ծածկել այսպէս ստեղծուած մեծատարած երեսներու մերկութիւնը: Մինչդեռ յունական տաճարին զբաւած միջոցը բաժնուած է բազմաթիւ տարրերու միջեւ, որոնց ամէն մէկը փոքր է բաղադրամամբ ամբողջին:

Իր ոլորուն նօթերով հեշտական մեղկութիւն մը ոգեկոչող, պէսպիսութենէ զուրկ, ձանձրացուցիչ միօրինակութեամբ մը ճնշող այս երաժշտութիւնն է որ յաճախ ներշնչած է մեր հայ աշուղները միջին դարուն եւ մինչեւ 19րդի վերջերը: Ասոնք կ'երթային երգելու անհատական բնակարաններուն մէջ, կամ հասարակաց վայրերը, իրենց երգին ընկերակցելով ֆէմէնջէն: Կարելի է տեսնել ձեռա-

գերներու մէջ զարգանկարներ, ուր աշուղ մը նստած է բազմոցին վրայ, ոտքերը ծալած եւ ձեռքին՝ իր գործիքը: Աշուղները կ'երգէին նաեւ խմբովին, ընկերակցութեամբ գործիքներու, նուագելով միաձայն եւ կամ ութնեակ մը բարձրէն կամ ցածէն: Գործածուած գործիքներն էին փէմէնչէն գատ, քանուր, նէյր, քէֆը, տաւուր, եւլն.:

Եւ սակայն մեր ժողովրդական տոհմիկ երգը կորսուած չէ. Կոմիտաս պիտի գտնէ զայն կենսունակ՝ զիւղին տուներուն մէջ կամ զաշտերուն վրայ: Բայց Պոլսոյ գրաւումէն վերջ, Պոլիս, Իզմիր եւ Պրուսա գաղթած Հայերուն համար, տոհմիկ մեր երաժշտութիւնը վերջնապէս մոռցուած բան է: Այս գաղթականները միայն շարքիներ եւ ուզումն հալանք պիտի լսեն, երգուած հայ խանդակներէն (*):

Եւ կը հասնինք հայ երաժշտութեան Յրգ շրջանին: Կոմիտաս վարդապետն է որ պիտի բանայ այս շրջանը հայ Փօլքօրին յայտնութեամբ:

Ըսի արդէն վերի էջերուն մէջ թէ ինչ կը խորհիմ այս գիւտին հնարանական արժէքին մասին: Կոմիտաս վարդապետ չզոհացաւ լոկ այս գիւտը ընելով: Իր լսած երգերէն ընտրելով միայն անոնք որոնք պահեր էին հնութեան առաջին շրջանին զուտ հայկական նկարագրերը, առանց եղծանելու օտարամուտ արեւելեան երաժշտութեան հետ ապրուած խառնակեցութենէ մը, ձեռնարկեց ներդաշնակելու հաւաքուած այս տոհմիկ հայ երգերը: Եւ այսպէս է որ հնութենէն ի վեր միաձայն մնացած մեր երգը, թեւակոխեց նոր շրջան մը, դառնալով բազմաձայն:

Ժողովրդական երգը ներդաշնակուելու ատա՞կ է: Հարցում մը որ երկար վիճաբանութիւններու տեղի տուած է: Անշուշտ փափուկ գործ է ժողովրդական երգ մը ներդաշնակելը: Խոհակահնութեամբ պէտք է ձեռնարկել արդէն պարզ ձայնագրութեան մը, եւ առանց կանխակալ կարծիքի, չպարտադրելու համար երգի մը, մատէօս կամ միմէօս ձայնաշարերը, երբ այդ երգին ժողովրդական հեղինակը յղացած է զայն հինէն ժողովրդական խաւերուն մէջ պահպանուած աւելի ճոխ ձայնաշարերու վրայ: Եթէ ձայնոլ ձայնագրութենէն վերջ ալ դասական ներդաշնակութեամբ մը ուզուի զարգարել ժողովրդական համեստ այդ երգը, հաւանական է որ շատ քիչ բան մնայ կենդանի երգին բնական շնորհէն, համէն ու հոտէն:

Արդ, անվիճելի է նախ, որ Կոմիտաս վարդապետը Փօլքօրին ճամբարութիւնը նոյնութեամբ կրցած է պահպանել իր ձայնագրութիւններուն մէջ: Բոլոր անոնք որ բնակած են Կոմիտաս վարդապետ-

(*) Ֆրանսացի ծանօթ երաժշտական բանասէր Էմիլ Պօնէլ Թուրքերուն համար գրած է ներքոյական երաժշտական գրութիւն մը, ուր մեզի ծանօթ խանդակները կը բաղդատէ... Պալսերու եւ Պէթօվիմներու հետ, եւ կը կարծէ որ Թուրքեր եղած են անոնք: Միւշկետ յայտնի է որ համբաւաւոր խանդակները Հայեր էին:

տին պատճառով զաւառները կընան վկայել այս մասին: Բայց մանաւանդ պէտք է ընդունիլ որ Վարդապետին ներդաշնակութիւնները հարգատ են: Կոմիտաս զիտէ ընտրել իր զաշնակութիւնները, ճշգեւ անոնց պարունակութիւնը, անոնց դրուածքը: Գիտէ իւրաքանչիւրին իր տեղը տալ, ազուցել իրարու, եւ գործածել ձայնական բաժինները այնպիսի արուեստով մը, որ մայր եղանակը ոչ միայն պահէ իր սկզբնական նկարագիրը, այլեւ ինքնութիւնը կատարելութեան մը յանդի ընկերակցող ձայներու ընդմէջէն:

Ուկնդրելէ վերջ Կոմիտասի ներդաշնակած մէկ երգը, մարդ խաբկանքը կ'ունենայ կարծելու որ մեր երաժշտութիւնը շատոնց զազրած է արդէն միաձայն ըլլալէ. թէ՛ մեր երաժշտական պատմութեան մէջ ալ իրապէս գոյութիւն ունեցած են շիկոպալտներու, Բէոօքէններու, Մաշօներու, Տիւֆէներու, Օֆէկամներու եւ Ժիւսֆէն Տէրնէներու ժամանակակից հայ վարպետներ, որոնք տարիներու ընթացքին աշխատելով, հայ ժողովրդական երգին վրայ, զարգացուցած են բազմաձայնութիւնը, ինչպէս Փրանսայի վարդապետները. եւ թէ՛ Կոմիտասն է որ իր հայ նախորդներուն հասունցուցած հաւաքական այս արուեստը իր կատարելութեան տարած է:

Այս խաբկանքը՝ որովհետեւ կոմիտասեան գործը խորապէս ցեղին գրոշմը կը կրէ:

Եթէ Կոմիտաս միեակը կըրցած է տալ այս արդիւնքը, պատճառը այն է նախ որ իր տրամադրութեան տակ պատրաստ կը գտնէ եւ կ'օգտագործէ ամբողջ ներդաշնակութեան գիտութիւն մը, որ դարերու համբերատար եւ հաւաքական աշխատութեան մը պտուղն է. քայց նաեւ որովհետեւ ան խորապէս գիտակից է իր ցեղին զեղարուեստական զգացումին: Ըսենք նաեւ որ այս ձեռնարկին մէջ, իր յարբերութիւնները Փրանսայի երաժշտագէտներուն հետ, ինչպէս եւ նրբաճաշակ արուեստագիտուհի Օր. Մարգարիտ Բարայեանի թանկագին խորհուրդները, վարդապետին երաժշտական կերպին վրայ ունեցած են իրենց որոշ ազդեցութիւնը:

Կոմիտասի գործը ներշնչեց հայ երաժիշտներու ամբողջ դպրոց մը: Իր ուղղակի աշակերտներէն Մարգիսեան, Կանաչեան, Սրվանձտեանց, ուրիշներ ինչպէս Սիւնի, Ալեմշահ, Գոհարիկ Ղազարոսեան, Պարթեւեան, Մեսումեանց, Հայաստանի մէջ Ռոմանոս Մելիքեան, Ստեփանեան, Տէր Աեւոնդեան, եւ այլն, հետեւեցան վարդապետին քայլերուն, իրենց կարգին ներդաշնակելով, անոր ոճովը առհասարակ, ժողովրդական նոր երգեր: Բոլոր հայ գաղութներու մէջ ունինք այս օր երգչախումբեր, որոնք լսելի կ'ընեն յաճախ վերոյիշեալ հեղինակներուն գործերը:

**

Հայ Փօլբլորական երաժշտութեան այս շարժումը, հազիւ կէս դարու կեանք մը ունի: Բայց արդէն մեր երաժշտական հորիզոնին վրայ յառաջընթաց նշանները կ'երեւին նոր երաժշտութեան մը:

Ռիմսֆի, Պալաֆիրեւ, Տրպիւսի, Ֆալլա, Պարթոֆ եւ ուրիշներ ղեռ, որոնց գործը եղած է ստեղծել երաժշտական ազգային մեծ ոճ մը, օգտագործելով իրենց ազգային Փօլքլօրը, չէին կրնար ուշանալ հայ երգահանին թելադրելու իրենց օրինակը:

Արդարեւ այսօր հայ երաժշտութիւնը կ'ուզէ ժողովրդական երգի սեմէն անդին անցնիլ, եւ ոտք ղնել համանուագային երաժշտութեան գետնին վրայ:

Սակայն կարեւոր կէտ մը պէտք է նկատի առնել հոս. այս արդար փառասիրութիւնը մարմին կ'առնէ միայն այն ատեն երբ հայ համանուագային երաժշտութիւնը հայ ամբողջական իրականութեամբ է որ կը ստեղծուի: Ասոր համար հայ երգահանը ոչ միայն պէտք է ղիմէ իր Փօլքլօրին, բայց ղեռ անհրաժեշտ է որ իր ստեղծագործ թափը հայ երաժշտական տարրերըին թափանցելէն վերջ, ուզէ եւ կարողանայ հոն ամէն ինչ կարգաւորել ըստ իր ցեղին համնարին:

Այս գնով է միայն որ համանուագը հայ կը ղառնայ, եւ ասով իսկ՝ ինքնատպօրէն մարդկային:

Այս գնով է ղարձեալ որ հայ երաժշտութեան համար կրնայ բացուել նոր շրջան մը՝ չորրորդը:

Օ. Պ.

L'EXISTENTIALISME

(ԳՈՅՈՒԹԵՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ)

Ինչպէս Ֆրանսայի նոյնպէս եւ ուրիշ երկիրներու գոյութեան—
կան փիլիսոփայութեան յղացումի մեծ տարբերութիւններուն պատ—
ճառաւ, դժուար է այս գաղափարականին մէջ միութիւն մը ընդու—
նիլ: Փիլիսոփայական միեւնոյն տեսակէտներ՝ բայց ոչ նման վար—
դապետութիւններ ծնունդ տուած են տարբեր սահմանումներու. օրի—
նակ՝ Phénoménologie et Existentialisme :

Մանաւանդ գերմանացի փիլիսոփաները,—ինչպէս եւ բնագիտա—
կան նորագոյն առաջադրութիւններու հեղինակներն ու փիլիսոփա—
յական ուժականութեան հաւատացողները—վերջնական կերպով խըզ—
ուած կը համարեն բնագիտութեան եւ բնագանցութեան միջեւ որեւէ
կապ:

Տեքարթի «Cogito, ergo sum» ին կը պակսի մարդկային գո—
յութեան անմիջական իրականութիւնը, չի տար անոր «որակական»
եւ «յուզական» պարունակութիւն մը — ինչ որ կը բացատրէ նորա—
գոյն բնագիտութեան եւ արդի փիլիսոփայութեան յեղափոխութիւնը:
Գերման կարգ մը փիլիսոփաներ յղացան նոր գաղափարական մը մար—
դու եւ անոր մարդկային իրականութեան մասին, բայց այս դեռ չի
նշանակեր որ այդ յղացումը արդէն տիեզերական է: Եւ ահա մինչ
հին, այսինքն պատճառական եւ մատեմատիքական բնագանցութիւնը
կը տարբադարձուի, անոր ետին կ'ուրուագծուի ձեւակերպումը նոր
փիլիսոփայութեան մը.— Սա դա՞րձ մըն է արդեօք Ս. Օգոստինոսի
միջիչ սկզբունքներու փիլիսոփայութեան. անոր անձնական հորիզոնի
չըմ՞ումն է արդեօք Հէյտէկէրի էսթանական ինքնագոյութիւնը:

Այնքան խորունկ ու հետաքրքրական են գերման նորագոյն փի—
լիսոփաներէ առաջադրուած երկու սահմանումներու — Phénoméno—
logie եւ Existentialisme— յայտնաբերած միտքերը, որ արժէ լուրջ
ուսումնասիրութեան առանձին նիւթ դարձնել զանոնք: Գիտութեան
նախկին դրութիւններուն հերքումին զուգընթաց նախորդ դարերու
փիլիսոփայութեան անկումը յայտարարելով՝ անոնք կը փորձեն նոր
դրութիւն մը կառուցանել: Բնականաբար, չկայ գիտական կամ փի—
լիսոփայական ձգտում մը որ չըլլայ սահմանափակ: Ընդհանուր հե—
տաքրքրութիւնը աւելի ու աւելի կը խորանայ ու կը լրջանայ: Բայց
առայժմ դառնանք Ֆրանսական դպրոցի գոյութեանականութեան:

Սարթրի քննադատներէն մէկը կը գրէր, —

«Ամէն մարդ կ'ուզէ տէր ըլլալ, օր մը, գոյութեան մը, ուր հան—
դիտաւ ըլլար, մոռնար հոգերը, չգգար պատասխանատուութիւնը,
դառնար իր մը, եւ կարենար ապրիլ որպէս ծառ մը, ոտորէ մը...»

...ի զուր կը ձգտինք յաւիտենականութեան: Ոչ թէ նիւթին անգիտակից յաւիտենականութեան, — որպէս ելեքտրոն, կամ դիակ — այլ «pour-soi» ի յաւիտենականութեան:»

Եւ ահա յուսահատութեան բուն աղբիւրը, այդ ցանկութիւնը, այդ ինքնախարէութիւնը՝ գոր իրապէսը կուգայ անդժօրէն վանելու:

Արդեօք մարդը դատապարտուած է յուսահատութեան:

Հոս արդէն՝ անհրաժեշտ է որ Սարթրի հետ նաեւ գոյութեանապաշտները շանան ինքնապաշտպանութեան զբահներ փնտոել:

Եթէ Սարթրը իր ազատութեան գաղափարը հիմնաւորել սկսաւ 45էն յետոյ միայն, հետեւելով գերման փիլիսոփաներուն, ուրիշ փիլիսոփայ մը կապրիել Մարսէլ 1923ին արդէն սկսեր էր գրադիլ Եկզիսքանսով, եւ զբաժ մէկէ աւելի ուսումնասիրութիւններ ու թատերգութիւններ: Ներկայիս ան ընդունելով բառը — Եկզիսքանսիալիզմ — կը մերժէ Սարթրի հեթանոսական գոյութեանականութիւնը: Յարգելով անոր վերլուծողական տաղանդը, կը պայքարի անոր դէմ եւ գոյն կը հրաւիրէ որ փորձէ տալ իր բարոյականը, ինչ որ ըստ իրեն անկարելի է եթէ Սարթր չփոխէ իր մեկնակէտը: Ան ցաւելով կը քննադատէ Սարթրի տեսութեան մարդկային գոյութեան մէջ ստացական մասի մերժումը եւ անոր փոխարէն ազատութեան գաղափարի ներմուծումը ամէն տեղ:

«Սարթրի ազատութիւնը — կ'ըսէ Մարսէլ, — գձուձ ազատութիւն մըն է: Ըսել թէ մենք ազատ ենք ամէն բանի մէջ, ոչինչ կը նշանակէ:» Մարսէլ քրիստոնեայ գոյութեանապաշտ մըն է:

Եւ ահա հրէայ, բայց կաթոլիկ Ֆրանսացի փրոֆէսորին արձագանգ կուտայ Զուիցերիացին, Պալի համալսարանի փիլիսոփայութեան փրոֆէսոր Գերմանացի Քարլ Յասփըրս:

«Մեծապէս կը զնահատեմ Սարթրի զբական գործերը: Սարթր աճած է ֆրանսական դասական զբականութեան ազդեցութեան տակ, իր փիլիսոփայական գործերը կը վկայեն անոր լայն ծանօթութիւնը: Բայց տեսէ՛ք, Սարթր սնունդ չի հայթայթեր: Իրապէս միայն կրօնն է որ սնունդ կուտայ: Ամբողջ փիլիսոփայութեան դերը, Սոկրատէն սկսեալ, չէ փոխուած, ան կ'արթնցնէ: Միայն թէ, ես կը գտնեմ որ Սարթր չ'արթնցներ իսկ» — կը յայտարարէր ան վերջերս Ռուսոյին: — Քանի որ յիշեցինք Քարլ Յասփըրսի անունը, աւելորդ չըլլայ թերեւս տալ նաեւ անոր կարծիքը «ազատութեան» մասին:

«Գոյութեանական ազատութեան եւ քմահաճութեան չփոթութիւնը առաջ կը բերէ — կասեցնող սանձի մը չգոյութեան պատճառով — աղէտալի հետեւանքներ:

«Առանց իշխանութեան մը հնազանդելու, գոյութիւնը կը դառնայ անիշխանութիւն, կամ ինքնակործանում:

Որով՝ պէտք է ընդունիլ.

1. Անհրաժեշտութիւնը մարդկային աստիճանաւորումի մը:

2. Ստեղծագործութեան գետնի վրայ. — մտքի ամէն ստեղծագործութիւն, ինչ ալ ըլլայ ան, պէտք ունի իշխանութեան ապաւինիլ, տեւելու եւ տիրապետելու համար:

3. Իսկական ազատութիւն գոյութիւն ունի միայն այն ատեն,

երբ մարդ ճշմարտութեան ճանապարհին վրայ կը գտնուի եւ կարող է ի գործ դնել քննադատական կասկածը:

4. Հաւատքի առնչութեամբ: Կրկին, իշխանութիւնը անհրաժեշտ է, հաւատքի պահպանման համար, որովհետեւ եթէ ան մէկ կողմէն ան-ժխտելի, անսնուող իրականութիւն մըն է, միւս կողմէն ինքն իր մէջ կը պարունակէ զգայարանքներէ ոչ ըմբռնելի դրութիւն մը որ կը կրէ որոշ անհեթեթութեան մը դրոշմը: Այս պատճառով է որ կարելի չէ հաւատք մը գտնել, որ պատմական գործօն ազդեցութիւն ունեցած ըլլայ, առանց անհեթեթութեան մը վրայ հիմնուած ըլլա-լու:

5. Իշխանութիւնը անհրաժեշտ է նոյնիսկ ազատութեան, որպէս զի ան չկորսուի, ինքզինքին ձգուած, այլասերման կամ բռնատիրու-թեան մը գիրկը: Ազատութիւն եւ իշխանութիւն, զիրար կ'ամբող-ջացնեն, իրարու կը միանան, պայքարելու համար բռնակալութեան եւ անիշխանութեան դէմ: Մէկը միւսին անհրաժեշտ հակակշորն է:» (Psychée, 35-36)

**

Յուսահատութեան ճամբաներու վրայ չմոլորելու դիտաւորու-թեամբ Սարթը եւ իր հետեւողները կը պնդեն որ մարդը պէտք է զիտնայ յաղթել յուսահատութեան, գիտնայ զսպել նեղամտութիւնը եւ հետեւի իր ազատութեան իրաւունքին «ինքնատիպ գոյականու-թիւն» մը ունենալու համար:

Եւ որովհետեւ պարտաւոր է իր ազատութեան զգացումին հե-տեւելու (*), ուրեմն ան պէտք է գլուխ բարձրացնէ ապրիլ կարե-նալու համար եւ զիմպրէ՝ որ չչեղի եւ չիյնայ դէպի en-soi :

Թէեւ հաւատացողներ կան, որ պատմական երկաթեայ օրէնք-ներ իրենց տեղն ունին ազգերու եւ ժողովուրդներու զարգացման ընթացքին, բայց պատմութեան մօտաւոր եւ հեռաւոր անհամար օրի-նակներ կրնան ապացուցանել որ տրամաբանական համարուած նա-խատեսութիւններ որեւէ արդիւնաւոր ենթադրութեան մը չեն կրնար յանդիլ ժամանակի որոշ սահմաններու մէջ:

Զարմանալի կերպով գոյութենականութեան տեսակէտները կուզան հաստատելու այս իրողութիւնը: Արդարեւ, գոյութենակա-նութեան պրիսմակով եթէ դիտելու ըլլանք մեր մօտաւոր պատմու-թիւնը, 1912-13ին բարենորոգումներու խոստումին յաջորդող կամա-ւորական շարժումներուն էութիւնը նոյն իմաստը չունէր, ինչ որ ու-նեցաւ հայկական ջարդերէն յետոյ նոյն կամաւորական գունդերու տրուածը: 1908էն 1914ի հայ-թրքական յարաբերութիւնները նոյն իմաստը չունէին ինչ որ ստացան 1914էն յետոյ: Պատմական որեւէ դէպքի իմաստն ու կարեւորութիւնը մշտապէս խնդրական են:

Մարդն է որ կը չինէ պատմութիւնը: Մարդէն դուրս կամ անկէ վեր, պատմութիւնը որեւէ նշանակութիւն չի կրնար ենթատրել տալ: Իւրաքանչիւր բոլորն այն է, ինչ որ մարդը կրնայ ընել, եւ իր ըրած

(*) Ազատութեան զգացումը միայն քաղաքակիրթ համարուած մարդուն յատուկ չէ:

«Ազատութիւնը գոյութեան պայման մըն է Մարդիկ ընդհանրուն համար. ան չի հանդուրժեր ընդդիմախօսութեան եւ կը մերժէ հրա-մանի մը ենթարկուիլ»: Spenser: «Principe de Biologie» I. p. 91)

ընտրութեան համար, միմիայն ինքն է պատասխանատուն :

Տակաւին դար մը առաջ, Դանիացի փիլիսոփան, Քիրքէկարտ, որուն ազդեցութեան տակ Իպսէններ զարգացան, կը գրէր. — «Ամէն բան մարդու միջոցով կ'ըլլայ» :

«Իւրաքանչիւր ոք պատասխանատու է ամէնուն», կը գրէր Տոսթոյեւսքին, որուն մտածելակերպը զարմանալի նմանութիւն մը ունի այսօրուան գոյութեանական տրամաբանութեան հետ :

Մենք պիտի տեսնենք յետոյ որ նախագունէ վերացածին էութիւն մը չէ որ կը պատրաստէ պատմութիւնը ճակատագրականօրէն : Մարդն է որ զայն կը կերտէ : Ուրեմն պատմութիւնը, ըստ Ֆրանսացի գոյութեանագիտներուն՝ բանաւոր չէ (Rationnelle) : Այս տեսակէտը միայն բաւական է որ «անհեթեթ» (Absurde) որակուի փիլիսոփայութիւն մը, այստեղ՝ պատմութեան գիտութեան մը նման օրէնքներու ենթարկուած ըլլալը :

Բնականաբար, պատմութեան մէջ եթէ կը բացակային օրէնքն ու տրամաբանութիւնը, անհատի մը տեսողութեան ընթացքին ալ պիտի չըլլայ ոչ նախասահմանում, ոչ ալ ճակատագրական որեւէ դէպք : Ինչո՞ւ եւ ի՞նչպէս :

Տեսանք որ մարդը կը մասնակցի երկու գոյութեան. — en-soi ի եւ pour-soi ի : Որպէս մարմնական՝ en-soi ի : Իսկ երբ ան ի վիճակի կ'ըլլայ «պարպուելու» (néantir), կը դառնայ «ինքն-իր համար» (pour-soi) :

Այս պարագային, իր մարմինը իրեն կը թուի որպէս օտար, որովհետեւ ան առարկայ մըն է, «դուրսէն» : Օրինակ՝ Սարթրի մէկ հերոսը (Le Sursis : p. 285) . «Ան հ'ուզէր փակչիլ այդ քարին, միանալ անոր, միանալ անոր թանձրութեան, անոր խաղաղութեան : Բայց այդ քարը ոչ մէկ օգնութիւն կրնար հասցնել իրեն, անիկա իրմէ միշտ դուրս էր : Հոն էին իր ձեռքերը, բայց երբ զանոնք կը դիտէր, անոնք այլեւս իրենը չէին, ուրիշի մը ձեռքերն էին. դուրսէն, ծառերուն պէս, ցոլացումներ՝ որ կը դողային Սէն գետին մէջ. կտրուած ձեռքեր... Ոչինչ եմ, ոչինչ ունիմ : Դուրս, դուրս, աշխարհէն դուրս, անցեալէն դուրս, ինքս ինձմէ դուրս : Ազատութիւնը արտը է եւ ես դատաւարտուած եմ ազատ ըլլալու» :

Գոյութեանագիտներու բազմութեան մէջ պրպտողը կը հանդիպի շատ մը հակոտնեայ եւ իրար խաչաձեւող դադափարներու :

Եթէ Հայտէկէր իր մէկ յայտարարութեան ընթացքին, թի՛ս մը փիլիսոփայի անոյակն արհամարհանքով կ'անգիտանար Ստոթոնի մո գոյութիւնն անգամ, Հունգարացի գոյութեանագիտ Ժորժ Լիւքսմարսեան ակնոցով եւ բոլորովին այլ չափանիւթերով կը քննադատէ Սարթրը. —

«Քանի մը միջակ համայնարանականներ, տիրազած կարծելով նոր դրութեան մը, — իրականութեան մէջ ուրիշէ մո առնուած — իրենք գիրենք չափազանց երջանիկ կը համարեն... :

«Սարթր կը շփոթէ էութեան, գոյութեան եւ իրականութեան դադափարները, առարկայական համարուած փիլիսոփաներու (Հատէկէր, Քիրքոկարտ, Պարթէյ, Էն.) տեսակէտները դարձնելով էութեանական — սարթրեան : Ստոթոնի փիլիսոփայական գոյութեանամբողջամարութեան (Démagogie) բոցմբ կո կրէ : Ան միշտ եւ ճա-

նայ ճկուն — բայց ի վերջոյ մակերեսային — իմաստակուլութեամբ մը սքողել փրկիսոփայական իրական խնդիրները: Երբ ան կը դիմէ գաղտնուսոյց (Esotérique) լեզուով մը անկուն (Decadent) մտաւորականութեան, ազդուելով Պերկսոնէն, Ժիտէն եւ Մալրոյէն, կը գրէ — «Այսպէս, ուրիշին ազատութիւնը սին խօսք մըն է: Եթէ նոյն իսկ մենք տրամադիր ըլլանք յարգելու այդ ազատութիւնը, իւրաքանչիւր դիրքաւորում ուրիշի մը հանդէպ պիտի ըլլայ բռնաբարումը այն ազատութեան որ մենք կը յաւակնինք յարգել:» (L'être et le néant, p. 480)

«Երբ Սարթր կը դիմէ աւելի լայն հասարակութեան, երիտասարդութեան, որ դիմադրական պատերազմի շրջանին փորձառութիւնն ունեցաւ իրական, թանձրացեալ, ընկերային ազատութեան, ան կ'ըսէ ժողովրդական լեզուով. — «Ես պարտաւոր եմ ընդունիլ իմ ազատութիւնս այնպէս, ինչպէս ուրիշներունը: Ես չեմ կրնար իմ ազատութիւնս ընդունիլ որպէս նպատակ, առանց ուրիշներունն ալ ընդունելու որպէս նպատակ»: (L'existentialisme est un Humanisme, էջ 83):

Ի այդ հունգար փրկիսոփան կը մոռնայ որ Սարթր հետեւողական է. քանի որ ան կ'ընդունի իր ազատութիւնը, հետեւաբար իրաւունքն ունի փոխելու իր տեսակէտները. չէ՞ որ ան ազատ է նաեւ իր ազատութեան մէջ:

Մարդուն կեանքը ուրեմն մշտական կուլ մըն է en-soi ի եւ pour-soi ի միջեւ, որով մշտական շարժում, փոփոխութիւն, — թանձրացեալէն հոսանուտը եւ փոխադարձաբար:

Այս կուլը երկու դոյութիւններու միջեւ, ամենահետաքրքրական եւ ամենաէական նիւթը կը կազմէ գոյականութեան դպրոցին: Եւ այդ ահաւոր պայքարին մէջ, միեւնոյն անհատի ներքին, հոգեկան կազմաւորութեան ամբողջ տեսողութեան՝ մէկը կը ջանայ միւսը ծուղակը ձգել: Երկու ըմբշամարտեր՝ որոնցմէ իւրաքանչիւրը կը պայքարի յանուն միւսին ոչնչացման: Այդ կուլը ցուցական չէ. en-soi ն, գարմանալի ճկունութեամբ մը կը ջանայ միշտ իրեն քաշել pour-soi ն, գայն զգետնելու, յաղթելու դիրտումով. ոչ միայն գգետնել, այլեւ ոչնչացնել անոր իսկական յատկութիւնը եղող հոսականութիւնը, գայն թանձրացնելով եւ կայուն առարկայի մը վերածելով: Այս պայքարի ընթացքին է որ կը խափանի ազատութիւնն ազդափարը, կ'անհետանայ ինքնաճանաչութեան ճիգը եւ մարդը կը դառնայ հակաթմէֆ:

Զգողական ուժ մը en-soi ն կը փակցնէ pour-soi ին, եւ հաճելի քաղցրութեան մը մէջ կը խեղդէ այս վերջինը:

Այս պայքարէն դուրս ելնելու համար մարդը ինքն է որ պիտի ընտրէ իր ճամբան: Մարդը կացութիւն մըն է. ան կը յայտնուի որոշ պայմաններու մէջ, որ ինքը չէ ընտրած, բայց այդ պայմաններու մէջն է որ ան պիտի կազմէ իր ծրագիրները: Ան պայմանաւորուած չէ կանխակալ պայմաններով. ան կ'ընէ ինչ որ հաճելի կը թուի իրեն:

Հոս ոմանք կը ծառանան տալով օրինակը որոշ վիճակներու, ուրիշ դուրս ելլելու համար մէկ ելք կայ միայն: Եթէ մէկը ընտանիքի բեռն ունի, ընականաբար պէտք է աշխատի իր ընտանիքը պահելու համար. բայց ան կրնայ որոշել որ չաշխատի, եւ կը թողու

ընտանիքը անօթութեան մէջ: Կեանքի աւելի ծանր պարագաներու մէջ, անհատը միշտ ազատ է տնօրինելու իր վարձունքը, եթէ իր առջին բոլոր ճանապարհները գոց գտնէ, կրնայ ընտրել մէկ բան. — մահը:

Վերլուծելու մղձաւանջէն բռնուած, իր վերացական տեսակէտները ցուցադրելու դիտումով Սարթը կ'արտադրէ գեղարուեստական երկեր, ինչպիսին է *Morts sans sepulture* ր. — (Մեռելներ առանց գերեզմանի): Նիւթը առնուած է Փրանսայի դիմադրական-պատերազմի օրերէն:

Այն բարոյականը, որ ի յայտ կուգայ իր գործերէն, չի կրնար ձեւաւորել վերացական եւ տիեզերական բարոյական մը: Որովհետեւ ըստ իրեն, ոչ մէկ հրամայական (*Impératif*) չի կրնար յայտարարել որ արգելուած է, գոր օրինակ, սպաննելը կամ ստելը:

Պարագաներ կան, — օրինակ՝ հերոսական — ուր սպաննութիւնը ներելի եւ թոյլատրելի է: Ինչպէս ուրիշ պարագաներ՝ ուր սուտ խօսելու անհրաժեշտութիւնը ընդունուած է:

Կայուն բնաւորութիւններ գոյութիւն չունին: Իսկ այն որ հերոս մըն է այսօր, կրնայ վաղը դաւաճան մը ըլլալ, եւ հակադարձաբար:

Մարդ էակին վարձունքը պէտք է ըլլայ ամբողջական, եւ իր ազատութեան ձգտումին հարազատ: Անհրաժեշտ է որ ան մշտարթուն կերպով հսկէ որ իր *pour-soi* ն, *en-soi* ին ծուղակը չիյնայ: Գոյութեանականութեան հիմնական բարոյականը *pour-soi* ի այս պայքարին, ազատութեան պաշտպանութեան մէջ կը կայանայ:

Իսկ եթէ այս տեսակէտը անհատականէն վերածենք հասարակականի, ընդլայնելով մեր վերլուծումը, ի՞նչ կը գտնենք:

Ժողովուրդներն ալ *en-soi* մը եւ *pour-soi* մը ունին: Հոս *en-soi* ի ծուղակը իյնալու վտանգը աւելի մեծ է այն խմբաւորումներուն համար, որոնց *pour-soi* ն համեմատաբար աւելի թոյլ է: Եւ եթէ *en-soi* մը չէ որ որոգայթը կը լարէ այլ հակառակորդ ժողովուրդի մը *pour-soi* ն արդիւնքը կ'ըլլայ պարտութիւնը աւելի թոյլ *pour-soi* ին:

Իրաւ մարդը այն է որ յաղթական դուրս կուգայ գոյութեան այս երկու ձեւերու պայքարէն:

Նմանապէս, մեծ ժողովուրդը այն է որ յաղթական դուրս կուգայ իր *pour-soi* ով հակառակորդի *pour-soi*-ին դէմ մղած պայքարէն:

Ղ. Մ.

Մ Ա Ր Դ Ո Ց Կ Ե Ա Ն Ք Է Ն

(ՓՈՐՁ ԹԻԻ 7)

Հատուած մը

Կին -- այնքան կը սիրէ զգալ մարմնի դողդղուն հաւասարա-
կըչումը կօշիկի կրունկներու վրայ ու շրջապատի բոլոր պզտիկ,
անորոշ ձայները, թելադրանքները որոնց հիւսքին մէջ գետեղէ լոյժ
էութեան մը տարտամ զգայութիւնը, երբեմն տարածուն, բայց
միշտ շրջապատուած թեթեւ մանրամասնութիւններու պաշտպանու-
թեամբ: Այսպէս ուրեմն իր մէջ գաղափարը երբեք մտածուի
պիտի չվերածուի ու զգացումը՝ մտերմութեան վիճակ մըն է իր
մէջ, որեւէ վայրկեան եւ որ սակայն յանկարծ կը խտացնէ իր շուրջի
բոլոր մանրամասնութիւնները, տարտամութիւնները երբ մէկէն՝ ի
մէկ իր մէջ վստահութիւնը, վստահութիւնը մտնէ՝ թէ շուրջը, տեղ
մը բա՛ն մը կայ որ մարտահրաւէր մըն է ոչ թէ իր էգութեան, իր
տրամադրելիութեան՝ այլ այն բացառիկ որակին որ ինքն է (երբ
հարցումի մը նայուածքով կը պատասխանէ, կը նստի բազկաթոռի
թեւին մասնաւոր ձեւով մը, փողոցէն այնպէս մը կը քալէ որ բնա-
ւունքին չըլլայ այլ տեւական փոխանցուի նայուածքէ նայուածք
(ինչպէս անգամ մը տեսեր էր բեռնակիրներու շղթան նաւահանգիս-
տի մը մէջ), երբ կը մերժէ շրթունքները մարդուն ոչ թէ որովհետեւ
զանոնք չ'ուզեր (սէրը երբեք ամբողջութեամբ չի ներկայանար մէկ
մարդու ձայնին կամ դէմքին մնչէն ան մարդիկ աւելի լաւ կը զգար
երբ անոնց չէր նայեր) այլ միշտ կը թափառէր իր մարմնի սահման-
ներուն իրբեւ յիշատակ-ներկայութիւն խտնուող մը) այլ որովհե-
տեւ այդ վայրկեան լեցուն, լեցո՛ւն էր ան իր անձին մտերմութեամբ
որ պէտք է հասուննայ, տաքնայ որպէսզի սիրոյ մէջ ան իր լիու-
թեամբ, ամբողջութեամբ տեղաւորուի (միշտ այն պատրանքով թէ
այդ երկուքը (սէրն ու իր անձին մտերմութիւնը) ոչ թէ գիրար պի-
տի լրացնեն՝ այլ զիրար պիտի պարունակեն միասնաբար) ու նաեւ
տեղաւորէ մանաւանդ իր անցեալը ինքն է, միակ կինը՝ որ այդ
վայրկեան կարող է մարտահրաւէրը վերցնել, մանաւանդ երբ այդ
հրաւէրը ապօրինի սիրոյ մը ճամբան կը բանայ իր անցեալը ամբող-
ջացնող (ան կիսաւարտ կը նկատէր իր կեանքը եթէ նման հրաւէր
մը չէր նետուած իրեն ու իրակալ զղջում մը՝ (զղջումը անբաժան
մասը կը կազմէր իր կնկայ էութեան) եթէ առիթով մը նետուած
տարուածութեան հոսանքի պզտորութեան մէջ գաղտնի (գաղտնիքը իբր
ապրուած վիճակ, կը նոյնանար իր մէջի ամօթի բնազդին հետ ու
այդ իսկ պատճառով բացառիկ ուժ մը, վստահութիւն մը, կինը ը-
լալու յատկանիշները կուտար իրեն յստակ կաղապարում մը ստեղ-
ծող: Ու մինչ մտածումի արարքէն փախուտը բնական կը գտնէր ան-
իր էութեան (մտածելը հարցում ու պատասխան վնտուելն էր ու ինք

գիտէր իրեն համար թէ հարցում, թէ պատասխան ընթեամբ, նայուածքով կամ մարմնի շարժումի երանգով մը միայն կարելի էր արտայայտել) զգացում կոչուածին մէջ ան կրցած էր սովորութիւն մը գտնել որ տուած էր իրեն ոչ միայն իր անձի ներկայութեան փաստը (ներկայութիւն՝ որ անխուսափելիօրէն պիտի տարածուէր իր սահմաններէն դուրս իր գլխացի անձը տակաւ փոխելով) այլեւ տուած էր կեանքի նշանակութիւնը (օր մը կարգացած էր թերթի մը մէջ թէ կին մը դատարանի մէջ ըսած էր — ես ապրող էակ եմ միայն այն պահուն երբ սիրահարուած եմ — ու ինք անմիջապէս որդեգրած էր այդ բացատրութիւնը) :

Հիմա, կինը նստած հանրակառքին մէջ, դուրս կը նայէր ու կը մտածէր թէ որքան բարձր բան է կեանք ըսուածը ու ի՞նչ կրնայ գիտնալ սափրիչը ու ինք կրնայ շատ խակ կին մը ըլլալ, առանց սիրահարի ու զաւակի, միայն պարզ ամուսինով մը (ուսերուն պտտիկ, իւղոտ մորթը, գուլպային հոտը ու կակուղ, էպ հազը գիրքերու մէջ թաղուած) սակայն ինք, սակայն ինք... սակայն ինք... սա մարդը որ կը քայլ... կամ միւսը... կամ սա երկուքը թեւ թեւի ինդալով կ'անցնին ու սա մարդը, թափառաչըջիկը, նստարանին նստած, գինով, խեղճ, ծեր որ արդեօք ի՞նչ կ'ըսէ ինքնիրեն...

— Երբ ե՞րբ կ'ոտրեցաւ. միայն գիտնամ շիշը ե՞րբ կ'ոտրեցաւ... Թափառաչըջիկ — կեանքս խտացած կ'օշիկներուս մէջ, կ'օշիկ որ պէտք է շարժի ինքն իր ուժով, գրպաններս որ պէտք է պատռին մինչեւ որ օր մը ծառին կոթնիմ ու մտքիս մէջ առանց որեւէ, որեւէ մտածումի: Պարագուութիւն:

Կը վերցնէ գլուխը ու անցնող հանրակառքին մէջէն կը թռի թէ կին մը իրեն կը նայի: Գլուխը կրկին կը ծռի ու հիմա եղունքներուն կը նայի: Այսչափ, ու այս է կեանքը — ոչ աւելի, ոչ պակաս, որովհետեւ...

Որովհետեւ կուգայ վայրկեան մը, կուգան օրեր ու շաբաթներ երբ որեւէ շարժում կը կորսնցնէ, պէտք է կորսնցնէ իր իմաստը, դառնայ, դառնայ պիտայ, անգիտակից դերքը, դերքերը մարմնի մը որ նուազագոյնի վերածած է իր «ըլլալու» կարելիութիւնները (ոչ թէ պահանջները, որովհետեւ տակաւին յիշատակներ կը մնային քիչ մը ամէն կողմ իր մարմնին այն բոլորէն՝ որ առաջ (ժամանակի զգայնութիւնը կը դադրէր երբ անշարժանար անոր մարմինը ու կը ծնէր՝ երբ քայլէր, կ'ըլլար կ'օշիկներու դանդաղ, հատիկ հատիկ շարժումին հետ վրայէ վրայ դիզուող (այսպէս որ ժամանակ ու տարածութիւն կը նոյնանանային) կրկնութիւնը, կրկնութիւնը կարճ ձայնի մը) ան կրցած էր անգիմադրելի ուժով մը նետել կեանքի պատտառին, հըրմըջտկելով, կոխկրտելով իրմէ տկարները ու փնտռելով գոհունակութիւն մը՝ կոր երբեք չզգային իր պողպատէ ջիգերը) այնպէս որ ան տակաւ կարծրացած էր, գտուած բոլոր աւելորդ, կիսատ շարժումներէ, դարձած միակողմ, միաձոյլ զանգուած մը առանց բընազդի, առանց ինքնաբոլի մղումի թէ մկաններէն (ոչ թէ դժկամակութեամբ կամ տկարութեամբ այլ պարզ անկարելիութեամբ, անկարողութեամբ, քանի որ գիտեր թէ սաստիկ ուժ մը կար տակաւին դարանակալ՝ այդ զանգուածին մէջ, այդ չծալլուող մատներու հաստութեան մէջ որ կրնար աւեր գործել եթէ մարդիկ մղէին, քաշէին զինք դէպի ոճիր, քաշէին դանդաղօրէն, շա՛տ դանդաղօրէն, նոյն

իսկ տեսակ մը բռնութեամբ (ու այդ բռնի ըլլալու վիճակը, զինքն իր դէմ հանող, աւելի կը պրկէր, կը զօրացնէր իր սարսափելի ուժը, ու իրեն կուտար անձանօթ վայելք մըն ալ) մինչեւ որ մարմինը ա՛լ դանկէր իր առանձին օրէնքը, մտքէն անկախ (մտքի այս անտեսումը, ոչնչացումը զինք կը նետէր իր բուն, կենդանական, անխորտակելի ամբողջութեան մէջ) ու շուրջի իրականութենէն ալ անկախ որպէսզի ան հասնէր ու մարմնացնէր իր անգիտակից նպատակը — ոճիր) եւ թէ ալ մտքէն:

— Շիշը ե՞րբ կոտորեցաւ... շիշը ե՞րբ կոտորեցաւ ...:

Սակայն յիշե՞ց թէ ինչպէս, 30 տարի առաջ, այնպէս նստած, կրկնած էր մեքենականօրէն ուրիշ հարցում մը.

— Ո՞ւր կորուեցաւ դանակը... ո՞ւր կորուեցաւ դանակը...

Մեռա՞ծ էր այդ հարցումը, ուրիշ շատ մը դէպքերու նման: Այդ իրիկուն...: Ինքը — երեսուննոց, Հալի մէջ բեռնակիր, կողակտան, անգուժ սակայն բարի: Բարի: Տգեղ՝ սակայն երբեք զինով կամ վատ:

Այդ իրիկուն...:

Սուբելով մանկութեան մէկ եղանակը, իջաւ փողոցն ի վար: Ու քայլերը անդալաբար արագացած էին՝ երբ կանոց առնել ստիպուեցաւ: Սակայն կարծեց թէ տակաւին կը քալէր — ինքնաշարժը գնաց ու ան անցաւ դիմացի մայթը:

Տեսաւ — կը սահէր, դանդաղ, սեւ: Գլուխը ծռած՝ զիրք մը կը կարդար: Կը սահէր դէպի իր կողմը:

Կռթնեցաւ պատին: Սպասեց: Սիրտը, որ ականջին մէջէն կը հարուածէր — ուրիշ ոչինչ:

Ինկաւ ձայնը վանքի զանգին, հաստ, թեթեւ, լեցուն փողոցը, կեցուց վանականը: Ինք ակամայ զդաց վանքի զանգուածը պատէն անդին, ծոյլ ու վատոյժ: Սեղմեց ակռաները, զիտեց վանականը:

Կը սպասէր շարժումին — վեր, յետոյ քով, այո, յետոյ միւս կողմը: Տժգո՞յն մորթը: Չտեսաւ շրթունքները — տակաւին հեռու էին իրարմէ:

Նեղուեցաւ, բայց չմտածեց թէ ինչո՞ւ այդքան գոհ էր որ այդ շարժումը բնական էր ու կանոնաւոր, կը պաշտպանուէր իրմէ ու անկէ: Հազարներ միասին, հազարներ առանձին, ծառի մը տակ, դրան նեմին, մութին մէջ այդ շարժումը ըրած էին տարիներով, տարիներով ու ինք զիտած էր ատելութեամբ, վանքի պատին ծակէն, տակաւին մանուկ, տակաւին պատանի, տակաւին երիտասարդ:

Այսպէս պէտք էր ըլլար — վանականը շարունակեց քալել, կարդալով:

Չհասկցաւ ինչո՞ւ այդքան կը սեղմէր դանակը, ինչո՞ւ այդքան պրկուած էին թեւերը, վիզը, սրունքները: Չանգակը արդէն լռած էր: Միւս մայթէն՝ բանուոր մը: Հեռուէն ինքնաշարժի մը ձայնը: Ականջները:

Հայհոյեց — անշուշտ պիտի չլսէր ոտքերուն ձայնը: Ան կը սահէր — ամէն սահող բան կը ջղայնացնէ: Սակայն կրկին գոհ էր: Ա՛յս ալ կը պաշտպանուէր, — հազարներ միասին, հազարներ առանձին անոնք պզտիկ պզտիկ սահած էին ամէն կողմ, ամէն վայրկեան: Բարակ դեղին չե՞ն սրունքները: Ծանր, խոշոր փորը...

Նայեցաւ — այո, փորը: Լեցուն, լեցուն... կլ.կլ... կլ.կլ:

Թճաւ: Գոցեց աչքերը զգուանքէն նուաճուած: Վախցա՛ւ — բացաւ աչքերը: Հոն էր — մօտեցած, քսան քայլ:

Թուլցաւ իրանը — մարդն էր գոր փնտոած էր տարիներով, հետապնդած՝ շարաթիներով: Սէւ փոր մը որ այսպէս ըլլայ: Մանուկ՝ անուխի կտորով զծած էր այդ կորը տան սովահար պատերուն վրայ, յետոյ, ուժգին հարուածով մը՝ զծած դանակը, ճիշտ մէջտեղը: Հայրը մեռաւ: Նորէն զծեց փորը, աչքերը դոց: Մայրն ալ մեռաւ: Ալ չգծեց — փնտուեց: Ու մեծցաւ տետրութեան հետ:

Մէկը պրկեց իրանը: Դէմքը — տեսաւ գիծերը, գիծը, գիծը քիթին ու բերանին: Պատկերը լեցուց աչքերը, մարմինը: Այո, ալ կարելի չէր սխալիլ: Նոյն մարդն էր ու ինք պատրաստ էր հիմա: Հագարներով առանձին, հագարներով միասին այդ քիթը կլոր, խոշոր, թանձր, ամբողջութեամբ խոնաւ հոտ: Ու բերանը — բարակ, ներս մտած շրթունքներ որպէսզի ծծեն ձայնը որ սահի կամ մտրտայ: Վանական մը պիտի սպաննեմ որ այդպէս ըլլայ — սահիլ, փորը, քիթը, շրթունքները...:

Վանականը հասած էր իր քով:

Հիմա — բռունցքը շարժեցաւ՝ ու զարկաւ կարմիր լուսանցքով դրքին: Սպասեց — ձայնին:

Վանականը ցնցուեցաւ, քարացաւ ու փորը աւելի խոշոր էր քան առաջ: Շրթունքները դեռ կը շարժէին ու քիթը:

Չտեսաւ — կը նայէր աչքերուն: Երկու կերպարանքներ այդպէս անշարժ, անբացատրելի, աննախատեսելի: Վարէն՝ բանուորը: Օրը իրիկուն կ'ըլլար: Սպասեց, ինքզինքէն դուրս տեղ մը:

Ու այդ վայրկեան էր որ արիւնը խուժեց դանկէն ներս ու տետրութիւն, կատաղութիւն խտացան, միտուկոր դանակ դարձան, անզսպելի, անմարդկային: Որովհետեւ...

Որովհետեւ վանականը կը ժպտէր, բարութեամբ:

Չհասկցաւ: Չհաւատաց: Այսինքն՝ հրաւէր դէպի ուճիր:

Ժպտած ե՞րբ ծոնեցաւ ու սեւ կոյտը ե՞րբ զլսրեցաւ դէպի գետին ու գիրուկ ձեռքը իջաւ դէպի դիրքը:

Հիմա — զարկաւ, մէկ անգամ: Միւս հարուածները կրկնեցին առաջինը: Դանակը իր առանձին ձա՞յնը ունի ծոճրակին մէջ: Ձէր գիտեր: Ալ ձայն չլսեց — նոյն ձայնն էր որ ձեռքէն անցաւ թեւին, դանկին:

Ինկած էր, կողքին վրայ: Ծարժեցա՞ւ: Գիրքը — կարմրած: Քիթը: Փորը: Փորը... Փորը...

Ծոած՝ նայուածքը ալ ոչինչ զանազանեց: Տեսա՞ւ պատին պատկերը: Բայց ան կ'ապրէր, կ'ապրէր այդ երկվայրկեան բացարձակ անշարժութեան ինչը — ծանրութի՞ւնը, պարապութի՞ւնը, կարծրութի՞ւնը, սարսա՞փի թէ... թէ... բայց չհասկցաւ: Հոն, այդպէս ծոած գիտկին վրայ՝ արձանացած, անկարող մտածելու, տեսնելու, նկարագրելու, անկարող վախնալու, շարժելու: Մնաց — դադրած:

Բայց արդէն ան խրած էր դանակը կորութեան ճիշտ կեզրոնին երբ մէկը պոռաց: Չայնո փշրեց կախարդանքը: Կոթը միայն կը տեսնուէր:

Նայեցաւ շուրջը բայց ոչինչ տեսաւ: Մա՞րդ է որ կը մտա՞նք դէպի հոս: Ես եմ այս — շարժէ: Ո՞ւր — շարժէ, շարժէ, շարժէ...

Վազեց դէպի բանուորը:

Զարնուեցան: Յնցումը տարտղնեց, լեցուց, խտացուց յետոյ ցրուեց, բաղձապատկեց, մեծցուց — դտած էր ուժը:

Վազեց: Սրունքները, թեւերը, մարմինները վազեցին: Դարձաւ անկիրնը: Լայն հրճուանք մը, շարժումին հետ, շարժումի շնորհիւ ազատ արձակուած ու աշխարհի բոլոր վախերն ու լրջութիւնները բղբաող: Զով է ճակատս ու կօշիկներս կը հարուածեն: Ի՞նչ հեռու է վազելը: Տակաւին կը վազէր...:

Ժամ մը վերջ՝ նստարանի մը վրայ: Սիկարէթ: Մարդեր, գիշերը կոնակած, կը շարժին:

— Ո՞ւր կորսուեցաւ դանակը... ո՞ւր կորսուեցաւ դանակը:

Թափառաշրջիկը ոտքի կ'ելլէ, աչքերով պարապ շիշ մը բռնած:

Ո՞ւր երթալ հիմա, ինչո՞ւ երթալ որեւէ տեղ: Ի՞նչպէս քայլեմ որ չշարժիմ տեղէս ու մնամ լեցուած, ամբողջ ու վերջնական՝ իմ ծանրութեանս մէջ: Շիշը ալ չկայ աչքին առջեւ — տղեկ մը իրեն կը նայի դարմանքով թեթեւ ու հարցական.

— Ի՞նչ տարօրինակ մարդ...:

Սակայն մարդը կարծես կը շարժի, կօշիկները իրար ետեւ տեղաւորելով, հսկայ կոնակը, հսկայ վերարկուն շարկած: Կը նայի ետեւէն, չշարժող կախուած թեւերուն որոնք հիւս՞նդ են:

Տղեկը սակայն անմիջապէս կը մտնայ գայն երբ կը տեսնէ ուրիշ մարդ մը — կրօնաւոր մը, հեծանիւի վրայ սեւ անսահման փշերու ծփանքը հովին մէջ, պղտիկ կօշիկները ու գէմքին լուրջ, խիտ, արամադրելի արտայայտութիւնը: «Աստուծոյ հետ խօսողը հեծանիւ կը նստի՞» — կը մտածէ ան ու չի հասկնար հեզնանքին խորութիւնը:

Կը քայլէ: Հաստ, ծեր կին մը, իր տխեղձ շունով — անպոչ, այլանդակ, երեքացող կոյտ մը: Բնադրական խորշանք մը զինք կը վանէ պատկերէն ու արագ քայլերով կ'անցնի, գլուխը բռնի անդին դարձուցած:

Երիտասարդ մը, փայլուն մազերով, թեւերը սոթթած բայց ձեռնոցուած, ինքզինքը ճօճելէն, ուղտի-ոտք կօշիկներով կը քայլէ առջեւէն: Ի՞նչ ուժով է — կը մտածէ, յետոյ կը դժաշի ու այլ չի մտածեր, քայլուածքը ինքնաբերաբար կը փորձէ անոր ելուցքի հետ կեւ, կը գոցէ պղտիկ բունցքները ու կ'ուզէ որ ան հիմա կրօնի մէկու մը հետ, գայն դետին փռէ, ճիշտ սինեմային մէջ եղածին պէս...: Ինք վազէ անոր մօտ, բան մը, բան մը, որեւէ բան մը ընելու համար տեսարանին մէջ:

Անկիրնէն կին մը, թեւին պայուսակ մը, միւս ձեռքը հովանոց մը, կը նայի ամէն կողմ: Երիտասարդս էր մօտենալ կնկան բայց չի կենար ու կ'անցնի: Բայց բա՞ն մը կ'րոտէ կնկան: Տղեկը չի հասկնար: Սակայն երիտասարդին մարմինը ինչո՞ւ աւելի կը ճօճուի, քայլերը յանկարծ կ'արագանան ու կինը ինչո՞ւ յանկարծ եր ցարկանայ, կը պրկէ իրանը, սակայն գէմքին արտայայտութիւնը չի փոխուիր, բան մը կը սրտայ ուժեղ հնչուն վանկերով, գլուխը կը շարժէ, յետոյ ձայնը տակաւ կը նուաղի, կը լռէ: Շուարած, տղեկը կը

վաղէ դէպի երիտասարդը որ մէկէն՝ ետ կը դարձնէ գլուխը: Ինքն ալ կը նայի նոյն ուղղութեան — կինը ալ կորսուած է բազմութեան ետին: Երիտասարդը այն ատեն միայն կը խնդայ: Ու ինք կը ժպտի: Առջին հիմա երկու հոգի կան, կին մը ու մարդ մը որ խօսելէն կ'երթան: Տղեկը անշուշտ չի հասկնար...

— Ես գիտէի ասանկ ըլլալը:

— Ի՞նչ ըլլալը...:

— Թէ այդ մարդէն պիտի խարուէիր: Դուն գործի մարդ չես:

—

Կը քալեն:

— Երէկ քոյրդ տեսա՞ր:

— Այո, տեսայ, բայց խօսելու ժամանակ չկար: Տեղ պիտի երթային:

— Ով գիտէ ո՞ր գապարէն է նորէն: Գիշեր ցորեկ...

— Այո:

Մարդը կնկան թեւը աւելի ուժգին կը սեղմէ:

— Կամաց քալէ:

Կը քալեն:

— Ինչո՞ւ գիրքերէդ ոմանք քրոջդ փոխ չես տար:

— Կարդալու ժամանակ չունի:

— Եթէ անգամ մը տեսներ քու նոր գիրքերդ, հէ՞: Մարդ ինչպէ՞ս կ'ապրի առանց գիրքի, չեմ հասկնար:

— Ի՞նչ պիտի ուտենք այս գիշեր:

— Կ'ուզե՞ս ճաշարան մը երթանք:

— Ճաշարան: Դրամ ունի՞ս վրադ:

— Այո, ունիմ:

Կը քալեն:

— Գիտնա՞ս... այս մեր պատիկ ճաշերը, ճաշարանի մը անկիւնը, այդպէս մտերիմ, անկեղծ, տաքուկ: Տան մէջ կարծես նոյնը չես: Տունը ուրիշ էս, հոս ուրիշ: Չեմ գիտեր: Հագար գապարէ, հագար օթօ չեմ փոխեր մեր այս անկիւններու մտերմութեան հետ...
յեանոյ՝

— Կեցիր: Աս գիրքը, հոն, տեսա՞ր: Խոշոր Լարուսին քովը:

— Այո:

— Նոր ելած է:

—

— Ո՞ւր կ'երթաս:

— Երթամ առնեմ: Սպասէ: Վայրկեան մը չի տւեր:

— Հանրի, կեցիր, չեմ ուզեր:

— Ձգէ՛ առնեմ, ի՞նչ կ'ըլլայ:

— Ոչ, չեմ ուզեր: Սուղ է: Ճաշարանի դրամ կը մնա՞ր:

— Հոգ չէ, այսօր ալ քիչ կ'ուտենք:

— Չէ, չեմ ուզեր, քալէ: Լուրջ կ'ըսեմ քալէ: Չեմ ուզեր:

Կը քալեն:

— Ինչո՞ւ լուռ ես:

— Կը մտածեմ:

— Ինչի՞ վրայ:

— Քու գործիդ:

Կը քալեն:

— Կեցիր թերթ մը առնեմ: Քաղաքականութիւնը մե՛ր դործն է: Բայց այս ստախօս թերթերը...

— Այո:

— Քանի՞ է...:

— . . . Ինչո՞ւ աւելի տուիր:

— Օ՛ր, բան մը չէ որ: Երկու ֆրանք աւելի կամ պակաս: Ներդրութիւն վայրկեան մը: Գրպանս դնեմ: Այո: Հիմա...: Տուր թեղ: Այսպէս:

— . . . Կամաց քալէ:

— Յոգնեցա՞ր:

— Ո՞ւր է ճաշարանը:

— Ուր որ կ'ուզես: Նոյնն է ինձ համար:

— Օ՛ր, ձանձրացուցիչ էս...

Կը քալեն:

— Մարին չէ հաւնած այն ֆիլմը որ միասին տեսանք ...

— . . .

— Երեխայական է կ'ըսէ: Պատանիներու համար է եղեր...

— . . .

— Լաւ է այս հովը: Կը զովացնէ...

— Չմսիս:

— Դո՞ւն...:

— Ինծի համար նոյն բանն է:

— Քեզի համար միշտ նոյն բանն է: Առողջ մարդ էս դուն:

— Դո՞ւն ինչ ունիս որ:

— Օ՛ր, էս կինն էմ: Կիները միշտ տկար կ'ըլլան, գիտես...

— . . .

— Չե՞ս կրնար քիչ մը արագ քալել, սիրելիս:

— Ի՞նչ է աս, մէյ մը արագ քալէ, մէյ մը կամաց: Որոչէ:

Կը քալեն:

— . . .

— Այդ ֆիլմին մէջ էս երեխայական բան մը չգտայ:

— Անոր կարծիքն էր:

— Ան ի՞նչ կը հասկնայ որ...: Ուսում չունի, բան չունի: Կեանքին մէջ թատրոն մը դացած չէ: Գապարէով գապարէ:

— Դրամ ունի կը ծախսէ:

— Երջանի՞կ էն, ան ըսէ:

— Իրենց հասկցած ձեւով՝ այո:

— Բայց մեր հասկցած ձեւով:

— Այդ չեմ գիտեր:

— Այդ է խնդիրը: Դիւրին բան է երջանիկ ըլլալ դրամով, մանաւանդ երբ ամէն վայրկեան ուրիշը կը խաբես:

— Գոնէ ինքզինքը չի խաբեր:

— Մենք մեզ կը խաբե՞նք որ... Դուն, օրինակի համար: Ես գիտեմ ինչ կը քաշեմ քու անխիղճ խիղճէդ: Ինչ որ ճշմարիտ է քեզ համար՝ կ'ըսես, առանց վախի:

— . . .

— Չէ Ժաքլին, անոնք ո՞ւր, մենք ուր: Մերը... ուրիշ բան է: Ի՞նչ գիտնամ, կարծես... մենք...

— Աս ճաշարանը ինչպէ՞ս է:

- Ո՞ր մէկը: Ա՞յս... դէ՛ չէ: Մտերիմ ձեւ մըն ալ ունի...:
- Գոզի՞նը ինչպէ՛ս է:
- Գէ՛ չէ: Նայէ անդին ուրիշ մը կայ:
- Ձէ, չէ: Աս մէկը:
- Շատ ժողովուրդ կայ, ժաղլին: Գիտես, աւելի լաւ կը զգանք մենք մեզ եթէ առանձին ըլլանք: Կրնանք մեղմօրէն խօսիլ...:
- Այսօր խօսելու շատ սիրտ չունիմ: Հոս մտնենք:
- . . .
- Գիներն ալ աժան են:
- . . .
- Վախնամ միւսներուն մէջ կը մտնեմ...:
- . . .
- Ի՞նչ եղար մէկէն ի մէկ: Ի՞նչ ունիս...:
- Ոչինչ: Շատ լաւ եմ: Աստուած վկայ բան մը չունիմ:
- Պղտիկ ճաշարանները պաղ կ'ըլլան...: Դուն կը դիմանաս, բայց ես...:

— Այո, իրաւունք ունիս: Ինչպէ՞ս մտքէս չանցաւ:

— Մտնենք հիմա: Հոս կ'ուզեմ որ մտնենք:

Դրան սեմին մէկդի կը քաշուին ճամբայ բանալու համար տղու մը եւ աղջկայ մը, որոնք դուրս կ'ելլեն, իրար կը նային, կը ժպտին, տղան յետոյ կը ժպտի աշխարհին, որ այդ վայրկեանին Շաքըլէի հրապարակն էր, աղջիկը թեւը կը մտնէ, զոր ուժգին կը սեղմէ, կը նայի իր ոտքի քայլերուն, կօշիկներուն, գլուխը յանկարծ վեր կը վերցնէ որ զգայ մազերուն ցնցումին խաղը:

Կ'իջնեն սանդուխներէն, կը քալեն գետտին ի վար, կը նստին քարէ նստարանի մը վրայ:

Տղան սիկարէթ մը կը վառէ, դանդաղօրէն, արմուկները կը դնէ ծունկերուն, կը դիտէ դիմացի ակը:

! Աղջիկը կը նայի անոր խոշոր ձեռքերու հանդոյցին ու գլուխը, թեթեւ, կը հպի անոր ուսին:

Տղան գետինը կը նայի, յետոյ սիկարէթին, զոր կը շարժէ որպէսզի աղջիկն ալ տեսնէ, մանաւանդ՝ ցուցամատին հարուածը: Յետոյ՝ թուքը կը կլլէ:

Պահը կ'անցնի...:

Աղջիկը գլուխը կը հեռացնէ անոր ուսէն, փէշին ծալքը կը շտկէ:

Տղան անոր շարժող մատները կը դիտէ:

Աղջիկը մատները մազերուն կը տանի, կը նայի անորոչ տեղ մը:

Յետոյ գլուխը կը կախէ ու կը սպասէ:

Տղան աջ ու ձախ կը նայի, պահ մը կ'անշարժանայ, յետոյ ինքն ալ կը կախէ գլուխը:

Աղջիկը այն ատեն աւելի կը մօտենայ անոր:

Տղան, մեղմիւ, գլուխը անոր կողմը կը դարձնէ:

Աղջիկը միշտ նոյն տեղը դամած է նայուածքը: Կամաց մը կօշիկը կը շարժէ:

Տղան կրկին գետինը կը նայի:

Պահը կ'անցնի...:

Աղջիկը այն ատեն, հագիւ զգալի շարժումով մը՝ տղուն կը դարձնէ դէմքը:

Տղան վեր կը նայի, հեռուն, յետոյ աղջկան:

Կը ժպտին :

Աղջիկը անմիջապէս վար կը նայի :

Տղուն ժպտաւ հեռուները կը պտտի, գետէն անդին :

Ձեռքը կը գոցուի անոր ձեռքին վրայ :

Այն ատեն միայն անոր գլուխը կը հանդէի իր ուսին :

Տղան կը նետէ կճատը, հեռու : Յետոյ ազատ ձեռքը, մեծ զգուշութեամբ կը դնէ իր ծունկին, կը կողպէ շունչը :

Աղջիկը հիմա հեռուն կը նայի, կ'այրին այտերը, կը շարժէ շրթները :

Պահը կ'անցնի . . . :

Տղան քիթը կը քերէ :

Աղջիկը կը միացնէ կօշիկները : Գլուխը աւելի կը տեղաւորէ ուսին :

Տղան վար կը ծռի, կը նայի ափին զոր կը բանայ, կը գոցէ դանդաղ շարժումով մը : Կամաց մը կը ժպտի :

Աղջիկը անշարժ է :

Պահը կ'անցնի . . . :

Տղան ձեռքը կը տանի իր մաղերուն, ականջը կը շօշափէ, յետոյ դանդաղ, թեւը կը հանդէի անոր ուսին :

Աղջիկը, գրեթէ բնազդական՝ աւելի կը կծկուի անոր կուշտին :

Տղան կը շտկէ իրանը, ոտքը կը շարժէ դէպի առաջ, մասնաւոր ազմուկով մը :

Աղջկան իրանը աւելի կը հակի, կը նայի անոր կօշիկի կապերուն :

Տղան հիմա կը քաշէ ձեռքը անոր ձեռքին մէջէն, կը դնէ նստարանի քարին վրայ :

Աղջիկը կը նայի անոր տափաթին, բաճկոնին, յետոյ կը վերցնէ աչքերը դէպի ուսը, կը նայի անկէ անդին, կամուրջին :

Պահը կ'անցնի . . . :

Տղան խորունկ շունչ մը կը քաշէ, կը նայի ջուրին, յետոյ քարափին, առջևի քարերուն, կամաց մը՝ աղջկան դէմքին :

Պահը կ'անցնի . . . :

Տղան ձեռքը կը վերցնէ նստարանէն, կը դնէ անոր ուսին՝ մեղմօրէն :

Աղջիկը կը շարունակէ նայիլ անկէ անդին՝ կամուրջին :

Տղան կը նայի աղջկան ճակատին, մաղերուն, սանտրին, յետոյ շրթունքին :

Աղջիկը այն ատեն կը շարժէ գէմքը դէպի վեր, կը նայի տերեւներուն, տղուն, անոր աչքերուն : Կը գոցէ աչքերը :

Կը համբուրուին :

Պահը կ'անցնի . . . :

Տղան շատ յստակ կը տեսնէ դիմացի գետափին՝ երիտասարդ մը որ կը քալէ, կը բարձրանայ սանդուխներէն :

Աղջիկը . . . :

Բայց երիտասարդը սանդուխի վերջին մասն ալ կ'ելլէ, կը կայնի փողոցին մօտ : Ետին՝ գետը, իր սիրահար գոյգերով, թափառաչըրջիկներով, մենաձեմ շուքերով :

— Կեանքը ձրի է — կը մտածէ :

— Ապրիւը սուղ է — կը շարունակէ գաղափարը, սակայն հոս

կը դադարի դադարաւոր ըլլալէ, որովհետեւ ան հպարտ էր եւ ուրախ՝ իր մտքի գիւտով:

Կտրեց փողոցը, բազմութեան հետ:

— Այո, դժուար է ապրիլը — շարունակեց՝ սակայն դժուար ըլլալու յատկութիւնը շատ հասարակ էր իբր որակ:

— Դժուար — կրկնեց մտքէն ու մտածումը կորսնցուց իր շահեկանութիւնը:

— Սա նայէ, որո՞ւ մտքէն կ'անցնի — մտածեց: Սակայն մտածումը արդէն անձնասպան եղած էր:

Հիմա է ատենը մարդիկը դիտելու, երբ մտածում չկայ մտքիդ մէջ: Նայիլ անոնց, փնտռելով (ոչ թէ մտքով, այլ սովորութեամբ) բան մը որ քեզ կը նմանի, քեզ յիշեցնէ, կրկնէ իբր շարժում, կեցողածք կամ ձայն: Հետեւիլ սա սրունքներու քալուածքին, ոչ թէ մղուած որեւէ պահանջէ, այլ պարզապէս որովհետեւ այդ դուն ես որ կը քալէ քեզմէ առաջ, այդ քու ձեռքը կրնայ ըլլալ որ դրպանը կը փնտռէ վերարկուի ծալքին տակէն, եւայլն: Պարզապէս, որովհետեւ միւսները երբեք գոյութիւն չունին, ոչ թէ մտքիդ համար այլ քու բնազդական ենթակայութեանդ, այսինքն քու զգայարաններուդ մայրաքաղաքին համար, որ տեսական կը շարժի քու մէջը: մէյ մը աչքերուդ մէջ է, յետոյ կ'իջնէ ականջիդ (այսինքն սրունքներէդ եկող ձայնին) յետոյ կը կորսուի մէջը տեղ մը, անձանօթ տեղ մը: Պարզապէս, որովհետեւ դուն ալ գոյութիւն չունիս որպէս անկախ, ինքնաբաւ խորք, այսինքն՝ դուն կ'ապրիս քեզմէ դուրս, մանաւանդ երբ քու անձիդ զգայնութիւնը — ըլլայ ան դրուած կար տիւ Նօր, առտուն ժամը 3, կամ ըլլայ՝ Մէքքօին մէջ երեկոյեան ժամը 6,30ին — պէտք է ձեւաւորուի մտածումով՝ այսինքն օտարամուտ բանով մը:

Այսինքն սա դուն չես որ կը քալես փողոցն ի վեր, ոչ ալ այդ՝ ուրիշն է որ քեզմէ առաջ կը քալէ, այլ՝ շուրջդ պտտող վիճակ մը, կացութիւն մը՝ որ կրնար մարմնաւորել գեմացիներդ մասին քու մէջդ շինուող-քանդուող, կարելի-անկարելի խառնուրդը ըլլալու կարելիութեան մը, բայց որ չի մարմնացներ ոչ թէ որովհետեւ չես կրնար երկու անձ ըլլալ միեւնոյն ժամանակ, ոչ ալ որովհետեւ չես ուզեր՝ այլ որովհետեւ այն որ քեզ համար ե՛Ս կը կոչուի՝ եզրադրութիւն մըն է երկու անձանօթ ներկայութիւններու միջեւ որոնցմէ մին քու մէջդ զտնուող «անիկա»ն է, իսկ միւսը՝ անոր (բայց չես գիտեր թէ «անոր»ը որո՞ւ կը պատկանի) մէջի «դուն»ն է:

Ուրեմն, ե՛Սը տեսակ մը համեմատութիւնն է երկու եզրերու՝ որոնցմէ մին՝ ամէն երկվայրկեան կը փորձէ ձեւաւորուիլ, յարմարիլ միւս եզրին, որ սակայն առաջին եզրէն անկախ գոյութիւն չունի եւ որ ամէն երկվայրկեան կը ծնի առաջին եզրէն ու հագիւ ծնած՝ կը վերածուի անցեալի, որ յաւիտենական հոգեվարքի մը մէջ է:

Ուրեմն, սա երիտասարդը պիտի քալէ փողոցն ի վեր կարծելով որ այդ ինքն է որ կայ ու կը քալէ: Այս պատրանքի գիւտովն է միայն որ կեանք կոչուածը կարելի է մարդոց հետ:

Սակայն երիտասարդը այնքան տարուած էր զգայնութիւններու այս խօսակցութեամբ որ չտեսաւ թէ ինչպէս Բլաս տը լա Սորպօնի դիմաց գտնուող չէնքի մը Ծրդ յարկէն մարդ մը գոցեց պատուհանը, քաշեց վարագոյրը, վայելեց պահ մը պլտոր լոյսի մը թելադրականութիւնը, դարձաւ սենեակին:

Վ. 0.

Ա ի ԱՆԴՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՆՀԱՏԱԿԱՆ ՏԱՂԱՆԴԸ

Անգլիական գրականութեան մէջ, մենք շատ սակաւ ենք խօսում՝ աւանդութեան մասին, թէպէտեւ այս բառը երբեմն գործ ենք ածում՝ ողբալու համար նրա բացակայութիւնը: Մենք չենք կարող մեզ մտովին փոխադրել դէպի «աւանդութիւն»ը, եւ կամ դէպի «մի աւանդութիւն»: Լաւագոյն պարագայում, ածականը գործածում ենք ասելու համար թէ Ք.ի բանաստեղծութիւնը «աւանդական» է. եւ նոյն իսկ՝ չափազանց աւանդական:

Անկասկած, այս բառը հագուադէպ է գործածւում, եթէ ոչ ստորարկիչ, արժեզրկող իմաստով: Տարբեր պարագային նա սոսկ նշան է տարտամ հաւանութեան. եւ իր հաւանած գործի մէջ՝ մի ինչ որ հնախօսական սխրալի վերակազմութիւն է ենթադրում: Դժուար է անգլիացիների լսողութեան հաճելի դարձնել նրան՝ առանց ակնարկելու սոյն սփոփիչ ու վստահութիւն ներշնչող հնախօսութեան: Արդարեւ, անհաւանական է որ հին թէ նոր գրադէտների շուրջ մեր կատարած դատողութեանց մէջ՝ երեւի այս որակումը: Իւրաքանչիւր ցեղ, ամէն մի ազգ ունի՝ ոչ թէ միայն ինքնուրոյն ստեղծագործ հանձար, այլ՝ քննադատական ոգի որ յատուկ է իրեն: Եւ նա շատ աւելի դիւրութեամբ է մոռանում թերութիւններն ու սահմաններն իր քննադատական սովորութեանց՝ քան պականները իր ստեղծագործ հանձարի:

Փրանսայի քննադատական գրականութեան հսկայական արտադրութեան հետեւելով, մենք դիտենք, եւ կամ կարծում ենք իմանալ Փրանսացիների քննադատական եղանակն ու սովորոյթները: Եւ մենք, (չափազանց դանդաղամիտ ժողովուրդ լինելով), եզրակացնում ենք պարզապէս, թէ Փրանսացիք առաւել քննադատական միտք ունեն, քան թէ մենք: Երբեմն այս մտածումով նոյնիսկ փառաւորւում ենք, իբր թէ Փրանսացիք մեզանից նուազ ինքնաբոլիս լինէին: Թերեւս այս ճշմարիտ է, սակայն պէտք չէ մոռնալ որ քննադատութիւնը՝ շնչատութեան չափ անհրաժեշտ է, անխուսափելի: Եւ թէ, մենք ոչինչ պիտի կորցնէինք, եթէ յստակօրէն արտաբերէինք այն բոլորը որ մի գրքի ընթերցանութեան ընթացքին՝ անցնում դառնում են մեր մտքի մէջ: Այլեւ, եթէ մենք իբր քննադատ դիրք բռնէինք մեր իսկ մտքի հանդէպ՝ երբ նա քննադատում է:

Թերեւս այսպիսով, տարբեր իրողութեանց հետ, պայծառօրէն երեւան գար նաեւ այն ձգտումը որ երբ մի բանաստեղծ ենք գովում՝ մղում է մեզ ծանրանալ նրա գործի այն մասերի վրայ որ առաւելագոյն չափով զանազանում են նրան միւս բանաստեղծներից: Նրա գործի այդ մասերի մէջ, մենք յաւակնում ենք գտնել այն որ ան-

Հատական է, այն որ ինքնատիպ էութիւնն է բանաստեղծի: Որքին գոհունակութեամբ, մանրամասնօրէն խօսում ենք այս բանաստեղծի եւ իր նախորդների մէջ եղած տարբերութեանց մասին՝ ճշմունք ենք գտնել մի բան, որի զնահատելի արժանիքը իր գատուածութեան մէջ կայանայ:

Իսկ եթէ ընդհակառակն, մենք բանաստեղծի գործին մօտենանք առանց այս կանխակալ կարծիքին՝ կը գտնենք յաճախ որ ոչ թէ միայն լաւագոյն, այլ անձնական մասերը այդ գործին, բաղկացած են այն էջերից ուր անցեալ դարերի բանաստեղծներ — իր նախահայրերը — իրենց անմահութիւնը գերազանց ուժգնութեամբ են հաստատում:

Եւ այստեղ, ես չեմ խօսում երիտասարդութեան դալար ու դիւրափոփոխ շրջանի մասին, այլ լիակատար հասունութեան:

Սակայն եթէ աւանդութեան միակ ձեւը, փոխանցման միակ կարելիութիւնը՝ նախորդ սերունդի կատարած գիւտերի հետեւողութեան մէջ կայանար, — կուրօրէն, կամ վատօրէն յարմարելու այն բոլորին որ արգէն յաջողել է նրանց՝ այս պարագային անկասկած պէտք է մերժել «աւանդութիւն»ը: Աւագների մէջ անհետ կորսւող այդպիսի միամիտ հոսանքներ, մենք չատ ենք տեսել: Նախընտրելի է նորոգել՝ քան կրկնել:

Առաւելագոյն իմաստ ունեցող մի բան է աւանդութիւնը: Նա չէ տրուած իր ժառանգական իրաւունք, այլ ստացւում է երկարատեւ աշխատանքի ճշմութեամբ. եւ ենթադրում է նախ՝ պատմական զգացում (sens) որը կարելի է ասել թէ անհրաժեշտ է նրան որ՝ քսան եւ հինգ տարիքը բոլորած՝ ցանկանում է տակաւին բանաստեղծ մընալ: Պատմական զգացումը ենթադրում է ըմբռնողութիւնը անցեալի, ոչ թէ միայն իր անցեալ հանգամանքով, այլ իր ներկայ նկարագրով: Սոյն զգացումը «տիպում է մարդս արտայայտուել ոչ թէ միայն իբր ներկայացուցիչն իր սերունդի, այլեւ այն զգացումով թէ եւրոպական ամբողջ գրականութիւնը Հոմերոսից սկսած, մէջն առնելով նաեւ իր երկրի գրականութիւնը՝ գոյակից են միակ մի տեւողութեան մէջ. եւ միակ մի կարգաւորութիւն են յօրինում: Պատմական այս զգացումը որ նշմարում է նմանապէս՝ այն որ ձերբազատ է, եւ այն որ պատկան է ժամանակին, — եւ այս երկուսը նշմարում է միանգամայն՝ ահա զրդապատճառն իսկ որ գրողէտը գարձնում է աւանդական. ու միաժամանակ տալիս է նրան ամենասուր գիտակցութիւնը իր ժամանակակիցութեան, իր կացութեան ժամանակի մէջ:

Ոչ մի բանաստեղծ, ոչ մի արուեստագէտ՝ ինքնիրմով չունի իր ամբողջական իմաստը: Հասկանալ եւ զնահատել նրան, նշանակում է՝ անցեալ բանաստեղծների ու արուեստագէտների հետ իր ունեցած յարաբերութիւնները զնահատել: Անկարելի է նրան մենակը դատել, — համեմատելու, կամ հակադրելու համար՝ ստիպուած ենք մեռեալներով շրջապատել նրան:

Ես, այս ըմբռնում եմ ոչ թէ միայն իբրեւ պատմական, այլեւ գեղեցիկագիտական քննադատութեան կանոն:

Յարմարուելու, դաշնաւորուելու անհրաժեշտութիւնը՝ միակողմանի չէ սակայն. — այն որ տեղի է ունենում, երբ արուեստի

նոր ի գործ է ստեղծուած՝ այդ նոյն բանը տեղի է ունենում միա-
ժամանակ արուեստի բոլոր գործերի մէջ որ նախորդել են նրան :
Գոյութիւն ունեցող կոթողները, իրենք իրենց մէջ կազմում են գե-
րակայ մի կարգադրութիւն, որը, մի նոր (իսկապէս նոր) գեղար-
ուեստական գործի մուտքով փոփոխութեան է ենթարկուած : Նախ
քան նոր գործի երեւան գալը, գոյութիւն ունեցող կարգադրու-
թիւնը՝ կատարեալ է . եւ որպէսզի նորագոյն տարրի գումարումից
վերջ՝ կարգն ու կանոնը շարունակուի՝ ստիպողական է որ գոյու-
թիւն ունեցող ամբողջ կարգադրութիւնը, նուազագոյն չափով իսկ,
փոփոխութեան ենթարկուի, եւ այսպիսով, իւրաքանչիւր գեղար-
ուեստական գործի յարաբերութիւնները, համեմատութիւններն ու
արժէքները վերաճչտուեն՝ ամբողջութեան նկատմամբ . այս վերա-
ճչտումով է որ հինը եւ նորը յարմարուած են մէկը՝ միւսին :

Նա որ եւրոպական գրականութեան այս ձեւն ու կարգադրու-
թիւնը ընդունել է՝ անհետեւ չէ թուալ նրան որ անցեալը փոփո-
խութեան ենթարկուի՝ ներկայով, — նոյնքան որ ներկան ղեկա-
վարուած է անցեալով :

Եւ, այն բանաստեղծը որ ըմբռնում է այս՝ նա մեծ դժուարու-
թիւնների ու պատասխանատուութեանց զխտակցութիւնը կ'ունենայ :
Որոշ իմաստով, նա կը հասկանայ նաեւ թէ իր գործը, անխուսափե-
լիօրէն անցեալ օրինակների համեմատութեամբ պիտի դատուի :

Ասում եմ դատուի՝ — ո՛չ թէ իրբեւ հաւասար, գերիվեր, կամ
նուազագոյն մեղեարներին . եւ անշուշտ ոչ անցեալի քննադատական
կանոններով : Սա մի դատողութիւն է, մի համեմատութիւն, ուր
երկու բաներ չափուում են մէկը՝ միւսով :

Նոր գործը աւելի արժէքաւոր չէ անպայման՝ որովհետեւ յար-
մարուած է՝ չափանիչն է նրա արժէքի :

Արդարեւ, այս չափանիչը պէտք է դանդաղօրէն եւ զգուշու-
թեամբ գործածել, որովհետեւ մեզանից եւ ոչ ոք անսխալ դատող
է՝ երբ հարցը վերաբերում է յարմարողութեան (conformité) :
Ասում ենք, — թուած է թէ յարմարուած է . ու թերեւս անհատական
է . եւ կարող է պատահել որ յարմարի . սակայն անհաւանական է
որ մենք գտնենք թէ գործը այս երկու բաներից մէկն է՝ առանց
միւսին :

Գանք հիմա, բանաստեղծը անցեալին կապող աղերսների՝ աւելի
զիւրիմաց քննութեան : Բանաստեղծը չէ կարող ամբողջ անցեալն
առնել ու մի խոշոր պատառի պէն՝ միանգամայն կուլ տալ . եւ չէ
կարող, մէկ կամ երկու անձնական հիացումներով ամբողջովին կազ-
մուել, — ոչ իսկ իր նախընտրած մի շրջանով :

Առաջին կեցուածքը՝ անընդունելի է : Երկրորդը ներկայացնում
է երիտասարդութեան կարեւոր մի փորձառութիւն : Եւ երրորդն ա-
ռաջարկում է հաճելի, եւ ամբողջովին բաղձալի՝ մի յաւելուած :

Պէտք է որ բանաստեղծը յստակօրէն հասկնայ, թէ առաջա-
գոյն հոսանքը, անպայման չէ անցնում միշտ՝ ականաւոր համբա-
նների միջով : Նա պէտք է սերտօրէն ըմբռնի բացայայտ այս իրողու-
թիւնը որ արուեստը երբեք չէ յառաջդիմում, եւ թէ նրա ատաղձքը՝
նոյն չեն երբեք :

Նա պէտք է հասկանայ որ եւրոպական ոգին (Էսքրի) եւ իր երկրի ոգին, — որը, նա տակաւ առ տակաւ սովորել է նկատի առնել իբրեւ կարեւորագոյն, քան իր անհատական ոգին, — փոփոխութեան ենթարկուող մի ոգի է, եւ թէ այս փոփոխութիւնը՝ մի զարգացում է որ ոչ մի բան չէ թողնում «իր ետին», որ չէ մերժում իբրեւ լրացած — անցած գործեր՝ Շէյքսպիրն ու Հոմերոսը, եւ ոչ քարայրների մէջ գտնուող նախապատմական շրջանի գծագրութիւնները:

Թէ՛, այս զարգացումը՝ որը գուցէ նրբացում է. եւ անտարակոյս բարդացում՝ մի յառաջդիմութիւն չէ՝ արուեստագէտի տեսակէտով. եւ յառաջդիմութիւն չէ՝ նոյնիսկ հոգեբանի տեսակէտով, — գէթ ոչ այն չափով որ ոմանք երեւակայում են:

Բայց անցեալի ու ներկայի միջեւ տարբերութիւնը բխում է սրանից՝ որ գիտակից ներկան, հասկացողութիւնն է անցեալի՝ այնպիսի ձեւով եւ այն աստիճանով որ՝ անցեալի ինքն իր մասին ունեցած ինքնուրոյն գիտակցութիւնը՝ չէ կարող ներկայացնել:

Մի ոմն գրել է. — «Անցեալի գրագէտները հեռու են մեզանից՝ որովհետեւ մենք նրանցից այնքան շատ բան գիտենք:»

Արդարեւ, նրանք ե՛ն այն բոլորը որ մենք գիտենք:

Ոմանք բնականօրէն իւրացնում են գիտութիւնը: Ուրիշներ, աւելի դանդաղ՝ նոյնը շահում են իրենց ճակատի քրտինքով: Շէյքսպիրը կարգալով Պղոտարըսը, պատմական առաւել գիտելիքներ ու հական գաղափարներ ստացաւ, քան մարդկանց մեծամասնութիւնը պիտի վաստակէր՝ ամբողջ Բրիտանական Թանգարանով:

Կէտը՝ որի վրայ պէտք է ծանրանալ՝ ա՛յն է թէ բանաստեղծը պէտք է զարգացնէ ըմբռնողութիւնը անցեալի, իր կեանքի ամբողջ ընթացքին:

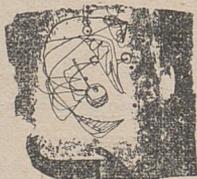
Սրա արդիւնքն է՝ չարունակական մի անձնատուութիւն:

Արուեստագէտի երթը՝ մի յարատեւ զոհարերութիւն է՝ չարունակական շիջումն իր անձնականութեան:

Եւ կարելի է ասել թէ անձնականութեան այս շիջումով է որ արուեստը մօտենում է գիտութեան հանգամանքին:

(Թարգմ. Յ. ԿՈՍՏ.)

Տ. Ս. ԷԼԵՈՏ

ԴԱՄԲԱՆԻ ՄԸ ԱՌՋԵԻ

Անհատի մը ծնունդը կը նմանի հարցական նշանի մը: Յոյսերու ընդարձակ հորիզոն մը, ակնկալութիւններու աշխարհ մը կը բացուի անով:

Շատերու համար մահը կ'ըլլայ սակայն վերջակէտ մը արդէն, մոռացում մը: Մշտնջենական լուսթիւն մը կը սաւառնի այլեւս անոնց վրայ:

Իրենց անցքը աշխարհին վրայ եղած էր աննշան երեւոյթ մը միայն:

Մահը կը մերկացնէ անհատը այն բոլորէն որ մարդկային է, երկրային, որ ապրած է իրեն հետ: Անհետացողը կը թողո՞ւ բան մը իր հոգեկան ապրումներէն իր ետին, ուրիշներուն համար: Բան մը՝ որ զանազանէ զինքը շատերէն:

Այսպէս, քիչերու համար սակայն Փիղիքական անհետացումը կ'ըլլայ յաւիտեանական գոյութեան մը սկիզբը: Քիչերը յետ մահու իրենց թողած հոգեկան ժառանգութիւնով կը շարունակեն յաւէտ վերանորոգուող թարմութիւնով մը դեռ հմայել մեզ, վարակել մեր սրտերը գերագոյն ապրումներով, թրթռացնել մեր հոգեկան թելերը եւ ցնցել մեր զգայնութիւնը:

Այսպիսիներ, սերած մարդկային զանգուածէն՝ ի վերջոյ կ'ըլլան անոր պարծանքը:

Անոնց թողած ժառանգին մէջն է որ մարդիկ կը զգան իրենց մեծութեան բաղձալի աստիճանը:

Մեր սրտերը կը վերածուին այնուհետեւ տաճարներու՝ ուր կը կանգնուին ամէնէն չքեզ ու մնայուն կոթողները անոնց համար, ուր կը հիւսուին նաեւ ամէնէն պերճախօս ներբողները:

Լսեցէ՛ք, — բանաստեղծ մըն է որ կը խօսի՝ գերեզմանին վրայ մէկուն՝ որուն անհետացումը երկունքն էր իր անմահութեան:

«Ոչ եւս է քաղձրահնչուն երգերու շնորհարոյր երաժշտութեան վերջին վարպետը:

«Դադրեցաւ այլեւս շնչելէ Հէնտյներու, Պախերու եւ Մօցաութներու հանճարեղ ժառանգին շարունակութիւնը:

«Եւ մենք կանք դեռ այսօր, արտասուտ աչքերով ողբալու հա-

մար խորտակուած լարերու լոած նուազը :

«Լոած նուա՛ղը :

«Թոյլ տուէ՛ք որ այդպէս կոչեմ՝ զինքը, վասնզի արուեստագէտ մըն էր ան, եւ ինչ որ էր՝ եղաւ արուեստին շնորհիւ :

«Կեանքի փուշը խոցած էր զինքը, եւ ինչպէս նաւարեկեալ մը կը կառչի եզերքին, ապաստանեցաւ ան քու թեւերուդ մէջ, ո՛վ դու բարիին ու ճշմարիտին հաւասարող քոյր, մխիթարիչ վիշտերու, երկնարո՛ւիս Արուեստ :»

«Ան փարեցաւ Քեզի նոյն իսկ երբ փակուեցաւ դուռը իր առջեւ՝ ուրկէ մօտեցած ու խօսած էր դուն իրեն, երբ խլութիւնը զինքը ալլեւս զրկեց քու տեսքէդ, բայց ան կրեց միշտ պատկերդ իր սրտին մէջ :

«Եւ երբ մեռաւ, զայն կրեց նաեւ իր կուրծքին վրայ :

«Արուեստագէտ մըն էր ան, իսկ այժմ, ո՞վ կրնայ կանգնիլ ա՛նոր քով :

«Մըրիկին նման, որ կը քերէ կ'անցնի ծովերուն երեսը, ան զլեց անցաւ արուեստին սահմաններէն :

«Աղանիին մնչիւնէն մինչեւ ամպերուն որոտը, արուեստի դըժուարամեքձ հիստուածքներէն մինչեւ այն ահաւոր կէտը, ուր ալլեւս կերտուածքը բնութեան հակամարտիկ ուժերուն անկանոն քմահաճօքի կ'ենթարկուի, այդ բոլորին հետ չափուեցաւ ան, ամէն ինչ եղաւ իրեն համար հասանելի՛ :

«Ով որ գայ անկէ վերջ, պիտի չչարունակէ, ալլ պիտի վերսկսի, վասնզի իր նախորդը զարդեցաւ գոյութիւն ունենալէ հոն՝ ուր արուեստը կանգ կ'առնէ արդէն՝ :

«Ատէլայիտ, եւ Լէօնօր, հանդէսը քաջերուն եւ երգը խոնարհ գոհերու, փրփրո՛ղ համանուազ :

«Ուրախութի՛ւն, Աստուածային կայծ գեղանի: Կարապի ե՛րբդ քու :

«Մուսանե՛րը երգին ու նուազին, շրջապատեցէք այժմ իր գերեզմանը եւ դափնիներ սփռեցէք անոր վրայ : Արուեստագէտ մըն էր ան, ու եղաւ նաեւ մարդ մը բառին բարձրագոյն իմաստովը :

«Բայց որովհետեւ առանձնացաւ ու հեռացաւ աշխարհէն, մարդոց հանդէպ թշնամական ոգի մը վերադրեցին իրեն :

«Կը խուսափէր զգայնութենէն, անզգայ կոչեցին զինքը :

«Անզգաները միայն խոյս չեն տար զգայնութեան առջեւէն :

«Սուր ծայրերն են որ ամէնէն զիւրաւ կը թեքին, կը բեկանին :

«Տարապայման զգայնութեան առջեւէն խոյս կուտար իր զգայնութիւնը :

«Ան խոյս տուաւ մարդոցմէն, աշխարհէն, որովհետեւ իր ամբողջ հոգեկան սիրազեղ տարածութեան մէջ չգտաւ զայն չափաւորող զէնքը :

«Ան հեռացաւ մարդոցմէ ամէն բան տալէ վերջ՝ առանց բան մը սասնալու անոնցմէ :

«Մնաց առանձին, որովհետեւ չգտաւ երկրորդ ես մը, բայց մինչեւ գերեզման իր կուրծքին տակ կրեց մարդկային սիրտ մը՝ իրեն նմաններուն համար, իսկ հայրական սիրտ մը՝ իրեններուն : Ան կրու աշխարհի ինչքը եւ անոր երակներուն արիւնը :

«Այդպէս էր նա, այդպէս մեռաւ, ու պիտի մնայ նաեւ ամէն ժամանակներու համար» :

«Իսկ դուք որ հետեւեցաք անոր մինչեւ հոս, զսպեցէք ձեր սրբտին վիշտը» :

«Դուք չկորսնցուցիք, այլ շահեցաք զինքը» :

«Ոչ ոք իր կենդանութեան մտած է անմահութեան տաճարէն ներս» :

«Պէտք է նախ անխնայ մարմինը, այն ատեն միայն կը բացուին անոր դռները իրեն» :

«Ան, որու կորուստը կ'ողբաք դուք, կը պատկանի այլեւս ամէն ժամանակներու մեծերուն, յաւիտենական անշօջափեղիններուն» :

«Հեռացէք ուստի հոսկէ այսօր, թէեւ տիրած, սակայն հոգեպինդ» :

«Եւ եթէ օր մը դարձեալ անոր նուագին ուժը, մերձեցող փոթորիկի մը սարսուռներուն նման ձեզ պաշարէ եւ խլէ տանի ձեր յափըչտակութիւնը իր յորձանքին մէջ զէպի ցանկութեան դեռ անծին աշխարհ մը, յիշեցէք դուք այս պահը եւ ըսէք դուք ձեզի. —

«Մենք ներկայ էինք երբ զինքը հողին յանձնեցին, եւ երբ ան մեռաւ, մենք արտասուեցինք» :

Կրիւքարեցըն էր որ արուեստագէտի իր յուզումը կը բերէր Պէթովէնի թարմ հողակոյտին :

Գ. ՔԵՐԵՍՏՈՒՅՃԵԱՆ

ՍՍՅԵԱԹ — ՆՈՎԱ

Հարիւր տարի առաջ, Մոսկուայի մէջ, Գ. Ալլվերդեանի ջանքերով կը հրատարակուէր Սայեաթ-Նովայի տաղերուն հաւաքածոն, որ ծանօթ առաջին տպագրութիւնն է բանաստեղծին երկերուն, կատարուած իր մահուընէն մօտ յիսուն տարի ետք: Յատկանշական է ոչ միայն բանաստեղծութեան մասնայատուկ ոճն ու ուղղագրութիւնը, այլ նաեւ հրատարակչին լեզուն, որ Թիֆլիսի Հայոց բարբառին նմոյշն է:

ԱՆԻ.

Աշխարըս՝ մէ փանջարա է, — թաղէրումէն բէգարիլ իմ.
 Մըտիկ աըվօղին կու խուցվի, — դաղէրումէն բէգարիլ իմ,
 էրէգ լավ էր կանց վուը էսօը, — վաղէրումէն բէգարիլ իմ.
 Մարթ համաշա մէկ չ'ի ըլի, — խաղէրումէն բէգարիլ իմ:

Դօվլաթըն էյթիբար չ'ունէ, եփօը կ'էրթայ իը շըբարօվ.
 Լավ մարթն է'ն է՝ գլուխըն պահէ աշխարհումըս էյթիբարօվ.
 Աշխարըս միգ մընալու չ'է իմաստնասիրաց խարարօվ. —
 Գ'ուզիմ թըուվի բըլբուլի պէս, — բաղէրումէն բէգարիլ իմ:

Օվ կօսէ թէ ես կու ապրիմ առուտմէն ինչըու մութըն.
 Աստուծու ձէռումըն հիշտէ՝ մարթու աշխարք ելումուտըն.
 Ղուրթըս էնդուը ճամբա չ'է գնում՝ շատացիլ է խալխի սուտըն.
 Քըսանըն՝ մէ դուլ չ'ին պահում, — աղէրումէն բէգարիլ իմ:

Աշխարըս միգ մընալու չ'է, քանի նըստինք զօղ ու սափին.
 Հո՛ւմ կաթնակիր Աթամի դաթ, նալաթ ըլի՛ էտ քու բափին.
 Համփիրութինս հատիլ է, չ'իմ դիմանում խալխի դափին.
 Դօստիրըս՝ դուշման ին դարի, — եաղէրումէն բէգարիլ իմ:

Սայեաթ — Նօվէն ասաց՝ դարդըս կանց մէ ճարըն շատացիլ է.
 Չ'ունեմ վաղվան քաղցըր փառքս, հիմի դառըն շատացիլ է.
 Բըլբուլի պէս էնդուը կուլամ՝ վարթիս խարըն շատացիլ է.
 Չ'ին թօղնում վախտին բացվէլու, — քաղէրումէն բէգարիլ իմ:

(1759 Ապրիլ)

«Սայեաթ-Նովայ» լուս գցած աշխատասիրութեամբ
 Գեորգեայ Ալլվերդեան. Մոսկվա, 1852.

ԱՆԻ ԲԱՂԱՔԻ ՀԵՏՔԵՐՈՒՆ ՎՐԱՑ

Հայոց Աշխարհի մայրաքաղաքներէն ամէնէն մեծը եւ վերջինը: Անիէն յետոյ Հայաստան չունեցաւ այլեւս մայր հողին վրայ անոր նման մեծ քաղաք մը:

Անիի ճակատագիրը եղական է մեր պատմութեան մէջ, ինչպէս անոր ազդեցութիւնը՝ հայ ժողովուրդին վրայ, նոյնիսկ անոր քայքայումէն ու կործանումէն յետոյ:

Անոր հազարամէկ եկեղեցիներու զրոյցը, անոր դարաւոր հոգեվարքը, մինչեւ վերջնական մերկացումն ու լքումը իր բնակիչներէն, ամէն Հայու հողին ու գիտակցութեան մէջ դարձած է ապրուած բան:

Անին չարչարուած ու տառապած հայ քաղաքի խորհրդանշանը դարձած է:

Անի անունով բերդ մը ունեցած ենք շատ հին ժամանակներէ ի վեր, Դարանաղեաց գաւառին մէջ: Այժմու Քէմախի հետ կը նոյնացնեն այս բերդը: Բայց անոր մասին չէ մեր ըսելիքը: Այդ Անին, Արշակունի թագաւորներու օրով արքունական դամբարան էր:

Անին, որու մասին պիտի խօսինք, Շիրակ գաւառին մէջ կը գտնուի, գաւառ՝ զոր Արշակունի թագաւորներէն Տրդատ, նուէր կու տայ Կամսարական իշխաններուն (Փաւստոս Բիւզանդ):

Մինչեւ 790 թուականները այս ամրոցին տէրերը մնացին Կամսարական իշխանները: Այս բերդին մէջ ապրեցաւ անոնց որեւորը, այնտեղ կը թուրքիւն առին անոնց գաւազները: Այստեղ մեծցաւ եւ ուսոյց նաեւ հայ գիտնական մը, Անանիա Շիրակացի, կոչուած՝ նաեւ Անանիա Անեցի (յԱնէից գեղջէ), ինչպէս կը գրէ պատմիչը (*): Անանիա կ'ապրէր Անաստաս Կաթողի օրով (662-668): Այն ատեն Անին գիւղ մըն էր, միեւնոյն ատեն բերդ մը:

Պեղումները (1914) ցոյց տուին որ Անին գոյութիւն ունեցած է շատ հին ժամանակներէ ի վեր, նոյնիսկ Ուրարտացիներէն ալ առաջ: Բայց անցնինք քաղաքի պատմութեան:

Կամսարական տոհմը հանդեցաւ 790 թուականներուն: Անոնք վերջնականապէս լքեցին Հայաստանը՝ Խաղարներու գէմ պատերազմէ մը վերջը, ուր Արաբներու հետ կոռեցան, ընդգէմ հիւսիսի այս բարբարոսներուն, եւ զոհեր ալ տուին:

(*) Գ. Տէր Մկրտիչեան — Անանիա Շիրակացի, Վաղարշապատ 1895, էջ 11):

Շապուհ Բագրատունի գնեց այս դաւառը Կամսարական իշխաններէն:

Անկարելի է խօսիլ Անիի մասին, առանց յիշելու Բագրատունեաց փառաւոր գործերը մեր պատմութեան մէջ:

Աշոտ Բագրատունի, այն որ «Մսակեր» կոչուած է, վերաշինեց Անին. այնտեղ ապրեցան ու կրթուեցան Շապուհի մահէն յետոյ անոր որբերը:

Անին արդէն մտքի եւ կրթութեան վայր էր Կամսարականներու օրով, Բագրատունեաց շրջանին ալ ան շարունակեց այդ դերը կատարել:

Չենք կրնար որոշապէս ըսել, եւ սակայն կարծես թէ այս բերդին մէջ է գրած Ղեւանդ Պատմիչը իր պատմութիւնը, եթէ ոչ Սպեր դաւառին մէջ, ուր ապաստանած էին Աշոտ եւ Շապուհ Բագրատունի Բագրեւանդի ապստամբութեան ժամանակ (775):

Ամէն պարագայի Շապուհ Բագրատունի ան է որ գրել տուած է Ղեւոնդի պատմութիւնը: Իր տոհմէն, 880-890 թուականներուն, պիտի յայտնուի ուրիշ Շապուհ մը, որ պիտի գրէ Բագրատունեաց թագաւորական շրջանի պատմութիւնը, անշուշտ օգտուելով Անիի մատենադարանէն:

Բագրատունիները Հայոց Աշխարհի քաղաքական բեմը գրաւելու վրայ են: Ամբողջ Թ. դարը պատմութիւնն է անոնց ողորումներուն, Հայոց անկախութեան եւ Հայոց Աշխարհի կորսնցուցած թագին վերահաստատման պայքարներուն:

Ասողիկ, մեր ամէնէն դիտնական պատմիչներէն մէկը, Հայոց Պատմութիւնը բաժնած է երեք շրջաններու՝ բոլոր երեք զարմերու. — Հայկազեանց, Արշակունեաց եւ Բագրատունեաց. «Սակա այսօրիկ եւ յերիս հատուածս գրան պատմութեան մերոյ որոշեցաք» (*):

Մինչեւ այսօր դասական պատմագէտներ (Չամչեան եւ ուրիշներ) պահած են պատմական շրջաններու այս բաժանումը:

Անիի բուն պատմութիւնը կը սկսի սակայն ոչ թէ Աշոտ Ա. թագաւորի օրով, որ հիմնադիրն է Բագրատունեաց թագակիր իշխանութեան (886), այլ անոր յաջորդներուն օրով:

Աշոտ Գ. (935-977), ծանօթ «Ողորմած» մակդիրով իր մայրաքաղաքը կը փոխադրէ Անի: Այս շատ «ողորմած» թագաւորի բնամաստուն կարգադրութեան շնորհիւ, որ տեսած ու գնահատած էր Անիի դիրքը, Անի գիւղը եւ բերդը ապագային պիտի դառնար հանուր Հայութեան գլխաւոր եւ լուսաւոր միակ մեծ կեդրոնը:

Ինչպէս Կոստանդին Մեծ գնահատելով Կ. Պոլսոյ դիրքը եւ կարեւորութիւնը, զայն իր մայրաքաղաքը դարձուցած էր, նոյն իմաստուն տեսիլքը ունեցաւ Աշոտ Գ.:

Բագրատունիք իրենց յաջողութենէն շատ բան կը պարտին Անիի, որ դարձաւ քիչ ատենէն անոնց փառքի ոստանը:

Անիի դիրքը, լեռնալտակներն ու ժայռերը զայն սահմանած էին դառնալու անառիկ քաղաք մը: Անին բերդ մըն էր, եռանկիւնաձեւ եւ բարձրադիր, պաշտպանուած Ախուրեանի յորձանքովը, Մաղկոցաձորի խորխորատներովն ու բարձրաբերձ ժայ-

(*) Ասողիկ (Ստեփաննոս վրդ. Տարոնցի), Տպ. Փարիզ 1859:

ուերով: Մէկ կողմէն միայն ունէր տափաստան մը «որպէս քարնկէց մի»:

967 թուականին Աշոտ Գ. փոխադրուեցաւ Անի. հայ կեանքը, մինչ այդ ապակեղրոնացած շատ մը քաղաքներու մէջ՝ ունեցաւ կեղրոն մը, մանաւանդ երբ այնտեղ փոխադրուեցաւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը (Սարգիս Ա. Սեւանցի): Բազրատունի առաջին թագաւորներու օրով շկային դուռ հայկական մեծ քաղաքներ: Գուին լքուած էր մահմետականներուն, Բագարան քաղաւորանիստ աւան էր. Սմբատ Ա. ի օրով (890-912) Երազդատօրսը (այժմու Բաշչօրադէօ) «քաղաքադիւղ» կը կոչուի պատմիչներէն (*):

Անին ամէն յարմարութիւն ունէր մեծնալու եւ հարստանալու. ճանապարհներու վրայ, իրեն մօտիկ ունէր Շիրակի բարեբեր դաշտերը, ունէր անտառներ (Կաղզուանի շրջան) ու շինութեան քար: Գաշտը կը կշտացնէր բազմահազար ժողովուրդը, շինութեան փայտ եւ քար կը հայթայթէին անտառներն ու քարահանքերը: Այսպէս, տարուէ տարի մեծցաւ, լայնցաւ քաղաքը, պարիսպներէն դուրս յորդեցաւ անոր բնակչութիւնը, այնպէս որ պէտք եղաւ երկրորդ պարիսպով մը ամրափակել քաղաքը:

Անին կը համարուէր Հայաստանի ամէնէն լաւ պաշտպանուած քաղաքը, որ ապահովութիւն կը ներշնչէր բնակիչներուն՝ եւ նախանձ՝ թշնամիներուն:

Գիտենք որ Բիւզանդիոն չկրցաւ զայն զէնքով զբաւել, ու զիմեց նենդամտութեան:

Սելճուկներն անգամ, իրենց առաջին արշաւանքներուն, չհամարձակեցան յարձակիլ անոր վրայ: Անին ինկաւ, վասնզի անոր բարոյական կորովը կտորած էր:

Ուրեմն 967ին Աշոտ Գ. փոխադրուեցաւ Անի: 980 թ. ին Սմբատ Բ. Տիեզերակալ ստիպուեցաւ ընդարձակել Անին, նոր պարիսպներու շարքով մը (**). «Կրով եւ վիմոք մաճուցեց մարմարականօք եւ աշտարակօք բրգաց բարձրաբերձ պարսպայտ բացագոյն քան զին պարիսպս յընդարձակութիւն քաղաքին»:

Աշոտի շինել տուած առաջին պարիսպները կոչուեցան ներքին կամ փոքր պարիսպներ, Սմբատի շինել տուածները՝ արտաքին կամ մեծ պարիսպներ (***):

Անկէ յետոյ սկսան մեծ թափով շինութիւնները քաղաքէն ներս, թափ մը որ մեղ կը յիշեցնէ այսօրուան Ս. Հայաստանի մայրաքաղաքին, Երեւանի շինարարութիւնը: Ամէն անգամ որ Հայաստան իազաղութիւն գտնէ, Հայը պիտի կառուցանէ հոյակապ եռանդով մը, որ մեր ժողովուրդին յատկանիշն է:

Սրբէն վեց նոր պարիսպներու շարք մը կը պատէ Անին: Արքունիք եւ մեծատուններ մրցակցութեան ելած են Անին գեղեցկացնելու, զայն օժտելու համար պալատներով եւ եկեղեցիներով:

(*) Յովհ. Կաթղ. Պատմ. Տպ. Երուսաղէմ 1843, էջ 102:

(**) Սամուէլ Անցի. «Հաւաքմունք Գրոց Պատմագրաց», Տպ. Վաղարշապատ 1893:

(***) Տակաւին 1920ին կանգուն էր Անիի մայր դուռը. անոր վրայ կ'երեւային երկու առիւծներ, զինանշանները Չաքարէ իշխանի, վրաց թամար թագուհիին ժամանակուան հայ իշխանութիւնը:

Ու մանաւանդ եկեղեցաշինութիւնը, որ հայ մարդու անյագուրդ մէկ կերպը դարձած է, Հայոց մայրաքաղաքը կը դարձնէ Մերձաւոր Արեւելքի ամէնէն եկեղեցաշատ եւ ամէնէն քրիստոնեայ քաղաքը:

Երբ Անին պաշարուած էր, կ'ըսէ Մատթէոս Ուռհայեցի. «Հա-
դար ու մէկ եկեղեցի է պատարագս կայր յԱնի»: Այսպէս քրիստոնեայ եւ մարտիրոսացած քաղաքներուն առաջին կարգը պէտք է դասել Անին:

Տաճարներու շինութիւնը միայն իշխաններու գործը չէր, ինչպէս ասկէ առաջ, այլ ժողովուրդը ինք ալ սկսած է շինել տալ գեղեցիկ եկեղեցիներ: Վասնզի ժողովուրդը, որ մինչ այդ շինական էր ու արհեստաւոր, այս մեծ քաղաքին մէջ սկսած էր հարստանայ:

Արքայական շուքին տակ, արհեստաւորներ ու վաճառականներ մեծատուններու կը փոխուէին. հարստութիւնը վերելվայր կը շրջէր հայ մարդու կեանքը, որ մինչ այդ խեղճ ու անկար, ծուարած էր ամրոցներու շուրջ, իշխաններու պաշտպանութեան շնորհին ապա-
ւինելով:

Անին սկսած էր մրցիլ աշխարհի հրաշալիքներուն հետ իր հազար ու մէկ եկեղեցիներու համբաւով. քրիստոնեայ ճամբորդներ կը հետաքրքրուէին Անիով, կուգային տեսնելու անոր հրաշալիքները:

Անիով սկսաւ Հայոց եկեղեցաշինութիւնը: Եւ եթէ Հոռոմ պատմութեան մէջ կը յիշուի իր ճանապարհներու եւ կամուրջներու շինութեան գործով, հայ ժողովուրդը արժանի է յիշուելու իր եկեղեցական շինարարութեամբը:

Անիի բնակիչները պիտի երգուըննան ոչ թէ Աստուծոյ անունով, այլ հազար ու մէկ եկեղեցիներու անունով. «Մինչ ի կարգ խօսից երդման այսպէս երդմունիս «—Անիի հազար ու մի եկեղեցիք վկայ—»:

Երբ մտածենք այս երեւոյթին վրայ, այն ատեն միայն կը հասկնանք թէ ինչքան խոր է եղած եկեղեցւոյ գերը հայ ճակատագրին վրայ:

Հայոց աշխարհը բաժան բաժան էր եղած, միայն եկեղեցին եւ անոր վերին իշխանութիւն էր որ կը միացնէր հայ մրցակից գործութիւնները:

Եկեղեցաշինութիւնը Հայոց համար յատկանիչ էր առաքինութեան, ինչպէս կը վկայէ մեր մատենագրութիւնը. — «Վախառականք սորա փառաւորք, վախառականք եկեղեցւոյ շինողք եւ զարդարիչք» կ'ըսէ պատմիչը մարդոց արժէքը չափելու համար (*), երբ կը խօսի Արծն քաղաքի մասին:

Թուենք, քանի որ խօսքը եկեղեցիներու մասին է, անոնցմէ մէկ քանիները. Կաթողիկէ Մայր Եկեղեցին, որուն հիմը դրաւ Սմբատ Բ. (976—979) (**), նշանաւոր իր ճոխութեամբ, զմբէթին վրայ մարդու հասակով իր արծաթէ խաչով եւ բիւրեղեայ ջահով, զոր յատկապէս Հնդկաստանէն բերել տուած էր Սմբատ Բ., «բիւր գանձի փոխարէն»: Այս ջահը ջարդ ու փշուր ըրին Արփ—Ասլանի զինուորները Անին գրաւելու ժամանակ, եւ անոր արծաթէ խաչը յատկացուցին Նախիջեւանի մզկիթին դռները զարդարելու:

Ս. Գրիգոր եկեղեցին, որուն փլատակներուն տակէն գտնուեցաւ

(*) Ա. Լաստիվերոցի, Վենետիկ 190, էջ 78:

(**) Վարդան Պատմչ. Վենետիկ 1862, էջ 89:

զայն կառուցանել տուող Գագիկ Ա.ի (987-1020) արձանը, ինչպէս եւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի եկեղեցին, զոր շինել տուած է իր ծախքերով Հոնեց Տիգրանը, Անեցի մեծատուն մը: Այս եկեղեցին մինչեւ 1890 թուականները կանգուն էր եւ հիացում կ'առթէր այցելուներուն:

Յիշենք Ս. Փրկչի եկեղեցին, զողորիկ շէնք մը, ճարտարապետական գլուխ գործոց, ներգաշնակ ու համաշախ, ազնուական ճաշակով, կարծես թէ գարգ մը ըլլար, զոր մարդիկ ապակեղարանը կը դնեն, զայն դիտելով հիանալու համար: Ու վերջապէս՝ Ս. Հովիւի եկեղեցին, վերարտադրութիւնը Զուարթնոցին:

Գրուագ մը այս մասին:

Օր մը եկեղեցի կը մտնէ աղքատ, ցնցոտիներ հագած մարդ մը. հոգաբարձուներ դուրս հանել կ'ուզեն զինքը, անոր անպատշաճ հանդերձանքներուն պատճառաւ, բայց անձանօթը հովիւի տարագով մեծատուն մըն էր. ան իր ծախքով կանգնել կուտայ Ս. Հովիւի եկեղեցին, դեղեցիկ եկեղեցի մը, ցոյց տալու համար թէ իսկական մեծատունը հողիով միայն պէտք է ըլլայ եւ ոչ թէ պերճ արտաքինով:

Անցնինք արքունական շէնքերուն: Կամսարականներու օրով Անին բերդ էր, այլեւս այդ բերդը կը կոչուէր Միջնաբերդ, ուր Բագրատունիք հաստատեցին իրենց պալատը: Այս պալատին պատերը մինչեւ 1900 թուականները կանգուն էին, անոնց վրայ կը տեսնուէին ճաշակաւոր եւ գեղեցիկ որմնանկարներ՝ որսորդութեան տեսարաններ ներկայացնող:

Միջնաբերդի պարիսպները շատ հին էին, Ուրարտական շըրջանին մերձ: Մեծ քարեր, հարթաքանդակ, իրարու ազուցուած երկաթէ կապերով, որոնք քարերու մէջ փորուած խոռոչներով ամրացած եւ կապուած էին, առանց կրաշաղպի: Այս կարգի շինութիւնները այժմ կը կոչուին Կիկլոպեան որմնաքիւղերն (*):

Անի հիմնովին շրջած էր հայ կեանքը: Սկսած Սմբատ Ա.ի օրերէն (489-912) արդէն Հայաստան կը բարգաւաճէր:

«...Ազարակաց աւանացեալ եւ աւանաց քաղաքացեալ բազմամարդութեամբ եւ ընչեղութեամբ, մինչեւ հովուաց եւ անդէորդաց մետաքսայս զգեհուլ պատմուճան.» կը գրէ Ասողիկ խօսելով այդ դարուն խաղաղութեան եւ բարգաւաճման մասին:

Միայն Անին էր որ մեծցաւ ու փարթամացաւ, ուրիշ քաղաքներ ալ յայտնուեցան Հայոց Աշխարհին մէջ:

Ասոնցմէ Արծնը, Կարնոյ մերձ անպարիսպ քաղաք, ոչ նուազ վաճառաչաճ քան Անին. «Հոյակապ եւ ականաւոր ամէնայն աշխարհաց (**)

որ «ծով ու ցամաք երկնէր եւ առատանայր կրել ի սմա զղօրութիւն իւր»:

Ոչ նուազ նշանաւոր նաեւ Կարսը, ամուր քաղաք, ծովու եւ ցամաքի վաճառականութեամբ հարստացած. «յանկասկած էին հարստացեալք ընչեղութեամբ ի ծովէ եւ ի ցամաքէ ամբարեալ»:

Մեծ քաղաքներու ստեղծումով քաղաքական կեանքն ալ կը կերպարանափոխուի: Մինչեւ Թ. դարու վերջերը ժողովուրդը ոչ մէկ դեր — կամ գրեթէ — կը կատարէ քաղաքական մարդին վրայ:

(*) Յիշենք Պրոֆ. Ն. Մար, որ Անիի մէջ կատարած է պեղումներ, ինչպէս նաեւ Թորամանեան:

(**) Ա. Լաստիվերոցի էջ 78:

Անիով արդէն կը տեսնենք քաղքենի դասակարգի կազմութիւնը եւ անոր մասնակցութիւնը հանրային գործերուն:

Մինչեւ Թ. դար երկրի օրէնսդրութիւնը իշխաններու կամքին ենթակայ էր: Իշխանը գերագոյն դատաւորն էր միանշարժայն: Արդարադատութիւնը բաժնուած էր իշխանութենէն: Արդէն ամէնուն պարտադիր հասարակաց օրինազիրք ալ գոյութիւն չունէր: Եթէ դատաւորը արդար էր, ան իր վճիռները կուտար սովորութիւններուն յարմարելով եւ ըստ իր խղճի ձայնին:

Մեր առակագիրները հետաքրքրական տեղեկութիւններ կուտան Հայոց օրէնք — սովորութիւններուն մասին (*): Միւրթար Գօշ առաջինը կ'ըլլայ Հայոց օրէնքի մասին հետաքրքրուողը. միւս ազգերը ունին օրէնքներ, Հայը չունի: Ան կը հաւաքէ երկրին օրէնքները, կազմելու համար Դատաստանազիրքը:

Իրաւունքի աղբիւրը իշխանական տոհմերէն կ'անցնի քաղաքացիներու ձեռքը: Արդարութեան եւ օրէնքի սկզբունքներ կը ծնին պաշտպանելու համար իւրաքանչիւր անհատի իրաւունքը:

Անին ունի քաղաքի Աւագներու ժողով, որ ձեռք կ'առնէ քաղաքի ներքին կառավարութիւնը (**): Հայ կեանքը ուրեմն կ'երթայ դէպի ժողովրդագաւազութիւն, դէպի ժողովրդական ինքնավարութիւն: Թողովով հայ քաղքենի դասակարգի զարգացման այս ընթացքը, անցնինք անոր հետեւանքներուն վրայ:

Մինչեւ Թ. դար՝ ժողովուրդը ոչինչ էր, ան երբեմն կը մասնակցէր բանակին, այրուծի կողքին, գրեթէ անդէն, կը ծառայէր մորթուելու թշնամիին կողմէ: Այժմ քաղաքացի դարձած՝ կը մասնակցի կեանքի բոլոր երեւոյթներուն:

Հարստութիւնը կը փոխէ հայ մարդուն պահանջները, ապարանքներու մէջ կը սարքուին գինարբուքներ եւ խնճոյքներ:

Հայոց Աշխարհի բոլոր վանքերէն կուզան իմաստուն վանականներ՝ Անիի մէջ արժէքաւորելու համար իրենց գիտութիւնը: Դրպրոցները — մինչ այդ վանքերու մենաշնորհը — Անիի մէջ կ'անցնին ազնուականներու, աշխարհականներու կամ քաղաքացիներու ձեռքը:

Այս դպրոցներու մէջ է որ պատրաստուեցան Գրիգոր Մաղիտարոսի նման իսկական մտաւորականներ (990 թ.):

Կարո եւս ետ չի մնար Անիէն կրթական տեսակէտով: Կարսի թագաւորը, Գագրիկ, դպրոց կը բանայ աշխարհական տղոց համար:

Գրիգոր Մաղիտարոս Կարսի թագաւորին կը յանձնարարէ Հընձանցի Դաւիթը, իբրեւ ուսուցիչ թագաւորի բացած դպրոցին:

Հայ ժողովուրդը զարգացման ճամբուն մէջ է մտած՝ կը հետաքրքրուի իր անցեալով. էթ. դարուն մատի վրայ կը համրուէին մտքի եւ գրչի մարդիկ, այն ալ միայն կրօնական դասէն (քիչ բացառութեամբ ազնուականներ), այժմ Անի կը համրէ բազմաթիւ ականա-

(*) Այս առակագիրները իշխաններու կամայականութեան դէմ վրան գոց քարոզութիւններ կ'ընէին իրենց առակներով, անոնց անիրաւութիւնները ցոյց տալով:

(**) Ն. Մար, Անի. (ոտւ), էջ 35: Այս կարծիքէն է նաեւ Մ. Արեղեան. — Հ. Գրակ. Պատմ., տպ. Երեւան, Բ. հատոր, էջ 6: Համեմտ. նաեւ Ն. Օրբելի Աւերակներ (ոտւ.). էջ 26, առ Մ. Արեղեան թ. 6:

ւոր գրական դէմքեր: Այնտեղ կ'ապրին ու պատմագիտական աշխատանքներու կը նուիրուին Ստեփաննոս վրդ. Տարօնեցի (Ասողիկ), Սարկաւազ վրդ., Վարդան, Կիրակոս Գանձակեցի, — բոլորն ալ պատմիչներ:

Գրիգոր Մագիստրոսով մենք ունինք զրոյ մը եւ բանահաւաք մը, որ քրիստոնէական աշխարհայեացքի ճնշումէն դուրս գալով կը հաւաքէ հեթանոս դարերու գրականութենէն մնացած փշրանքներ. — «Ո՛ր տայր ինձ գծուին ծխանի, եւ զառաւօտն Նաւասարդի...» մէկն է անոնցմէ:

Կը նշանակէ որ հայ կեանքը հետզհետէ դուրս կուգայ քրիստոնէական սփոյթատիկ միջավայրի ոգիէն, դէպի աշխարհիկ ըմբռնումներ, ուր կը ծնին նոր ոգիով բանաստեղծներ:

Սէբը կը գտնայ բանահիւսութեան նիւթ, հեթանոս շրջանի քնարերգութիւններն ու գուսաներգութիւնները կը վերադառնան:

Փոխանակ ճշնաւորական կեանքի նուիրեալ կաթողիկոսներու (*) արդէն Անիի մէջ կը հանդիպինք եկեղեցական հայրերու, որոնք կը մասնակցին նոյնիսկ գուսանական խրախճանքներու: Ասոնցմէ յաւանէ անուանէ կը յիշուի Բարսեղ Անեցի Կաթողիկոսը:

Քիչ առաջ երբ շինութիւններու վրայ խօսեցանք, կանգ չառինք Անիի ճարտարապետութեան ոճին վրայ:

Առ հասարակ հայկական ճարտարապետութիւնը չունի մեծադանդուած շինութիւններ:

Անիի եկեղեցիները գեղեցիկ ձեւերու պրպտումներ են կարծես: Հայը չէ ազդուած Հնդկաստանի բազմազլուխ ու ճիւղալային վիշապներու կերպարանքներէն, չունի բիւզանդական ճոխ եւ շույլ քանդակները, խուսափած է մարդկային կերպարանքներ ներկայացնելէ, բայց ի Գասիկ Բ.ի արձանէն, եւեւան չէ ելած ոեւէ արձան:

Ասոր փոխարէն Անիի տաճարները ունին յստակ ու խաղաղ ոճ, գեղեցիկ սրւններու հետ՝ ներդաշնակ համադրում լուսամուտներու: Այս տաճարներու մէջ հայ վարպետը կրցած է դնել ոգի մը, որ հայկական է, որ հետզհետէ հայկական պիտի ըլլար, ինքզինքը գտնէր, ձերբազատուելով օտար ազդեցութիւններէն:

Ափսոս որ արչաւանքներ եկան իր սաղմին մէջ խեղդելու հայ արուեստներու բողբոջը:

Անին ապրեցաւ խաղաղութեան երկար շրջան մը: Ան ոչ մէկ պարտութիւն արձանագրեց մինչեւ Սելճուկներու յայտնութիւնը: Ոչ մէկ թշնամի բանակ մտաւ այս հզօրապէս պաշտպանուած քաղաքէն ներս:

Ու ինչպէս Փրանսացիք կը հաւատային Մաթինոյի ամրութեանց անպարտելիութեան, այսպէս ալ Անեցիք ապրեցան անհող կեանք մը իրենց պարիսպներուն անխորտակելիութեան վստահելով: «Երջանիկ քաղաք, ուր հանդէսներն ու խնճոյքներն անպակաս էին...» կը նկարագրէ Լաստիվերացին (Գլ. ԺԶ.) խօսելով Անիի քոյր քաղաքին Արծնի մասին:

(*) Սեւանի Մաշտոց Վանահայրը, ապա Կաթղ. 990 թուականներուն ջրով եւ խոտերով կը սնանէր...: (Յ. Կթղ.):

Անի ունէր քառասուն դռներ. ասիկա ցոյց կուտայ կարեւորութիւնը քաղաքին: Իւրաքանչիւր դուռ ունէր իր անունը. իրիկունները կը փակուէին քաղաքին դռները, քաղաքը կը խրախճանար «գիշերատէրերու» հսկողութեան տակ, կը սկսէին գուսանական երգերը, գինեատուներու մէջ «Ուրախական երգոց բանից միայն լինէին հանդէսք»: Ունէր տասը քարաշէն կամուրջներ, ամէնքն ալ Ախուրեանի վրայ: Ունէր զօրանոց եւ քաղաքապահ զօրք, որուն թիւը կը հասնէր մինչեւ 40.000 հոգիի:

Անի ունէր օթեւաններ, գոհացում տալու համար վաճառական ճամբորդներու:

Թաքադրութեան հանդէսներու առթիւ ներկայ կ'ըլլար բազմազան ժողովուրդ մը, Հայաստանէն եւ ազատ երկիրներէն: Անգամ մը 100.000 հոգի կը հաշուէին հիւրերու թիւը քաղաքին մէջ. (Ուռհայեցի):

Քաղաքը ունէր սալայատակուած փողոցներ, մայթեր, բազմաթիւ բաղնիքներ, տաք ու պղղ ջուրի խողովակներով եւ նախասենեակներով: Օժտուած էր մանաւանդ մաքուր ջուրով, որոնք հեռաւոր աղբերակներէն բերուած էին քաղաք՝ ջրմուղներու միջոցաւ:

Աշոտ Գ.ի թագաւորութեան հանդէսին, կը պատմէ Ուռհայեցի, մեծափայլուց հանդէսներ կազմակերպուած են: Թագօրհնութիւնը կատարած է Անանիա Կթղ.: Ներկայ եղած են Աղուանից Կաթողիկոսը 40 եպիսկոպոսներով եւ բազմաթիւ վարդապետներով: Հիւրերու մէջ կը տեսնուին Աղուանից Փիլիպպէ թագաւորը, Բիւզանդիոնի կայսեր, Սալիֆային, Ախիւազներու թագաւորին դեսպանները, իշխաններ եւ մեծամասեծներ երկրէն եւ քաղաքէն, որոնք թանկագին նուէրներ բերած են թագաւորին: Զօրահանդէս կատարուած է 100.000 զօրքերու մասնակցութեամբ:

Հոգեւորականները իրենց կարգին ազդուած էին քաղաքացիներու բարբերէն: Հարստութեան տենչը, դրամ հաւաքելու մարմաջը գրաւէր էր անոնց հոգին:

Պետրոս Գեառաղարձ Կաթղ., «Յոյժ սիրող էր գանձուց որ բազումք վասն այնր եպերէին նմա» կ'ըսէ Լաստիվերացի:

Անիի մէջ Գաւթուկ եպ. այնքան հարուստ էր որ «Զգանձարանս նորա Արրահիմն է առ եւ քառասուն ուղտ բարձան զգանձարանս նորա ութը հարիւր վեցկի (վեց լուծով եզան կառք) եզանց ելանէին ի տուն է նորա» (Ուռհայեցի):

Հայ կանայք կ'երեւի թէ հետզհետէ ձերբազատուելու վրայ էին որոշ սեղմումներէ. «Անեցի կանայք, անարգել ունէին տղամարդկանց քաղաքացիական իրաւունքները» կ'ըսէ Մար (*): Արդարեւ՝ Անիի պաշտպանութեան կոիւներէն (1124) կը յիշուի «Այծեմնիկ» ընկերակցութիւն մը կ'ինքրու, որոնք այրերու չափ քաջութիւն ցոյց կուտան կոիւներու ժամանակ, «առնացի ստացեալ սիրտ» (**):

Ու թեթեւ բարբեր եւս կը մտնեն հայ կիներու մէջ հարստութեան եւ ճոխութեան հետ:

Աղջիկներ քաղաքին շուրջ «առաւել ամբարտաւանութեամբ

(*) Անի, էջ 41. Մ. Արեղեան, բ. 6:

(**) Սամ. Անեցի էջ 126:

կրթեալ, ընդդէմ երկնից կայթս հարկանէին» (Լաստիվերոցի, ԻԴ.) գիւական երգեր կ'երգէին, կ'ըսէ պատմիչը ակնարկելով զուսաներգութեանց :

«Իսկ իշխանք պիղծք եւ մեծախոր ե յանդգնեալ եւ մոլորեալ... միշտ հանապազ ի զինարբունսն զերգերէին վասն սիրոյ ցանկութեան չար եւ պիղծ աստի» (Ուհայեցի) :

Անեցիներու արդուզարդն ալ չքեղ էր : Եթէ Թ. դարուն հովիւներն անգամ մետաքոչ պատմուծան կը հագնէին, այժմ Անիի քաղաքացիները (Ժ. դար) կը հագնէին «գիւպակ, մետաքս պատմուծաններ ոսկեթել ասեղնագործութեամբ» : Անիի պեղումներէն զտնուած է քօղ, մետաքսով եւ ոսկեթել (կլապիտոն) բանուած դօտի, ապարանջաններ եւ մատանիներ... յախճապակիէ եւ ճեմապակիէ ամաններ, ճաշակաւոր գոյներով եւ նկարներով» (*)

Պարիսպներու անրոնաբարելիութիւնը թուլացուցին զինուորներու կոռեկլու ուղին . «ատեցին զարուեստ պատերազմի, մտին ընդ լրծով ծառայութեան ի զինարբունսն, սիրեցին զբարբուտ (ուտի նման լարաւոր նուագարան մը), եւ գերզս զուսանաց» կ'աւաղէ պատմիչը : Եւ սակայն... մինչ գօրքը ինքզինք զինարբուքի էր տուած, ահա պարիսպներէն դուրս կը յայտնուէին բարբարոսներ «հերաթափ գրլուխներ, անմօրուս դէմքեր, ցցուած այտերով, սովալլուկ գայլեր» :

Ամէն Հայ, որ պատմութեան տեղեակ է, զիտէ թէ ինչպէս Անին Յոյներուն ձեռքն անցաւ, որոնք չկարենալով ուժով զբաւել քաղաքը, դիմեցին խաբէական միջոցներու :

Սօսեցանք հոգեւորականներու վիճակին մասին : Պատմութեան մէջ ամէն տեղ որոշ պայժաններ կը ստեղծեն համապատասխան արգելներ : Ինչպէս Արեւմուտքի մէջ, Հայոց Աշխարհի հոգեւորականներն ալ փոխուած են էութեամբ : Անոնք նախկին սրբակեացները չեն, ոչ ալ իշխանութեան ծառաները : Անոնց հեղինակութիւնը այնքան բարձր էր որքան թագաւորինը :

Գետադարձ Պետրոս Կթղ., Անանիա Կթղ. Հայրապետներ են, որոնք թագաւորի մը չափ, նոյնիսկ աւելի հեղինակութիւն ունէին քաղաքական գործերու մէջ :

Գիտենք թէ ինչ դեր խաղաց Բիւզանդիոնի եւ Անիի թագաւորութեան միջեւ բացուած քաղաքական խնդիրներու ընթացքին Պետրոս Կաթողիկոս :

Անանիա Կթղ. բանադրած եւ իր առջեւ ծուռկի բերել տուած է Աղուանից Կթղ., ինչպէս նաեւ Սիւնեաց իշխանները, որոնք կը քաջարեւելին այս վերջինը :

Ու կը մօտենայ փոթորիկը, Ասիան կը խլրտի, Արարները խալմացուցած են տափաստաններու վաչկատունները եւ իրենց հաւատքի եղբայրները դարձուցած : Օքսոս գետի երկայնքի ամբարտակները, զորս կանգնած էին Յազկերտներն ու Խոսրով Պարսից թագաւորները, խորտակուած են : Բաց է Ասիայէն ճանապարհը :

(*) Մ. Աբեղեան. Անդ :

Ահա Սելճուկները, որոնք կը շարժին Սորասանէն. նախ յառաջապահներ, ապա բուն բանակը, Ալի-Ասլանն է որ կը քալէ Հայաստանի վրայ, «անհամար զօրօք, փղօք եւ կառօք եւ երիվարօք, կանամբք եւ որդովք եւ բազում պատրաստութեամբ»:

Այս անգամ ասպատակութեան համար չէ որ կուզան անոնք, այլ կառքերով, իրենց կանանոցներով եւ զաւակներով, հաստատուելու համար Հայոց Աշխարհին մէջ, տիրանալու համար «տիեզերահոչակ» քաղաքի անբաւ հարստութիւններուն...

Կ'էյնայ Արծն քաղաքը, յետոյ Կարսը (1053). բնակիչները անխնայ կը կոտորուին:

Իսկ Անին իր պարիսպներով... անոր վրայ է դրած իր յոյսը սարսափահար ժողովուրդը:

Եւ Անին շունէր տէր. անոր թաղաւորը Գազիկ Բ. 1045ին, խաբէութեամբ Պոլիս կանչուած ու վար դրուած է: Անի անտիրական է: Յոյներուն կարգած կուսակալը, խոյս կուտայ, թողելով քաղաքը իր բախտին:

Կը սկսի ողբերգութիւնը: Անին լեցուած է ջարդէն ազատուած փախստականներով: Անոր շուջ կը մխան կործանուած քաղաքներ ու աւաններ:

Ու սովը կը սկսի Անիէն ներս: Մինչ Անին պաշարուած է, հազար ու մէկ զանգակներ կը զօղանջեն: Ժողովուրդը կ'աղօթէ:

Անիի կուսակալը օգտուելով փոթորկալից մութ դիշերէ մը՝ խոյս կուտայ քաղաքէն:

6 Յունիս 1064ին Անին անձնատուր կ'ըլլայ: Ալի-Ասլան կը մտնէ քաղաք: Կը սկսի կոտորածը. «Մեծ վտակը որ անցնէր առ քաղաքան ներկանէր արեամբ.» կ'ըսէ պատմիչը (*): Երբ կոտորածը վերջ դրտաւ, Սելճուկներու թագաւորը անոր վրայ դրաւ էմիր մը (քաղաքապետ):

Վերապրողները լուացին արիւնոտ շէնքերը, ներէն բարձրացան երգիքներէն ծուխն ու Աստուծոյ ուղղուած լալահատաչ աղօթքները: Անին դարմանեց իր վէրքերը:

**

Անին դարձաւ խորհրդանիշը սղաւոր մայրաքաղաքներու: Անկէ յետոյ ուրիշ քաղաքներու կործանումներուն առթիւ միշտ պիտի յիշուի Անին, ինչպէս հետագային Ուրֆայի աւերումին եւ կոտորածներու առթիւ: (**)

Բանաստեղծութիւնը ունեցած է ներշնչումներ մինչեւ մեր օրերը: Ն. Շնորհալի Ուրֆայի (Եղեսիա) աւերումը ողբալով (1113-1114?) կը յիշէ Անին.

Բայց եւ ըզբեզ յայս հրաւիրեմ

Արեւելեան քաղաք Անի

(*) Լատով. ԻԴ. հմմտ. Ուոհայեցի. եւ Սամ. Անեցի:

(**) Եւ եղեւ մայրաքաղաքն Ուոհայ դատարկ եւ նստաւ իբրեւ գլին մի այրի այն որ մայր էր յառաջ ամենայն արարածոց (Ուոհայեցի 408):

Կցորդ լեր դու իմոյս ձայնի
 Եւ սփոփիչ տարակուսի:
 Քանզի երբեմն եւ դու էիք
 Վայելչական հարսն ի ֆողի
 Մերձաւորաց յո՛յժ ցանկալի
 Հեռաւորաց փափաքելի:

Սուրն անողորմ անօրինի
 Որ մեր արեանս է ի սովի,
 Որ չէ յագեալ եւ ոչ յագի
 Մինչեւ ի գալ կատարածի,
 Նոյն նա ի հաս ուրեմն ի քեզ
 Որպէս յիս յայս ժամանակի...
 ... Նստին որք եւ այրի
 Տըլսուր դիմօք գերթ ի սզի: (*)

*Խ. Հայաստանի բանաստեղծներէն Գ. Բորեան ներշնչուած է
 այսպէս՝ Անիով.*

Կանգնած եմ նորից գմբուխտեայ ափին
 Գոռ Ախուրեանի՝ խոհերով տրտում
 Իմ դէմ-յանդիման ժեռուտ ֆարափին
 Նիրհում է չֆնաղ մի գեղեցկութիւն:

Վաղէմի փառքը շէն Հայաստանի՝
 Յեղիս հաննարով ստեղծագործուած
 Խիզախ պապերիս ոստանը՝ Անին,
 Որ հիմա օտար, ոստից գերուած:

Ներքեւ, ձորի մէջ մարգերում դալար
 Ասես մի մեծ ժայռ դարերից պոկուած
 Հանգչում է յաւերժ մի դամբանաֆար՝
 Նուրբ ֆանդակներով, «Աչոտ Ողորմած...»:

Հեռում վաճանդն է անլուր անբակ,
 Թափուր արօտներ — ջրերով վնիտ,
 Շէներն հրկիզուած, դաշտերը խոպան —
 Օձերն են սողում խրնիթից-խրնիթ:

Այն ողջակիզում իրար են խառնուել
 Քանի հոյակապ դղեակ, ապարանֆ,
 Եւ հագար ու մէկ եկեղեցիներ —
 Արեւաթաթախ մոխիրների տակ:

(*)Մ. Արեղեան (Հ. Հայոց Գրակ. Պատմ. ք. 108) կ'ըսէ թէ
 «գաւոր Մայր Հայաստանի գաղափարը ասկէ առնուած է:

Ապա բերդերը, պալատներ աներ,
 Փլատակների վեմերն արիւնոտ...
 Յիշում եմ, քանի՛ ոնիր ու դաւեր
 Այդ վաղընչական պարիսպների մօտ :

Ու շունչդ եմ գգում, իմ վեհ Արմենիա,
 Բեղուն վաստակը բազկի ու մտքի
 Եւ այդ խորտակուած գեղութեան վրայ՝
 Հայ արարքների առնական ոգին :

Եւ ոտքերիս տակ գետն է շտաշում,
 Վըշվըշում անվերջ — Ա՛յս, ո՞ւր երթամ ես
 Այս քաղաքակիրք — քարսիրտ աշխարհում
 Այսօր վիշտ ու ցան ո՞ւմ պատմեմ, ի՞նչպէս...

— Ո՞վ էր քեզ իլեց ու հալածեց մեզ
 Քո լոյս ափերից, իմ որք հայրենիք,
 Անի՛, մինչեւ ե՞րբ դու գերի լինես —
 Իսկ ես բնաւեր ու վտարանդի...

(Գ. Բոքեան)

*Անիին սուգի կոծը դարերու մէջէն սերունդէ սերունդ պիտի
 լսուի: Անին պիտի նմանցնեն «այրիացեալ կնոջ» որ աւերակներու
 վրայ կ'ողբայ:*

*«Իսկ այսր նստի անշուք, անզարդ, մերկացեալ ամենայն գե-
 դեցկութեանց իբրեւ զկին մի այրի անորդի, մերկացեալ ի զարդուց,
 անկեալ ի պատուոյ, պատառուն հանդերձիւ, առանց մխիթարի»
 (Լաստիվերոցի):*

*Այս պատկերէն է որ պիտի ազդուի մեր օրերու նկարիչը՝ գծե-
 լու համար «Մայր Հայաստանը» աւերակներու մէջ:*

*Անիի մեծութիւնն ու անկումը մինչեւ մեր օրերը դարձած են սպ-
 րում հայ հոգիներու մէջ:*

Վ. Մ.

ՕՏԱՐ ԱՐՈՒԵՍՏԱԳԵՏՆԵՐԻ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԵԱԼ

ՀԱՅ ՁԵՆԱԳԻՐՆԵՐ

Հայ գեղարուեստին պատկանող բազմազան նիւթերու շարքին, կարեւոր է ուսումնասիրուելիք այս նիւթը: Անոր կարեւորութիւնը կը կայանայ Հայ արուեստի զանազան ոճերու բացատրութեան սատարման մէջ: Անտարակոյս առ այժմ անկարելի է լիակատար գործ մը պատրաստել այս ուղղութեամբ, անոր համար որ հայկական ձեռագիրները (նկատի ունենալով մանրանկարեալները միայն) 10·000ը կ'անցնին: Այդ ձեռագիրներուն մեծագոյն մասը չէ ցուցակագրուած, իսկ եղած ցուցակագրութիւնները ընդհանրապէս արուեստի ուսումնասիրութեան համար անբաւարար են: Շատ քիչ Հայ ձեռագիրներ ներկայացուած են լուսանկար-արտատպութեամբ: Ուրեմն բոլոր ասոնք արգելք կ'ըլլան տալու համար ամբողջական ուսումնասիրութիւն մը այս նիւթին մասին, որ կրնանք ամենահետաքրքրականներէն մին նկատել:

Հայ մանրանկարչութեան արուեստին մէջ խոշոր ազդեցութեան բաժին ունեցած է Բիւզանդական եւ Ասորա-միջագետեան քրիստոնեայ մանրանկարչական արուեստը: Հաւանաբար ըլլան Հայ ձեռագիրներ որոնք նոյնիսկ մանրանկարուած ըլլան Բիւզանդացի կամ Ասորի մանրանկարիչներէն, սակայն յիշատակարաններու մէջ նման վկայութեանց պակասը, եւ հայ, բիւզանդական, ասորի արուեստներուն խառնուրդին բաժանումը առ այժմ անկարելի ըլլալով, դժուար է ըսել թէ մեր ձեռագրաց մէջ որոնք են որ Բիւզանդացի կամ Ասորի նկարիչներէ մանրանկարեալ են իրենց յատուկ արուեստով:

Աւելի հեշտութեամբ կարելի է ճշտել ուրիշ արուեստներու ազդեցութիւնը մեր մանրանկարչութեան վրայ: Նոյնիսկ մենք դիւրութեամբ կրնանք ըսել թէ ինչ ձեռագիրներն օտար նկարիչի կը պարտին իրենց մանրանկարները: Ասոնցմէ խիստ հետաքրքրական օրինակ մըն է Պր. Եգուարդ Ալեանաքեանի 'Կ. Պոլիս) պատկանող, մագաղաթ, երկաթագիր Յաճախապատումը, հաւանաբար Ժ-ԺԱ դարու գրչութիւն, ուր կան «գլխահամարներու վրայ արաբերէն քրիֆի գրերով յօրինուած ու ներկուած գոյնզգոյն 29 փոքր եւ 17 մեծ վերտառութիւն ընդելուզեալ:» (*) Այս վերտառութիւնները ընթեռնելի են, եւ ներկայ ձեռագրին մէջ կը գտնուին շրջուած ձեւով: Թէ ի՞նչպէս այս արաբ գարգաղները եկած են հայերէն ձեռագիր Յաճախապատում մը ծաղկել, դժուար է բա-

(*) Թէոդիկ, Ամէն. Տարեցոյցը, 1927, էջ 463:

ցատրել: Պր. Ե. Ալեանաք կը կարծէ թէ Պաղտատ գրուած է ձեռագիրը եւ հոն ալ ծաղկեալ հայ գրիչէ կամ հայ մանրանկարիչէ մը: Թէոզիկ վերի գրութեան կցուած ծանօթութեամբ մը արդարացի կերպով կ'ըսէ «ոչ մէկ ատեն Հայ գրիչ մը պիտի զիջանէր իսլամական տողեր իբր զարգանկար ընդունիլ իր հայերէն ընդօրինակութեանը մէջ»: Եւ կ'աւելցնէ ուրիշներու կարծիքը թէ «աւելի հաւանական է որ ընդօրինակիչը ձեռք ձգած ըլլայ պատրաստ մագաղաթ թերթեր՝ արաբական խորանագրաւորով, եւ ինք արաբերէնի կամ անգլիտակ կամ դիտակցաբար՝ այդ թերթերը շրջուած գետեղելով վրան գրեր է «Յաճախապատում»ը:» (*) Արդարեւ դժուար է հաւատալ որ հայ գրիչը արաբատառ սուրբ ծաղկեալ վերտառութիւններով զարդարել տար իր Յաճախապատումը, սակայն նոյնքան ալ անհաւատալի է որ արդէն այդ կերպ ծաղկեալ պարագ մագաղաթ թերթեր՝ ձեռք բերուած ըլլան Հայ գրիչէն՝ եւ անկէ գործածուած՝ Յաճախապատումին համար: Կ'ուզենք այստեղ նշել, որ որեւէ լեզուով ձեռագիր մը մանրանկարները կը պատրաստուէին գրչութեանէն վերջ եւ ոչ թէ առաջ: Յետոյ իրապէս շատ մեծ ածպարար մը ըլլալու էր Յաճախապատումի գրիչը որ կարենար Յաճախապատումի գրչութիւնը յարմարեցնել արդէն ծաղկեալ մագաղաթ թերթերու վրայ: Երրորդ այս իսլամական վերտառութեանց շրջուած ձեռք ցոյց կուտայ որ Հայ գրիչը չէ որ ատոնք ծաղկել տուած է, ոչ ալ ծաղկողը Հայ էր, որովհետեւ երկու պարագային ալ անոնք այս վերտառութեանց ինչ ըլլալը լաւ գիտցած ըլլալու էին որ զանոնք շրջուած գործածած ըլլային, եւ եթէ իմաստը գիտէին, ուրեմն անոնք պիտի չզիջանէին (կրօնական պատճառներով) անոնց ծաղկումին: Ես աւելի հաւանական կը գտնեմ որ Յաճախապատումը գրուելէ վերջ գրչին մահով, կողոպուտով կամ այլ կերպ ձեռագիրը անցած է Արաբ մանրանկարիչի մը ձեռքը, որ չծաղկուած գիրք մը ունենալով իր ձեռքին տակ, սկսեր է ծաղկել: Կ'ըսենք թէ անծանօթ է եղեր Հայերէնին եւ այդ պատճառով լոկ դիպուածով մը ծաղկած իսլամական վերտառութիւնները, Յաճախապատումին մէջ շրջուած յայտնուեր են: Կամ, ձեռագրին գրչութեան ատենուան կամ անկէ վերջի ստացողը եղած է Հայ ազնուական մը որ կամայ ակամայ Պաղտատ գացած, հոն աքորուած, եւ Յաճախապատումին անգրաբ ձեռագիրն ալ հետն ըլլալով՝ Արաբ մանրանկարիչի մը ծաղկել տուած է: Ամէն պարագայի տակ մենք ունինք ձեռագիր Յաճախապատում մը որ ո՛չ հայ ոճով եւ ոչ ալ հայ մանրանկարիչէ ծաղկուած է, այլ արաբական ոճով իսլամ մանրանկարիչէ մը:

Այս մասին եզրափակելէ քաջապէս, կ'ուզեմ ըսել որ Արաբական արուեստը, աւելի որո՞ Պաղտատի մանրանկարչական դպրոցը՝ ԺԴ. դարուն, 1330ին գրուած Աւետարանի մը վրայ ունեցած է բացարձակ ազդեցութիւն: Այս ձեռագիրը մաս կը կազմէ Նոր Զուգայի Ամենափրկչեան վանքին հաւաքման: Ծաղկողն է Կիրակոս մանրանկարիչ, արուեստը՝ ինչպէս ըսի՝ զուտ Պաղտատեան:

Լատին ազդեցութեան հետքերը որոշ կ'երեւան մեր հին Կիրիկեան մանրանկարչութեան մէջ: Որոշ է որ Խաչակիրներուն հետ իրենց արուեստն ալ մուտ գործած է Կիրիկիա եւ այդ խառնուրդով բազմա-

(*) Անդ էջ 465-6:

Թիւ հայ ձեռագիրներ մանրանկարուեցան: Նոյն իսկ ակնարկութիւններ կան Կիլիկիոյ մէջ օտար արուեստագէտներու գործերուն մասին: Եղած են գրողներ որոնք Կիլիկիոյ մեր լաւագոյն մանրանկարիչներէն թորոս Ռօսլինի համար ըսած են «Նրա Ռօսլին մականունը, գուտ եւրոպական ձեւով, կարող է ենթադրութեան հիմք ծառայել, եւ նա հայացած եւրոպացի էր. ինչ որ Կիլիկեան շրջանի համար արտասովոր երեւոյթ չէ:» (*) Սակայն անցնինք բուն նիւթին:

Վաղուց Հայերը զանազան պատճառներով գտնուած են Եւրոպայի ամէն կողմերը: Կիլիկեան իշխանութեան հաստատմամբ մենք Իտալիոյ մէջ կը հանդիպինք բազմաթիւ հայ մեծ ու փոքր գաղութներու: Կը հանդիպինք նաեւ ճամբորդող Հայերու, որոնցմէ ոմանք իրենց ազգայնականութիւնը այնպիսի չափերու հասցուցած են որ հող, այդ հեռաստաններուն մէջ, Հայերէն ձեռագիրներու ցանկացած են եւ գրել տուած: Բաւական թիւով ձեռագիրներ ունինք Իտալիոյ զանազան կողմերը գրուած որոնց մասին հոս յիշելը աւելորդ չէ: Օրինակ էջմիածնայ թիւ 99/94 մագաղաթ, բոլորգիր, Աստուածատուր քահանայի ձեռքով 1324ին գրուած եւ ծաղկուած աւետարանը, կատարած է «յաշխարհս Փռանդաց ի քաղաքս ձէն»: Անտոն ճգնաւորի գրչութեան համար Գարեգին Սրբազան Յովսէփեան կ'ըսէ թէ եղած է «լատիներէնի ազգեցուցութեամբ» իսկ «Նկարչութիւնն էլ արեւմտեան զգալի ազգեցուցիւն է կրում»: (**)

Միւնիխի Գերմանական մատենադարանին թիւ 3 ժողովածուն, թղթեայ, բոլորգիր 1283ին գրուած է «ի յաշխարհս Փռանդաց ի Սայլեոն (Սալեոնօ) Գրիգոր Միայնակեացէ: (***) Նոյն Մատենադարանի թիւ 5 ժողովածուն ալ 1539ին գրուած Մարտիրոս Եպիսկոպոսէ, ի Հոռոմ: Վիեննայի նախկին Կայսերական Մատենադարանի թիւ 1 Գիրք Մեկնութեանը, թղթեայ, բոլորգիր, 1354ին գրուած է « ի քաղաքիս որ կոչի Պիզ (Պիզայ) ընդ հովանեաւ սրբոյն Անտոնի Հայտան» (****)

Յարզ վերոյիշեալները հրատարակութեան ներկայացուած են, եւ հոս առաջին անգամ ըլլալով կը ներկայացնեմ Ամենափրկչեան (Նոր Զուղայ) թիւ 483 մագաղաթը, մանր բոլորագիր միասին Աւետարանը (ձեռագիր հայ աւետարանները միշտ գրուած են երկսիւրն), կաշեկազմ, գարգարուած արծաթ խաչերով, որուն հետաքրքրական յիշատակարանը հոս կուտամ ահա. — «Ես նուաստ եւ անարժան ծառայ ա(ստուծո)յ թորոս Պիտակաբար սպասաւոր բանի. յարեւելից գաւառաւ եւ քաղաքաւ ի Գանձակայ, սնեալ եւ վարժեալ ի մեծ մենաստանն Գետիկ, տարաբերեալ այսր անդր հասի սահասասան ճանապարհաւ. կասկածական մահահուլ հիւծեալ հիւանդամաշ մարմնով մանաւանդ թեթեւ հոգով եւս ի մեծս Հոռով. ուր են ի դամբանի ամուրն հաւատոյ Պետրոս եւ Պաւղոս, զի թերեւս ի ձեռն նոցին բարեխաւսութե(ամբ) ապրեսցուք ի յահագնասարսափ եւ ի

(*) Հայկական Մանրանկարներ. — Մեսրոպ Եպսկ. Տէր Մովսէսեան. — Ազգագրական հանդէս. 1913 թիւ 1. էջ 79:

(**) Մի էջ Հայ Արուեստի եւ Մշակոյթի Պատմութիւնից. — Գ. Արք. Յովսէփեան. — Տառ եւ Տարեգիրք 1927 էջ 229, ծանօթութիւն:

(***) Յուլյակ Զեռագրաց. — Հ. Գալէմբարեան. 1892 էջ 15:

(****) Յուլյակ Զեռագրաց. — Լ. Տալեան. 1891. էջ 7:

սարսուռաչատ աւուրն. եւ աղատեսցուք ի քստմնելի ամաւթոյն. բարեխաւսութ(եամ)բ նոցա. եւ զի յոյժ հեռի եաք յազգէ եւ յըբարց մարմնաղետ արեան մերձաւորաց. որով վախճանեալքն յիշատակին. ստացայ զայս գրկունքս զոյգն ինչ նշխար յիշատակի գծագրելի ի մով իսկ ձեռաւք խոչոր գծիւ ի յաղբատ նիւթի ի ՁԺԱ. (1262) Թուին եղիւ սկիզբն եւ աւարտ սմին. ի տիեզերաց հոչակեալ յականաւորս Հոովմ. առ դրան վեմին հաւատոյ Պետրոսի առաքելոյն: Չորք աւետարանչ(աց)ն գրեալ աւետարանքն եւ չորեքտասան թուխտքն Պաւղոսի, զործք առաքելոցն եւ եւթն թուղթք կաթողիկեացն ի մի տուփ վասն որոյ աղաչեմք զպատահեալս եւ զժառանգողսք զսա խնամով պահել եւ սրտի մտաւք ձեր յաղաւթսք գթորոս Վ(ար)դ (ապետն), եւ զձնողան իմ զՄանուիել զՏաւուսն եւ զեղբարսն զԹորեն եւ զՅակովբ եւ զՅովհանէս եւ քոյրն իմ զԱղիզն եւ զսնուցողսն եւ զամենայն երախտաւորսն մեր եւ զայլ ազգակիսնս եւ զնոտանիս եւ որք զմեզ յիշեն աղաւթիւք. յիշեալ լիցին ի Ք(րիստոս)է յահեղ աւուրն ի չարեաց ժամուն: Յիշեցէք ի Ք(րիստոս)ս եւ զհոգեւոր եղբարս իմ որ ի միասին պանդխտանայաք ի Հոովմ, զՄակար սրբասնունդ քահանայ, որ բազում խոնարհութ(եամ)բ հանգոյց զմեզ յոլով աւուրս հանգուցէ գնա Ք(րիստոս)ս ի տան հաւր իւրոյ ընդ ս(ուր)բս իւր, յիշես՛ իք եւ զայլ եղբայրս զՎարդան եւ զՍտեփանոս, զՅակոբ եւ զՅակովբոս եւ զԱռաքեալն որ էլից զկենցաղս աւանդեալ զոգին Դեկտեմբերի ԻԸ (28) որում ողորմեսցի Ք(րիստոս)ս աղաւթիւք ձեռովք եւ ամենայն սրբոց դարձեալ նմին պաղատանաւք մաղթեմ... եւ անկանի այս գրուածքս ի տարին աւր մի ընթեռնուլ ըզյիշատակարանս եւ յիշել զթորոս վ(արդապ)ետ աղաւթիւք կամ պատարագաւ հանդերձ ծնաւաւք եղբարքք եւ զայս որպէս ողորմութ(իւ)ն հայցեմ եւ ոչ եթէ գին, որ ընուն գինդիրս մեր կատարեցին եւ ինդրուածք նոցայ ամենեցուն: Յիշես՛ իք զՍիր Յակոբ Պաւլթար եւ զՅակոբս եւ զգաւակս նոցա եւ զՏատին եւ զմիւս Սիր Յակոբ եւ զամուսինն իւր որ զհացն կուտան որոց ողորմեսցի Ք(րիստոս)ս նոցա եւ ամենայն երախտաւորաց մերոց. յիշես՛ իք եւ զՎասիլ Կոզեուն (°) որ զպպուրն եւ փէր. եւ զամենայն համարեակ եղբարքս զքահանայս եւ զկրաւնաւորս որ կոչի տանէն Հայոց ի Հոովմս: Յիշես՛ իք զմիւս Թորոս վարդապետ. մականունն Խալիղոսիկ, եւ որք զմեզ յիշեն յիշեալ լիցին Քի. Այ. որում փառ յաւիտեանս ամէն:» (Թուղթ 193)

Դարձեալ գրչէ՝ մանրատառ՝ Մատթէոսի վերջը: «Չստացող սուրբ աւետարանիս եւ գծող Թորոս Արեւելցի ի Դետկայ: Յիշես՛ իք ի տ(է)ր Քս.»: Շատ ցաւալի է որ այս կարեւոր ձեռագրին հնագոյն մանրանկարները փճացած են եւ կը մնան միայն անոնց հետքերը: Որոշ կ'երեւայ որ ժի դարուն մանրանկարիչ մը վերստին մանրանկարեր է ձեռագիրը, ըստ իս այս վերջի մանրանկարիչը ըլլալու է Մեսրոպ Խիզանցի:

Նոր Զուգայի այս ձեռագրէն հազիւ 8 տարի առաջ գրուած է Վենետիկի Մատենադարանի մէկ Աւետարանը, նուրբ եւ ազնիւ մագաղաթ, բոլորգիր, գրուած 1254ին «ի հոչակաւոր քաղաքիս Հոովմ կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ սուրբ առաքելոցն Պետրոսի եւ Պաւղոսի, ի խորանիս սուրբ Պետրոսի:» (*) Գեղեցիկ եւ լատին ոճով եղած կը

(*) Յուլյակ Չեռագրաց, Հ. Սարգիսեան, էջ 409:

նկատուի ծաղկումը, որուն մասին դժբախտաբար աւելի բան չեմ կրնար աւելցնել ձեռագիրը անձամբ տեսած չըլլալուս :

Մեր նիւթին համար մասնաւորաբար հետաքրքրական է Նոր Զուղայի թիւ 38 Աւետարանը, մագաղաթ, բոլորգիր, որուն յիշատակարանը նոյնպէս անտիպ ըլլալուն աւելորդ չեմ սեպեր հոս կարելոր մասով արտագրել .

«Փառք... Յամի էձ . րորդի Մ . երորդի : իններորդի թուի հայկազնեան տումարի (1310) աւարտագործեալ եղեւ ա(ստուա)ծախաւս եւ կենսատու Սբ . աւետարանս Քի . Սյն . մերոյ : գոր ընկալեալ յա(ստուա)ծալուր վարդապետութենէ երկնաւոր հովուապետին... եւն : Զոր իմ մեղապարտ եւ սուտանուն ք(ա)հ(անայ)ի Տիմաւթի . ցանկացաւդ եղէ այսմ ա(ստուա)ծախաւս մատենի, եւ ստացա զսա ինձ զանձ անկողովտելի եւ փրկանս մեղացեալ հոգոյ իմոյ . ընդ նրմին եւ ծնաւոյց իմոց : Եւ տամ զսա ի տունն Հայոց Փերոտ քաղաքին որ անիցի զաւակ ի սրովն եւ ընտանեակ իցեն նորա յե(րուսաղէ)մ : Արդ ես թափուրս ի գործոց բարեց եւ լըցեալս ամենայն յանցանաւք . զերեսս ի մայրն եղեալ աղերսահայց մաղթանաւք խնդրեմ յամենեցունց զի ո ոք եւ իցէ որ հանդիպեսցի սմա տեսութ(եամ)բ կամ ընթերցմամբ սրտի մտաւք եւ կարեկցաբար իբրեւ եղբաւր սիրելով աղաւթից եւ յիշման արժան արասջիք եւ թողութի(ւն) ինդրեսջիք առաջի մեղսաքաւիչ պատարադին :»

«Բայց արդ զրեցաւ սա ձեռամբ յոգնամեղ եւ սուտանուն եւ փցուն եւ յետին գրչի Տիմաւթի : ի լաւ եւ յընտիր աւրինակէ, ի հոչակաւոր մայրաքաղաքս Հոռոմ ի հանգստարանս Հայոց դրան Սբ . առաքելոցն Պետրոսի եւ Պաւղոսի, եւ սրբուհոյ Ա(ստուա)ծածնիս : եւ որ մերն է Լուսաւորիչ եւ այլ սրբոցս : Դարձեալ աղաչեմ զամենեսեան վասն սիրոյն Քի . որք հանդիպիք այսմ Սբ . կտակիս . մեղաց թողութի(ւն) հայցեցէք ի պարգետոյն հասարակաց . վերոյ զրեցոցս ի սմա . եւ վասն խոչորութեան կամ սղալանաց որ ի սմա . չլինել մեղադիր քանդի կար մեր այս էր, եւ որ առատն է յամենայնի պարգելին տիեզերաց Քս . մեղ եւ ձեզ ողորմեսցի : որ եւ աւրհնեալ յաւիտեանս յաւիտենից ամէն :» 4324բ-325բ) :

Իսկ էջ 326ին վրայ տարբեր գրչէ կայ . — « Քս . Ած Ա(ստուա)ծալունչ աւետարանս եւ երկնահանգ բուրաստանս : որ եւ սայ անկեալ եր գերութիւն նայ Պր . Ամիր Կաֆացի գնեց զինքն իւր արդար ընչաւք ու պատարագեց յաւտար կամաւ ի վայելումն Հաճատկատար (Հաճակատար) Ա(ստուա)ռայունիս . իր յիշատակ է եւ իր ծընողացն եւ իր պսակաւոր կողակցուն Տուխտար Մելիքին յաւիտենից յիշատակ իւրեանց ծընողացն Սբ . քահանայք յորժամ ընտերնուք ձեր մաքրափայլ աղաւթքդ . յիշին Պր . Ամիրին ծընաւորն զհայրն Պրանկչայ եւ մաւրն անուն Խթայ Մելիքն յիշէք, եւ դուք յիշեալ լինիք առաջի ատենի :»

«Գրեցաւ Ա(ստուա)ծալունչ աւետարանս ԹՎ(ին) ՊՂԱ (1442) : ՌէյիՄԹ՝ որ գրեց :»

Հոս միջանկեալ աւելցնեմ որ ձեռագրին երբեմնի տէրը եղած է Լեհահայոց տիրահոչակ Նիկոլը, որ ձեռագրին մէջ ինք-

նազիր գրած է էջ 252բ. Ա. սիւն: «Ես նուստ Նիկոլ Պ(ա)ր(ոն) Ես-
զուպի որդի մականուամբ Թորոսովից. ողորմութ(եամ)բն Այ. Արք
Եպիսկոպոս եւ վարդապետ Լովա եւ Յաթոյոսակալ եւ ամ(ենայն) Լե-
հաց աշխարհի. եւ Պողոտանաց երկրի: Թվ(ին) Հայոց ՌՅԸ (1629)
Սեպտեմբերի ամսոյն ԻԲ (22) օրն Գ(երեք)չ(արթ)ի:»

«Ով ընթերցող սուրբ աւետարանիս: զմեղուցեալ դժող յիշեսցիք
ի Սբ. աղաւթս ձեր եւ որ ասէ Ած. ողորմի. գացէ ողորմութ(ւն) Ի
Բէ. Այ. մերմէ: ամէն:»

Այս ձեռագրին մանրանկարները լատին աղբեցուցեամբ նկար-
ուած են, ո՞վ գիտէ նոյնիսկ ոչ հայ ծաղկողէ:

Մեր նիւթին համար շատ աւելի հետաքրքրական է Նոր Զուղայի
թիւ 16 Աւետարանը, թղթեայ, նօտրզիր, որուն մէջ յիշատակարանի
չհանդիպեցանք բացի ՌՂԱ (1642) թուականէն: Այս ձեռագրին կազ-
մը կաշի է որուն վրայ խորաքանդակ գրուած է, «Յ(ի)չ(ա)տ(ա)կ
է Ա(ստուա)ծաշունչ Ղա— րամելիքէնց եւ Նուրէնց Փարհատինի—
ձեռն Ստեփաննոս— վարդապետին Ի թուին ՌՃԺԵ (1666) ամին:»
Ուրեմն գրչութենէն 24 տարի վերջը կազմուած անշուշտ Սպահան:
Սակայն ո՞ր գրուած եւ ծաղկուած է այս շահեկան մանրանկարնե-
րով ձեռագիրը, ատիկա առ այժմ դժուար է ճշտել: Մանրանկարները
որոշ ցոյց կուտան թէ ուղղակի Լատինական տպագրէ կամ ձեռագրէ
օրինակուած են, գուցէ Հայ սակայն աւելի հաւանութեամբ Լատին
մանրանկարիչէ: Ատիկա կ'ըսեմ աւելի յենելով արուեստի քան թէ
արհեստի տուեալներու:

Այս ձեռագրին մանրանկարները նոյն իսկ Մերձաւոր Արեւելքի
մէջ կրնային պատրաստուիլ Եւրոպացի նկարիչներէ որոնցմէ կային
Կ. Պոլիս: Սակայն Սպահանցիի պատկանող այս ձեռագիրը հաւա-
նաբար գրուած էր, եւ կրնայ ըլլայ որ մանրանկարուած ըլլայ ի Հա-
լէպ, ուր ըստ Առաքել Դաւրիթեցիի կար «Փրանկ» պատկերահան մը,
որուն մօտ ուսաւ Նոր Զուղայի ամենահամբաւուոր նկարիչներէն
վարպետ Մինասը: Անոնց մասին մանրամասնօրէն եւ քննական գրած
եմ «Նոր Զուղայի Ամենաիրկչի վանքին տաճարին որմանկարները» ըն-
դարձակ եւ պատկերազարդ աւարտեալ այլ ղեռ անտիպ գործիս մէջ:
Ես կը տարակուսիմ այս թիւ 16ին մանրանկարներուն Հայ մանրա-
նկարիչէ օրինակուելուն. պարզապէս որ հայ մանրանկարիչը գոնէ
քիչ քիչ ազգայնացնել պիտի ջանար իր գործը, մինչ այս մանրա-
նկարները հարազատ կերպով ընդօրինակուած կամ մանրանկարուած
են: Դարձեալ Առաքել Դաւրիթեցի վարպետ Մինասի մասին կը վկա-
յէ որ ան շատ ճարպիկ էր նոյն իսկ եւրոպական ոճով մանրանկարե-
լու կամ նկարելու մէջ, աւեցնելով որ ան մանրանկարած է նաեւ
ձեռագիրներ (որոնք ցարդ չեն յայտնուած, կամ գուցէ մեզի չեն
հասած): Արդ կրնայ ըլլալ որ այս թիւ 16ին մանրանկարները վար-
պետ Մինասի, կամ թէ իր աշակերտներէն մէկուն իսկ ընդօրինակու-
թիւնը ըլլայ, եթէ համոզուինք որ կային Հայ մանրանկարիչներ ո-
րոնք այսքան հաւատարմութեամբ Եւրոպական արուեստի գործեր
ընդօրինակած ըլլան: Իրաւ է վանքին որմանկարները ընդօրինակու-
թիւններ են Եւրոպական արուեստի, իրաւ է որ կան վանքին ձեռա-
գրաց մէջ եւրոպականացած ճաշակով մանրանկարներ ունեցող ձե-
ռագիրներ (որոնցմէ ամէնէն հետաքրքրականն է Տէր Ստեփաննոսի

մանրանկարած մէկ (ձեռագիրը) այսուհանդերձ ատոնց մէջ ընդօրինակութիւնը հարազատ չէ: Հայ փայտափորագրիչներն անգամ չէին կրնար հարազատօրէն օրինակել Ռսկանի աւետարանին օտար արուեստագէտներէ պատրաստուած փայտափորագրեալ պատկերները: (*) Ուրեմն մինչեւ նոր յայտնութիւն մը ստիպուած եմ Նոր Զուգայի թիւ 16 ձեռագրին մանրանկարները, գործը համարել Եւրոպացի մանրանկարիչի մը:

Լեհահայ գաղութին պատճառաւ թէ նկարչութեան եւ թէ մանրանկարչութեան մէջ բաւական մեծ է եւրոպական ազդեցութիւնը հայ արուեստին մէջ ԺՁ դարէն սկսեալ: Բազմաթիւ ձեռագրիչներ Լեհաստան, կամ Արեւմտեան Կեդրոնական Եւրոպայի զանազան կողմերը գրուած եւ ծաղկուած ատիկա կը հաստատեն անտարակոյս: Նոյն ատեն հեշտութեամբ կարելի է ցոյց տալ այդ արուեստին թափանցումը հայկական արեւելք: Առատ նիւթ կայ այդ մասին լուրջ խախտութեան համար, եւ այդ առատութեան պատճառաւ իսկ բաւական խրթին եւ դժուար է նման խղճամիտ ուսումնասիրութեան մը պատրաստութիւնը, սակայն մինչեւ ա՛տոր կատարուիլը ես հոս կը ներկայացնեմ հայ ձեռագիր մը, որ նոյն իսկ Լեհ կամ ուրիշ Եւրոպացի մանրանկարիչէ մը ուղղակի մանրանկարուած է:

Վեներտիկի Միսիթարեան ձեռագրաց հաւաքածոյին մէջ կայ Աստուածաշունչ մը, Հ. Սարգիսեանի ցուցակին մէջ նկարագրուած իբր Աստուածաշունչ է. (Հին թիւ 1182), մագաղաթեայ, բոլորգիր, ճոխ կերպով ծաղկեալ: Յուցակագիրը բաւական մանրամասնութեամբ կը նկարագրէ ձեռագրին մանրանկարները, եւ ծաղկողին մասին կ'ըսէ «Ծաղկող յիշուած չէ տեղ մը, ուստի հաւանական է որ գրիչն ըլլայ:» (**). Եւ սակայն ատոր համար ոչ մէկ տուեալ կայ: Զեռագրին բուն գրչին կայ միայն սա մէկ յիշատակարանը է՛լ 442ա. «Փառք ամենասուրբ երրորդութեանն. Որ ետ զաւրութիւն տառապելոյս՝ Լեհցի Յովհաննէս Դպրիս. իմով մեղսաներկ ձեռամբ գծագրեցի զաստուածաշունչ գիրքս. ո՛վ որք հանդիպիք յայսմ աստուածախաւս տառիս, զիս զանարժանս եւ ըզճնաւզնս իմ յիշեալիք հայր մեղոյսիւ. Աստուած զյիշողդ յիշէ իւր միւսանգամ զաւրսաննս. ամէն. Հայր մեր:» (***) Ինչպէս կը տեսնուի շունի թուական, տեղ կամ ուրիշ մանրամասնութիւններ:

Իրաւ է որ գրիչ Լեհացի Յովհաննէս Դպրիս «գծագրեցի» կ'ըսէ, սակայն «գծագրեցի» այն ատենուան ոճով կը նշանակէր «գրեցի»: Եթէ Լեհացի Յովհաննէս իրապէս մանրանկարած ըլլար այս ճոխ ձեռագիրը անվարան պիտի գրէր «ծաղկեցի»:

Հ. Սարգիսեան 1656 թուականը ընդունած է ձեռագրին գրչութեան համար, թէեւ կ'աւելցնէ որ ստացողի մը յիշատակարանին թուականն է ատրիկա եւ ոչ թէ բուն գրչութեան որ «կարող է յիշեալ թուականէն աւելի հին ըլլալ:» (12)

Այսպէս տեղին, թուականին եւ ծաղկողին նկատմամբ մութ ձեռագիր մըն է այս Աստուածաշունչը: Ատոնց ձգողմին համար սա-

(*) Տես իմ ուսումնասիրութիւնս «Փայտափորագրչական մանրանկարչութիւնը եւ մանրակարիչները Հայ Տպագրութեան մէջ»: Բագմավէպ, 1937, էջ 77:

(*) Յուցակ Զեռ. ., Վեներտիկի Միսիթ. Մադր., 1914, էջ 77:

(**) Անդ, էջ 84:

կայն կան տուեալներ որոնք վրիպեր են Հ. Սարգիսեանի ուշադրութեան: Այդ տուեալներէն կարեւորագոյնը մանրանկարներն են:

Արդարեւ բազմաթիւ են մանրանկարները որոնցմէ 8 - 9 հատը մեծազիր եւ միջին կը նկատուին: Անոնք գծուած են ոչ-հայ արուեստով: Անոնց նիւթը, պատկերացումը, արհեստը կը միանան եզրակացնել տալու թէ մանրանկարիչը եղած է շատ հաւանաբար Լեհ մը, որ այս զեղեցիկօրէն գրուած ձեռագիրը բացառիկ նրբութեամբ եւ ճշակով մը նկարած է, եւրոպական մանրանկարչութեան մէջ իսկ բացառիկ ըլլալու աստիճան:

Այս մանրանկարներէն մին կը ներկայացնէ արարչագործութեան մէկ մասը: Հոն կը տեսնուին նրբազիծ մերկութիւններ, որոնց նմանը ոչ մէկ առեւ հայ մանրանկարչութիւնը համարձակած եւ կըրցած է մանրանկարել: Մեծ է նրբութիւնը եւ ձուկերուն եւ կենդանեաց որ կը նշմարուին հոս ներկայացուած երկրորդ մանրանկարին մէջ: Այս մանրանկարներուն մէջ ոչ միայն ձեւի համաչափութիւն, յղացման յանդգնութիւն կայ այլ եւ գոյներու նրբութիւն մը, որ իրապէս զանոնք ակնահասձոյ կը դարձնէ: Խորքի, լոյսի, գոյնի եւ ձեւի զեղեցիկութեամբ պատրաստուած այս մանրանկարները անտարակոյս ժե. դարէն աւելի առաջուան գործ չեն կրնար ըլլալ: Նոյն իսկ եթէ 1656ը ստացման յիշատակարանի թուական է, չեմ կարծեր որ ձեռագիրը գրուած կամ ծաղկուած ըլլայ այս թուականէն քանի տասնեակ տարիէ աւելի առաջ: Մանրանկարներուն եւրոպական, եւ գրչին ալ Լեհացի դպիր մը ըլլալը, մեզ կը ստիպէ ընդունիլ որ ձեռագիրը գրուած է Լեհաստան, հաւանաբար Լիով ուր կարեւոր հայ գաղութ մը կար:

Վենետիկի Աստուածաշունչին այս եւրոպական ճաշակով մանրանկարները դժբախտաբար անվթար չեն հասած մեզի, հայ մանրանկարիչ մը ձեռք գարկած է անոնց, եւ մածագոյն մասը ոսկիով ձեփելով՝ փճացուցած: Ասոնցմէ մէկ քանին փճացումէ մասամբ փրկուեր են՝ պարզապէս որովհետեւ անոնց նիւթը այնքան բարդ շարադրութիւն մը ունի որ մեր ոսկեծեփողը չէ յանդգնած անոնց ալ իր ձեռքը գարնել: Այսուհանդերձ աւելցուած են շրջագծեր, ոսկեծեփեր, նոյն իսկ եղած են ջնջումներ՝ իր միամիտ «զեղազարդողի» հասկացողութեան համաձայն: Վենետիկի այս Աստուածաշունչը ըստ իս մեր մեծարժէք ձեռագրաց կարգը դասելու ենք, իբր մանրանկարչութեան բացառիկ նմոյշ, նոյնիսկ եթէ եւրոպացի կամ լեհացի մանրանկարչին անունը պակսի հոն, եւ ուրիշ հայ մանրանկարիչ մը զայն փճացուցած ըլլայ անխորհուրդ կերպով: (Բաւական թիւով կարեւոր ձեռագիրներ այսպէս խաթարուած են: Ես իգնատիոս մանրանկարչին ծաղկած մէկ ձեռագիրն ալ տեսած եմ՝ այսպէս աւերուած):

Վենետիկի Աստուածաշունչը իր այս մանրանկարներով հետաքրքրական է, որովհետեւ ան ծառայած է ուրիշ Աստուածաշունչներու որպէս մանրանկարչական օրինակ: Մանրանկարներէն ոմանք չեն ընդօրինակուած, որովհետեւ անոնց ընդօրինակութիւնը հեշտին գործ չէր:

Հոս կ'աւարտեմ այս նախափորձը, համոզուած՝ որ մեր ձեռագրաց մէջ այս ուղղութեամբ պրպտումներ ուրիշ շատ հետաքրքրական նորութիւններ կրնան յայտնաբերել, որոնք իրենց կարգին պիտի ճոխացնեն մեր արուեստի ու մշակոյթի պատմութեան մանրանկարչական մասը:

Յ. Ք.

Խորանագարդ՝ Հայկական հին մանրանկարչութենէն

Զ Ր Ո Յ Ց Ա Ն Ա Ր Ո Ն Ի Յ Ե Ց

Տարօրինակ է եղած Ահարոնի գրական ճակատագիրը: Խորհրդաւոր մշուշ մը կարծէք միշտ ալ հետեւած է անոր քայլերուն ու մեզմէ ծածկած անոր գործը:

Այսօր, ա՛ն, մեր ապրող բանաստեղծներուն մեծագոյնն է:

Բայց ո՛չ ոք կ'անդադառնայ այս բանին, ո՛չ ոք կ'ուզէ ընդունիլ այս ճշմարտութիւնը, նոյնիսկ անոնք, որոնք տեղեակ են իր գործին: Իսկ ժողովուրդը անոր գոյութիւնն անգամ կ'անգիտանայ: Ո՛չ մէկ տեղ կը լսէք անոր անունը, ո՛չ դասագիրքերու, ո՛չ հանդէսներու, ո՛չ իսկ գրականութեան պատմութեանց մէջ: Դուրս հանած ենք զայն հայ բանաստեղծներու ցանկէն, կարծէք ո՛չ հայ ըլլայ ան, ո՛չ ալ բանաստեղծ: Երկար այդ ցանկէն՝ ուր կը վխտան խեղճ միջակութիւնները, բոպիկ՝ Ահարոնին քով: Ճիշտ է որ շատերուն համար աղօտ յիշատակ մը դարձած է արդէն այս անունը: Ան կ'ոգեկոչէ գրական շրջան մը, որ անցեալին կը պատկանի ա՛լ: Անոնց յիշողութեան մէջ տարտամ կերպով կը հնչեն տակաւին ներգաշնակ տողերը քերթուածներու, զորս Ահարոն ստորագրած է Պոլսոյ կամ արտասահմանի հայ մամուլին մէջ, 1915էն առաջ:

Շատ սահմանափակ է թիւը այն Հայերուն, որոնք գիտեն թէ դեռ կ'ապրի Ահարոնը: Թէ ան իր բուն գարծը տուաւ այս վերջին տասնամեակին, էրք քերթողական մատենաներով. «Մագաղաթներ»ը 1938ին, «Պոհեմականք»ը 1939ին, «Սօսեաց Անտառ»ը 1948ի վերջերը:

Ի՞նչ է պատճառը այս անարդարութեան: Ինչո՞ւ գիտակից այս լուռութիւնը ոմանց, խորունկ անտարբերութիւնը միւսներուն:

Պատճառներ չեն պակսիր ի հարկէ: Նախ անոնք՝ որոնք յատուկ են Սփիւռքի գրականութեան: Մանաւանդ վերջին համաշխարհային փոթորիկէն վերջ, մեր այս ցիրուցան վիճակին մէջ, ո՞վ է բանաստեղծութեամբ հետաքրքրուողը: Այս տեսակի բանաստեղծութեամբ մանաւանդ: Որովհետեւ, ընդհանրապէս մատչելի չէ Ահարոնի գործը լայն հասարակութեան: Ազգային լարը բացակայ է հոն: Թէեւ «Մագաղաթներ»ու վերջին մասը — Կիւղի Սիւբեր, Եպրոզ Երզնէրը — ինչպէս նաեւ «Սօսեաց Անտառ»ը գրեթէ ամբողջութեամբ, կը բխին հայ ժողովրդային հոգիին ամէնէն վճիտ ու հարազատ ակունքներէն, եւ պէտք է խօսին պարզագոյն մարդերուն: Կայ նմանապէս այն պարագան՝ որ ո՛չ մէկ խմբակցութեան կը պատկանի Ահարոն: Իբովեմ մըն է: Ու որքան ալ անհաճոյ ըլլայ բացատրութիւնը, չի դադրի

սակայն ահաւոր իրականութիւնն ըլլալէ . — այն թէ՛ այդպիսի մէկը չուն մըն է որ տէր չունի...:

Այս դժբախտ վիճակին մէջ, յանցաւոր է նաեւ ինքը, Ահարոն, եթէ երբեք յանցանք է այս: Ան, ո՛չ միայն որեւէ ձեռով չէ զիւրացուցած ընթերցողներուն աշխատանքը, այլ ամէն միջոց գործածած է անոնցմէ հեռու մնալու համար: Քառասուն տարիէ ի վեր չի գրեր հայ թերթերու մէջ. բացակայ՝ ամէն հաւաքոյթէ, ամէն բեմէ: Կը խորշի ցոյցէ ու ամէն տեսակի արարողութիւններէ: Հատորապաշտ մըն է Ահարոն, ու մենակեաց մը: Միջնադարեան այն տարօրինակ ճգնաւորներէն մէկը, որուն մէջ կը յորդի կեանքը, բայց որ հեռացած է աշխարհէն, մենութեան մէջ իր ամբողջ ժամանակը կարենալ յատկացնելու համար գործի մը, զոր կը նկատէ իր միակ փրկութիւնը, իր դոյութեան իրաւունքը, — գրել, տալ իր հոգին այդ արարքով:

Սորունկ մենախօսութիւն մը, որ վերջ ու դադար չունի եւ որ կը տեւէ ահա քառասուն տարիէ ի վեր...: Ու բնական է որ արտաքին աշխարհը մեծ տեղ չունենայ այսպիսի գործի մը մէջ:

Կարելի չէ բացարձակապէս ըսել թէ մեր ցաւերն ու մտահոգութիւնները անտարբեր ձգած են զինք, բայց չեն ունեցած այն խորունկ արձագանքը, զոր մեր վիճակին հասած ժողովուրդ մը կը սպասէ իր բանաստեղծէն:

Կարելի է անվերջ վիճաբանիլ այս խնդրին վրայ, թեր ու դէմ: Եթէ ժողովուրդը ունի իրաւունքներ, արուեստագէտը ունի իրեննեւրը: Ու յաճախ կարելի չէ գանոնք հաշտեցնել:

Բաց ի այս բոլորէն, գործին ներքին արժէքէն անկախ, անկախ նոյն իսկ անձէն եւ իր շուրջի ժողովուրդէն, կա՛յ նաեւ ճակատագրիւրը գրական գործին, որուն սկնարկեցի սկիզբները:

Տարբեր պիտի ըլլար արձագանքը այդ գործին, եթէ օրինակ, զայն կազմող հատորները առանձին առանձին լոյս տեսնէին, իրարու ետեւէ, 1915էն 1940, իրենց աւարտումի կարգով: Անոնք քսան եւ հինգ տարի սպասելէ յետոյ իր մօտ, հրապարակ ելան երկրորդ համաշխարհային փոթորիկին նախօրեակին, եւ կորսուեցան անոր յորձանքներուն մէջ: Ի՞նչ խորհիլ նաեւ երբ Օչական կը յայտարարէ թէ պրակ մը նուիրած էր Ահարոնին, իր հայ գրականութեան Պատմութեան մէջ, բայց ան ինկած ու փճացած է սոյազութեան միջոցին... Այստեղ կարելի է նոյնպէս պնդել թէ՛ դարձեալ տարբեր պիտի ըլլար, ուրիշ ուղղութիւն առած պիտի ըլլար Ահարոնի ճակատագիրը, եթէ ան ծնած չըլլար Վարուժանի մը հետ:

Ո՛չ մէկ մոռացում սակայն, ոչ մէկ աղէտ եւ ուրացում կրնան ծածկել, առաւել եւս մեռցնել, գեղեցկութիւնը որ կայ Ահարոնի գործին մէջ: Այդ բոլորը կրնան թերեւս միայն ուշացնել անոր լման ճառագայթումը, որոշ ժամանակի մը համար: Կարելի չէ որովհետեւ բանտել լոյսը, կարելի չէ ուրանալ:

Ո՞ւր է տեղը Ահարոնին, մեր բանաստեղծութեան անդաստանին մէջ:

Վերեւ յիշուած «դժբախտութիւններ»էն վերջինը, Վարուժանի հանդիպման պարագան, ես կը խորհիմ թէ ընդհակառակն բարիք մը եղած է մեր բանաստեղծութեան համար: Ահարոն իր շուրջը գտնե-

լով Սիրամանթօն, Թէքէեանը, Վարուժանը մանաւանդ, մասնաւոր ճիգ մը ըրած է անոնցմէ տարբեր մէկը ըլլալու, անոնցմէ զատուելու: Փրկարար եղած է այդ աշխատանքը, քանի որ գտած է ինքնատիպ արուեստ մը, գտած է մանաւանդ իր հոգին: Երկարատեւ, տառապագին ինքնապրպտումի մը արգասիքն է իր բանաստեղծութիւնը, տարբեր բոլոր միւսներէն, խորապէս ինքնատիպ ու գեղեցիկ:

Նոր Ահարոնը հին Ահարոնը ուրանալով է որ տուած է մեզի «Մագաղաթներ»ն ու «Պոհեմականք»ը: Ու բարիք մըն է այս, կը կրկնեմ, ոչ միայն իրեն, այլ եւ հայ բանաստեղծութեան համար:

Ճիշտ է որ Ահարոն կը շարունակէ, բայց կ'ամբողջացնէ նաեւ Արեւմտահայ քերթողական մեծ շրջանը, որ կը սկսի Պետրոս Դուրեանի փայլակնային երեւումով, կ'անցնի Մեծարենցի հոգեթրթիռ մեղեդիէն, Սիրամանթոյէն, Թէքէեանէն ու Վարուժանէն, յանգելով իրեն, Ահարոնին:

Ահարոն ոսկեղէն այն կամուրջն է, որ կը միացնէ այդ սերունդը Սփիւռքին:

Ի՛նչ մեծ հրճուանք է, եղերականօրէն գեղեցիկ, մտածել թէ ա՛յն վայրկեանին երբ կը բեկանուէր հայ հանճարին լոյսը Վարուժանի մը մէջ, Ահարոն գայն կ'անէր, կ'ամփոփէր իր կուրծքին տակ, փոխանցելու համար ողջ մնացած մեր տղոց:

Ակնարկ մը միայն իր գործին վրայ ու մենք լիուրի պիտի համոզուինք այս ճշմարտութեան: Ունկնդրեցէք սա սողերը.

Հոգիէդ ներս նրգնաւորիլ եւ միանալ,
Մոնագին պէս որ կը հրսկէ գիշեր եւ տիւ.
Հետըդ նըրագ մ'իսկ չունենալ,
Տեսնելու սի'րտըդ, քառամ վարդ, քերթով անթիւ:

Եւ, հո՛ն, դողդոջ, դեղին մատով քննարերգել
Շըղարշանոյշ ներքին աշխարհդ անհունաթել,
Ու դուն քեզի հետ, անարգել,
Եսիդ աննառ եւ շահավառ հեշտանմ մ'առթել:

Ունկնդրեցէք նաեւ հետեւեալ հնչեակը.

Սիրէ՛, այնպէս որ չկրնամ ես ապրիլ,
Երբ ընդառաջ գայ կեանքն ինձի տալիզով.
Սիրէ՛, այնպէս որ չը կըրնամ ես մեռնիլ,
Երբ կանչէ զիս ծեր Կոչնատէրն իր փողով:

Այլ, ջուրն ակին՝ ինչպէս շուքին մէջ քուփեր,
Այնպէս ապրիմ՝ կուրծքիս տակ երգ ու սարսուռ.
Եւ, քերթ առ քերթ վարդերն ինչպէս կը քափին,
Այնպէս մեռնիմ, անդորր, հեզիկ ու տըխուր:

...Սիրէ՛, սիրէ՛. քոյ շիրմաբարն արիւնի,
Վարդակարմիր կըրակներէն շրթունքիդ.
Կը հեծէ սիրտ մ'այնտեղ առանց անունի:

Եւ գրէ՛ տողն յետին՝ շիրմիս մտաացուած,
Երբ ես, ո՛վ կիմ, նընջեմ խոտին տակ վըտիտ.
— Աստ հանգչի Սէրն... Արտասուէ՛ դուն, ո՛վ Աստուած :

Որո՞ւնն են այս տողերը, այս չքեղ ոճն ու քերթողական արուեստը: Վարուժանի շրջանի՞ն... Թերեւս, կը յիշեցնեն զայն. բան մը կայ հոն հին սերունդէն: Ի՛նչպէս չնշմարել սակայն ներաշխարհը, զոր այս տողերը կը բերեն մեզի, եւ որ կը պահպէր անպայման Վարուժանի մը մէջ, օրինակ:

Եւ հիմա մտիկ ըրէք ուրիշ երգ մը.

Վագրի աչքեր տըլին իրենց լապտերներուն,
Փաղփիւններով շափիւղայի եւ յակիմքի,
Եւ որպէսզի գիշերներէն արիւն կաքի՛
Սյոյ աչքերով հրդեհեցին լեռներն հեռուն:

Փապաւղիին մէջ կանգ առէ՛ք, ըսին անոնք,
Ունկընդդրելու համար սըրտին որ պիտի գայ.
Իր յուզումէն ձեզմէ ո՛չ ոք թող հեկեկայ,
Առանց յայսի մեռնողներուն չըկայ գարթօսիք:

Իսկ ասոնք չե՞ն թուիր ձեզի բոլորովին նոր, չե՞ն երկարաձրգուիւր մինչեւ մեր օրերը: Արուեստն ու ոճը եթէ Ահարոնն են, չկան հոն Սարաֆեանի մը կամ Թօփալեանի մը մտահոգութիւնները, ասոնց նոր զգայնութիւնները:

Յամենայն դէպս զանոնք կը պարունակեն, զանոնք կը ծանուցանեն:

Արդ, այս քերթուածները գրուած են Վարուժանի մահէն անմիջապէս յետոյ (1915-1924), ուստի Սարաֆեանի եւ Թօփալեանի երեւումէն առաջ:

Ու հիմա, յստակօրէն չէ՞ք տեսներ ոսկեղէն այն կամուրջը զոր Ահարոն կը նետէ մեր երկու սերունդներուն միջեւ...: Ոսկեղէն կ'ըսեմ, որովհետեւ այս լեզուն, դասականօրէն աւելի գեղեցիկ է, քան այն զոր իր տրամադրութեան տակ ունէր Վարուժան, աւելի գեղեցիկ նաեւ լեզուէն, զոր ունին կամուրջին միւս ծայրը կեցող Սփիւռքի մեր բանաստեղծները: Հոն կայ ինքնատիպ ոճ ու արուեստ, որ յատուկ է ամէն վաւերական բանաստեղծի: Կայ մանաւանդ արդիական ըմբռնում քերթուածին, սեղմ, ներքին շողերով միայն թաթաւուն, հեռու հռետորութենէ, խորունկ այն մեղեդին՝ ուր զգացումն ու մտածումը կը փայլին իրարու մէջ ընդելուզուած, զիրար զրկած:

Ահարոնի քերթուածը կառուցուած է նոր քերթողական թեքնիքով: Որքան ալ դասական թուի մեզի պատմունճանը, արդիական է անոր յօրինուածքը: Արդիական՝ իր յառաջադրութեամբ, նաեւ իր բերած պատգամով: Ժայթք մը չէ ան երբեք՝ դէպի արտաքին աշխարհը: Մեր աչքերուն համար չկայ այնտեղ հրախաղողութիւն: Քերթուածը հազիւ ծնած՝ կ'աներեւութանայ, կը սուզուի դէպի ներս,

Կը տարածուի դէպի խորերը այս մթաքօղ ծովուն, որ ուրիշ աշխարհ մըն է, բանաստեղծին ներաշխարհը:

Արդ, ստիպուած ենք մենք ալ սուգուիլ, եթէ կ'ուզենք մասնակից ըլլալ այդ տեսարանին, լուզորդ մը ինչպէս կ'ընէ, հասնելու համար ծովերուն տակ տարածուող զաղտնի այդ աշխարհներուն:

Զգենք որ ինքը, բանաստեղծը բացատրէ իր բնական այդ տարօրինակ երկիրը.

Սիրակարօտ լուդորդ, սիրտ իմ կարեվեր,
 Ես քու ծովդ եմ, վըրան գիշերն առագաստ.
 Խոր յատակէն երբեք, երբեք'ք չելար վեր,
 Խեղդելու վայսն ալ չըրաւ քեզ ըզգաստ:

Այդ ի՞նչ պապակ՝ անդրնդային խաւարի,
 Եւ խաւարն ի՞նչ աշխարհ կախարդ կիներու.
 Բայց կը մեկնին մարդիկ միշտ լո՛յսը բարի.
 Ո՛ր մի՛ լըսեր ձայնս անգամ, երբ քեզ կանչեմ,
 — Ես քու տեսէդ պիտի անշուշտ սարապիմ, —
 Շարունակե՛ լիւզդ, յելուզակ ծովանեմ,
 Թող մութ ըլլայ... մութը կաթն է քու եւ իմ:

Զգենք դարձեալ որ ինքը խօսի.

Անհունածարաւ նաւապետն եմ ես,
 Հեռու մարդերէն, աշխարհէն անտես.
 Կը նաւեմ կ'երթամ նամբաս անվախեան,
 Ո՛չ ոքի հարցում, ո՛չ մէկ պատասխան:

Նոր է այս աշխարհը մեզի համար, նոր հայ քերթողութեան մէջ: Առաջին անգամն է որ կը հնչեն այս երգերը հայ բանաստեղծութեան չքեղ պարտէզին մէջ:

Ահա՛ երկու տուն եւս, ամէն մէկը տարբեր քերթուած է մը առնուած եւ որոնք կուտան Ահարոնի հոգեկան մթնոլորտը.

Ո՛ր, մահն անոյշ է ա՛յնքան, ինչպէս հասուն քուզն արքան,
 Եւ հողին տակ ի՞նչ ցերեկ եւ ի՞նչ պայծառ կէս գիշեր.
 Իմաստութեան խոր ծառէն երբ շըրքումիքն'րքս կերան՝
 Համն ականջիս կը հըծծէր, — կե՛ր, սակայն զիս մի՛ յիշեր:

Եւ երկրորդը.

Մանուկ մը գար քաշել չըւանն հին գանգակին,
 Ու պիտի ես ղօղանջէի ա՛յնքան ուժգին
 Որ երագին մէջ հեծեծէր սէրքս վերջին,
 Գըլուխն յեցած՝ հիւծող լանջին աղջամուղջին:

Կատարելութիւն մը, որուն մօտեցած է Ահարոն եւ ուր շատ քիչեր հասած են: Հոս բառերը, մտածումը, երաժշտութիւնը կը դադարին այլեւս շօշափելի բաներ ըլլալէ: Կը խուսափին ամէն բացատրութենէ ու սահմանումէ: Մասնիկ մըն են թերեւս, վայրկեան մը միայն, բայց անկորնչելի ու յաւիտենական: Գերթողը զայն խլած է տիեզերական ներդաշնակութենէն:

Երբ քիչ մըն ալ հեռանանք մեր ժամանակէն, աւելի որոշ պիտի տեսնենք Ահարոնի տեղը, արդի հայ բանաստեղծութեան համայնապատկերին մէջ:

Ինոր համեմատութիւնները պահելով հանդերձ, ու անկախ քերթողական տաղանդէն որ առանձնայատուկ է իւրաքանչիւրին, վարութանի տողերուն ու Ահարոնին, վերը յիշուածներուն միջեւ, կայ ա՛յնքան տարբերութիւն, որքան Վ. Հիւկոյէն մինչեւ Պոտլէր, կամ նոյն իսկ Վալերի:

Հոս է Ահարոնի մեծագոյն արժանիքը: Կը գեղեցկացնէ, ամբողջացնելով արեւմտահայ մեր քերթողական մեծ շրջանը:

Համաձայն եմ նորերուն հետ որ անկէ յետոյ ուրիշ ձեւով պէտք է գրել: Համաձայն եմ դարձեալ անոնց հետ, որ պէտք է ուրանալ այդ դասական պերճ լեզուն, ըլլալ աւելի պարզ, աւելի «մարդկային»: Այո՛, չհանիլ երգելու այդ եղանակին, ուրիշ երգ երգել, եւ տարբեր ձեւով: Մեր սեփական երգը, երգը մեր հոգիներուն, որոնք տարբեր են ի հարկէ անորինէն:

Ինչ որ ալ ըրին ու դեռ պիտի շարունակեն ընել Սփիւռքի հին ու նոր բանաստեղծները: Եւ այս՝ ի փառս հայ հանճարին, իւրաքանչիւր երգիչ պահելով ինքնատիպ գարկը ցեղին արիւնին, ունկնդիր՝ այն բոլոր տրոփիւններուն, որոնք կ'արձագանգեն մեր կուրծքերուն տակ, միշտ կերպարանափոխուող ժամանակին ու միջոցին մէջ:

Մեր գրոյցին սկիզբը, հարկ տեսայ այս հատուկօրոր արտատըպումները ընել, ընկերացնելով անոնց քանի մը տեղեկութիւններ ալ, ամփոփ գաղափար մը տալու համար Ահարոնի գործին վրայ: Անոնց, որոնք չեն կարգացած իր երեք մատենաները, ու յոյս ալ չունիմ որ կարգան:

Լաւ է լսել կարծիքները բանաստեղծի մը, զանազան խնդիրներու մասին, անոր գործին այս նուազագոյն չափով ծանօթանալէ յետոյ գոնէ: (*)

(*) Շ. Նարդունի խորագնիին յօդուածաշարք մը նուիրած է Ահարոնի «Մագաղաքներ»ուն եւ «Պոեմականի»ին երեւումին: Նոր եւ ինքնատիպ տեսակետներ յայտնած էր հոն, բանաստեղծութեան մասին ընդհանրապէս, Ահարոնին վրայ մասնաւորապէս: Ի շահ հայ քննադատական գրականութեան, ի շահ նաեւ բանաստեղծին, փափաքեիլի էր որ ամբողջացնելով իր ուսումնասիրութիւնը, Նարդունի լոյս ընծայէր առանձին հատորով մը:

Որքան արժեքաւոր է բանաստեղծը՝ այնքան ինքնատիպ ու հե-
տաքրքրական է մարդը Ահարոնի մէջ:

Անոր մօտիկ ծանօթները միայն գիտեն թէ ի՞նչ տարօրինակ
մարդկային տիպար մըն է ան: Ինծի համար դո՛ւնէ, ամէնէն տարօրի-
նակը, մինչեւ հիմա ճանչցած մարդերուս մէջ:

Առաջին անգամ զայն տեսայ 1939ի աշնան, Մարսէյլի մէջ: Փո-
թորիկը պայթած էր արդէն:

Իրիկուն մը այցելութեան էի դացած բարեկամի մը տունը: Ա-
նոր ընդարձակ պարտէզին մէջ, ճոխ սեղանի մը շուրջ հաւաքուած
տեսայ խումբ մը Հայեր: Երբ մօտեցայ, ճանչցայ անոնցմէ շատերը:
Մէկը, որ կոնսակն էր դարձուցած ինծի, յանկարծ ոտքի ելաւ եւ ող-
ջագուրեց զիս: Հագիւ ժամանակ ունեցայ ճանչնալու, կարմրած,
միշտ կըրք դէմքը Շուշանեանին.

— Փօլա՛տ, դուն հո՞ս... .

Նստանք իրարու կողքին, երկար ժամանակ մոռնալով միւսները:

— Կը ճանչնա՞ս, հարցուց ինծի Շուշանեան, մատով ցոյց տալով
անձանօթ մէկը, որ բազմած էր սեղանին միւս կողմը:

Միակն էր ան, որ անձանօթ էր ինծի: Առաջին անգամ կը տես-
նէի զայն եւ այն ալ ոչ լման: Որովհետեւ ծոած էր պնակին վրայ եւ
ախորժակով կ'ուտէր: Շուշանեանի խօսքերը չփոխեցին անոր գլխուն
դիրքը: Վազդէն տեսնելով իմ դէմքիս անորոշ ու տատամսոտ ար-
տայայտութիւնը, ոտքի ելաւ յանկարծ, պաշտօնական կերպարանք
մը տուաւ իր անձին եւ, ուռուցիկ շեշտով մը.

— Փօլա՛տ, պատիւն ու հաճոյքն ունիմ քեզի ներկայացնելու
Հայոց մեծ բանաստեղծը՝ Ահարոն... .

Շուարած, կարծեմ ոտքի ելայ, ձեռքս երկարեցի, բայց տեսնե-
լով որ ո՛չ ինծի կը նայէր, ոչ ալ ձեռքը կ'երկարէր, կրկին տեղս
նստայ: Քիչ յետոյ տեսայ սակայն թէ պնակէն երկու տարօրինակ
աչքեր զատուեցան, երկու իրարու չնամանող ահնարկներ, կարճ պահ
մը դիտեցին զիս, եւ դարձեալ անհետացան: Լսեցի միայն առեղծուա-
ծային ժպիտով մը ծածկուած իր դէմքէն մեկնող հետեւեալ միակ
բառը. — Յիմա՛ր... .

Հաւանաբար Շուշանեանին էր ուղղուած այդ փաղաքչական բա-
ռը: Յետոյ, բաւական երկար լռութիւն տիրեց: Կ'ուզէի բան մը ը-
սել, բայց չէի գիտեր ըսելիքս: Կրկին Ահարոնն էր որ խօսեցաւ, այս
անգամ թերեւս ինծի... . Այդ բառերը անմոռանալի պիտի մնան մին-
չեւ վերջ: Այնպիսի յուզում մը խեղդեց կոկորդս որ չկրցայ ա՛լ ոչ
խօսիլ, ոչ ալ ուրիշ բանի մասին մտածել այդ գիշեր: Այդ բառերն
էին. — Տգեղ, տգէտ եւ ալքատ, ես՝ հայ բանաստեղծ... .

Ուրիշ բան չեմ յիշեր այդ գիշերէն: Նոյնիսկ Շուշանեանի ը-
սածներէն: Մինչեւ առաւօտ շրջագայեցանք ամայի փողոցներուն մէջ:
Շուշանեան չդադարեցաւ. ամբողջ գիշերը երգեց, բոցավա՛ռ, ժա-
մերով խօսեցաւ ամէն նիւթի մասին: Երկար լռութենէ մը յետոյ ան
կը պարպէր մեզի իր հոգին... .:

Քանի մը օր յետոյ մեկնեցաւ ան, հակառակ մեր խնդրանքնե-

րուն: Ա՛լ լուր չառինք իրմէ եւ օր մըն ալ իմացանք իր անակնկալ մահը, Փարիզի մէջ:

Տարաբա՛խտ Շուշանեան, թերեւս դեռ երկար պարէր ան, եթէ մտիկ ըրած ըլլար մեր եղբայրական խօսքերը, մնար մեր արեւոտ քաղաքին մէջ:

Ահարոն մնաց ամբողջ պատերազմի տեւողութեան եւ անկէ ալ վերջ: Ու ես բախտը ունեցայ դայն շատ մօտէն ճանչնալու: Եթէ հարկ ըլլար գրի առնել այն այլադան ու գունագեղ մենախօսութիւնները, գորս մտիկ ըրած եմ ես, խոշոր հատոր մը պիտի չբաւէր:

Այստեղ, կը բաւականանամ քանի մը յիշատակներով միայն:

Օր մը, մեր թաղին մէջ, Պօմոն, միասին երկար թափառելէ վերջ, առաջարկեցի անոր որ սրճարան մտնենք ու մէյ մէկ բան խըմենք:

— Չ'արժե՛ր, ըսաւ, չ'արժե՛ր այդ ախոռէն ներս մտնել:

Պնդեցի ու մտանք:

Շատ չէր սխալած ախոռ կոչելով այդ գարշահոտ վայրը: Մեծամասնութեամբ Հայեր էին հոն, թղթախաղով զբաղած: Ուրիշներ կո՛յր գինով... կը պոռային, կը հայհոյէին, հայերէն, թրքերէն մանաւանդ: Ահարոն անկիւն մը կեցաւ, ձեռքերը կուրծքին ծալած եւ անոնցմէ լսելի ձայնով մը աղաղակեց.

— C'est la vache...

Շատեր, ինչպէս ես, զարմացած իրեն նայեցանք:

— Կովն է, բացատրեց, մինչ դուրս կը փախչէինք, ժողովուրդը կովն է, ամէն ինչ անկէ կը ծնի: Ի՞նչ ահաւոր բան է մտածել թէ մեր աննման հերոսները, սուրբերը, հանճարները եւ այս խայտառակները նոյն այդ կովէն կը ծնին...:

Ուրիշ օր մը դայն գտայ իր եղբոր կօշիկի վաճառանոցին մէջ, մինակ: Քանի մը շարաթ է չէի տեսած, բայց գիտէի թէ կ'աշխատէր նոր գործի մը վրայ: Ձեռքին ճմրթկուած թուղթի կտոր մը ունէր ու իր «անզուգական» մատիտը, մատի մը չափ որ ո՛չ կը կարճնար, ոչ կ'երկընար:

— Կը գրե՞ս, ըսի, յանկարծ իր առջեւը ցցուելով:

Ուզեց փախցնել, բայց այնքան խնդրեցի որ գոնէ այդ անգամ չմերժեց զիս: Կարդաց: Մինչեւ հիմա կը յիշեմ այդ չորս տողերը, գորս յետոյ գտայ «Սօսեաց Անտառ»ին մէջ:

Հին դարուց Հայերն ունէին մօրուփ
Եւ անոր վրայ երբեմն արտասուփ.
Ունէին պիտեր, ազնիւ գիծերով,
Եւ կին կ'առնէին, պզտիկով, մեծով:

Միայն այդ չորս տողն էր, բայց արդէն կը յայտնուէր նոր Ահարոն մը ինծի, աւելի պարզ, աւելի հայեցի: Սկսած էր խօսիլ իր գրած նոր քերթուածներուն վրայ, երբ ներս մտաւ երիտասարդ յաճախորդուհի մը: Ահարոն ձախաւեր շարժումով մը անոր մօտեցաւ եւ տարբորեակ շեշտով մը հարցուց անոր թէ ի՞նչ կը փափաքէր:

Աչքերը յառած էր գեղեցիկ Փրանսուհիին: Ձէի հասկնար թէ

ինչ էր մըմնջածը: Միշտ այդպէս խօսելով՝ քանի մը տեսակ կօշիկներ ցոյց տուաւ այդ կնոջ, բաց ի անոր ուզածէն...:

— Պատերա՛գմ է, եղբակացուց Ահարոն, մէկ ձեռքը վախով անոր ուսին դնելով, չկա՛յ ձեռ ուզածը, Տիկին, չկայ, բայց քաջ եղէ՛ք, շուտով, շուտով, երբ վերջնայ պատերազմը...:

Յրանսուհին ետ ետ քաշուեցաւ եւ գրեթէ վազելով դուրս ելաւ, տարօրինակ վախի ու զարմանքի արտայայտութիւն մը իր դէմքին:

Ահարոն քարացած էր խանութին ճիշտ կեղբունը, ակնարկները կնոջ ետեւէն.

— Հաւանաբար խենթի մը տեղ դըրաւ զիս, գոչեց, առանց տեղէն շարժելու ու նոյն ձեւով շարունակեց. — Բայց խեղճ կինը ի՛նչ զիտնայ թէ ո՞վ եմ ես... բանաստեղծը ո՛ւր, կօշիկ ծախող ցանապարը ուր... Նոյն իսկ իմ ժողովուրդէս, քանի՞ հոգի կայ զիս ճանչցող:

Սկսաւ հայհոյել եղբորը, որ զինք ձգած էր այս խանութին մէջ, հայհոյել աւելի սրտաբուխ, հայ կօշիկարներուն, որոնք գոյգ մը կօշիկով կը տիրանան եղբր այդ գեղուհներուն. իսկ ի՞նք, Ահարոնը...:

Այս անգամ աւելի աղեխարշ ձայնով մը.

— Քառասո՛ւն տարի, անտո՛ւն, անտէր, անկի՛ն... ո՛չ իսկ կին մը, Տէ՛ր Եհովա... ա՛յսքան յիմար մարդ կ'ըլլա՞յ...:

— Չունէիր կնոջ ուզած կօշիկները, միջամտեցի, դուրս հանելու համար զայն իր տառապանքէն, մեղմելու համար անոր բորբոքած... միտերը:

— Կը տեսնե՞ս սա պատի տուփերը, յարեց ինծի դառնալով, պարապ են... իմ քերթուածներուս դազաղներն են... ես անոնց պահպանը: Կնոջ ուզած կօշիկները պահած եմ վարը, նկուղին մէջ. կաշիէ հաստատուն բոլոր կօշիկները պահած եմ, որ եղբորս յանձնեմ... Եթէ ծախեմ, տեղը ի՞նչ պիտի դնեմ, քո՛ւրջ թէ տախտակ...:

Պիտի ապշէի այս ողջմտութեան դիմաց, այս հայեցի պարկեշտութեան, եթէ չճանչնայի արդէն Ահարոնը:

Այսպէս է Ահարոն: Ոտքերը հողէն կտրուած, ամպերու մէջ թեւածող երազատեսի մը տպաւորութիւնը կը ձգէ ձեզի, երբ ժամերույ մտիկ կ'ընէք զինքը: Բայց, յանկարծ, այնպիսի ճիշտ դատում մը կ'ընէ, մեր շուրջը տեղի ունեցող զէպքերուն մասին, որ ալ ի բերան կը մնաք: Հեռու կ'ապրի հայ կեանքէն, հայ մամուլէն, մեր վէճերէն, բայց իր փոքուկեայ աշտարակէն շատ աւելի լաւ ու ճիշտ կը տեսնէ քան մենք որ խառնուած ենք այդ բոլորին: Կը սիրէ փարատո՞քսները, որուն համար հայերէն բառ մըն ալ գտած է. Խօյակարծիքներ: Տեսակ մը տարազներ են ասոնք, իւրաքանչիւր գէպքի, անձի կամ խումբի մասին, խտացած իր կարծիքը: Սուր ու հեզնող միտք ունի Ահարոն, բայց չարութիւն չկայ իր մէջ: Անչահախնդրութիւն մը, անկեղծութիւն մը որոնք զինաթափ կ'ընեն ամէնէն դիւրագրգիռները:

Իւրաքանչիւր հայ գրող ունի իր տարազը: Ահարոն մեքսափու կը կոչէ Նարդունին, անխապաւնոյն խեմքազակ մը...:

Եւ մեր ժողովուրդը, անոր գրականութիւնն ու պատմութիւնը, անոր յատուկ նկարագիրը, սահմանուած են հետեւեալ յանդուգն խօսակարծիքով.

Հայոց պատմութի՞ւնը.

— Յաւիտենական պարտութեան մը ողբերգութիւնը...:

Հայոց գրականութեան պատմութի՞ւնը.

— Միջակութիւններու անվախճան կատակերգութիւն մը...:

Հայոց գոոփողութեան չափանի՞շը.

— Մասիս լեռան երեք բարձրութիւնը...:

Կանգ առնենք սակայն եւ դառնանք մեր զրոյցին:

Ահա առաջին հարցումս.

— Միրելի Ահարոն, կ'ուզե՞ս մեզի ոգեկոչել մանկութիւնդ ու պատանեկութիւնդ, ոգեկոչել ծննդավայրդ. ըսել նաեւ թէ անոնք ի՞նչ ազդեցութիւն գործած են գրական կազմութեանդ վրայ...:

— Ծնած եմ Օվաճըզ, Իգմիթի գիւղերէն մէկը, Պարտիզակի եւ Արսլանպէկի մէջտեղ: Ծաղկաւէտ եւ արփիափայլ հայ գիւղ մը, 750 տնուոր, աշխատասէր, բարի եւ առնական ժողովուրդով: Վաթսուն եւ վեց տարեկանը լրացուցած եմ չորս ամիսէ ի վեր (մեր զրոյցը՝ 1952 Յունուարին): Որովհետեւ ծնած եմ 1886 Օգոստոս 30ին: Հաշուէ թէ որքա՞ն կը մնայ...:

— ...:

— Այո՛, հաշուէ՛ մինչեւ ութսուն երեքը...:

— Ի՞նչպէս, մահուանդ թուակա՞նն ալ որոշած ես...:

— Այո, այո... կը մնայ տասներեօթը տարի եւ ութ ամիս... աւա՛ղ...: Գալով ծննդավայրիս, ի՞նչպէս ըսեմ, ի՞նչ բառերով նրկարագրեմ այդ կորսուած դրախտը: Այդ չըջանը ամբողջութիւն մը կը կազմէ: Հրաշալի հայաբնակ այդ ծովեզերքը... Ահա՛ կը փռուի աչքերուս առջեւ ամբողջ համայնապատկերը: Մերատարած Պարտիզակը ահա՛: Պարտիզակի եւ Օվաճըզի մէջտեղ բուսած գրգանոյշ մանիչակը՝ Տօնկալը: Վաճառական ու իրապաշտ Իգմիթ քաղաքը: Ահա՛ եւ Ատափազարը, չըջանին մայրաքաղաքը գրեթէ, իր ազգասիրութեամբ եւ խելայեղ հայապաշտութեամբ: Չես կրնար երեւակայել թէ ի՞նչ ուսումնասէր, հիւրամեծար եւ ստեղծագործ կեդրոն եղած է այդ «Աստուածառեալ» քաղաքը: Եւ անոր մօտիկ, հանճարեղ մեր Արմաշը ...:

Յաճախած եմ Օվաճըզի փառաւոր եւ աստեղազարդ նախակրթարանը: Իրաւամբ Աստեղատուն մը, եսկեսեմ ու ոսկեճեղուն: Ուսումնասէր, երազավառ պատանեկութիւն մը կար հոն: Ո՛հ, այդ գիւղի տղաքը: Քու «Արեւելքի տղաք»դ:

Եւ համեստ, պարկեշտ ու հաւատաւոր մեր վարժապետները, որոնք չկան այսօր: Ի՞նչ վարժապետներ էին, ի՞նչ թեւաւոր սերունդով: Ամբողջ այդ չըջանը վառեալ մորենի մըն էր...:

Մենք, Հէք մնացորդներս, արդարացուցի՞նք արդեօք անոնց յոյսերը: Չեմ գիտեր: Ո՞վ գիտէ Հիմա ատիկա, ներկայ այս անկման, կորստեան խաւարակուռ այս գիշերին մէջ:

Ես չատ բան կը պարտիմ ծննդավայրիս ազդեցութեան եւ մեր ընտանեկան միջավայրին, անոր միջնորդութիւն: Հարուստ եղած է Տատուրեան գերդաստանը: Ես ունեցած եմ ճոխ մանկութիւն մը: Ես տեսած ու վայելած եմ այդ ճոխութեան բարիքները: Եւ այժմ, իբրեւ «աղքատ Ղազարոս» կ'երազեմ այդ բոլորը ու չեմ գտներ:

Տանթէն է որ կ'եղերերգէ.

«Nessun maggior dolore, che ricordarsi del tempo felice, nella miseria...»

Այս տողերը Տանթէի ո՞ր գործէն են, ո՞ւր, չեմ յիշեր:

Նախակրթարանէն Պոլիս, Մխիթարեան վարժարան, անկէ Վեներետիկ, վերադարձ Թուրքիա, Պուլկարիա, Բրակա, Փարիզ... Մնացածը գիտես:

— Այո՛, երգած ես այդ բոլորը «Սօսեաց Անտառ»իդ մէջ, ա՛յնքան գեղեցկօրէն: Իսկ Հիմա, կ'ուզէի՞ր խօսիլ կրած գրական ազդեցութիւններուդ մասին: Ո՞վ, կամ որո՞նք ազդած են վրադ: Ե՞րբ գզացիր բանաստեղծի կոչումդ...:

(1)

Կ. Փ.

ԳԱՐԵԳԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՅՈՎԱԷՓԵԱՆ

Հայոց մշակոյթը կը կորսնցնէ ահա իր տքնաշան սպասարկունե-
րէն մին ալ, Գարեգին Ա. Կաթողիկոսի շիջումով:

Մտաւորական պարկեշտութիւն, հմտութիւն եւ մանաւանդ նուիրում՝ եղան իր տիրական յատկանիշները:

Նուիրում եկեղեցիին, նուիրում ժողովուրդին, նուիրում Հայոց մշակոյթին՝ արուեստի եւ գիտութեան ճամբաներով: Նաեւ պարտա-
կանութեան զգացումի եւ մտաւորական նախասիրութիւններու Հազ-
ուազիւտ համադրութիւն մը՝ ի սպաս մեր մշակոյթին եւ եկեղեցիին:

Եւ այս՝ ամբողջ ընթացքին իր բեղմնաւոր կեանքին, որ պիտի
չարունակուի պատկառելի դործի մը յաւերժութեամբ:

Չաւակը համեստ ընտանիքի մը, դժնդակ եթէ ոչ դժբախտ ման-
կութենէ մը ետք պատանին Գարեգին ընդունուած էր Էջմիածնի Գէ-
որգեան ձեմարանը, որուն, ինչպէս օր մը խոր յուզումով կը յայ-
տարարէր հրապարակաւ, ամբողջովին կը պարտէր ինչ որ ինք եղած
էր, եւ առանց որուն ինք դիւղացի մը մնացած պիտի ըլլար: Յետոյ
Գերմանիա: Ու դարձը 1897ին Էջմիածին: Երիտասարդ արեղայ (30
տարեկան է արդէն) եւ ուսուցիչ աստուածաբանութեան, Հայոց մա-
տենագրութեան:

Ուրիշ շատեր ալ իրենց կրթութիւնը պարտական էին մեծազործ
Գէորդ Դ.ի այդ հիմնարկութեան. սակայն շատ քիչեր, քանի մը
«ընտրեալ»ներ միայն իրենց աշխատանքն ու մտածումը ամբողջովին
նուիրեցին այն հաստատութեան որուն հողեկան զաւակները եղած
էին: Գարեգին Յովսէփեան մէկը եղաւ այդ ընտրեալներէն, եւ թե-
րեւս անոնց ամէնէն կարկառուն եւ հմայիչ դէմքը:

Անձնուիրաբար եւ անչահահանդրութեամբ ան ծառայեց նաեւ իր
եկեղեցիին, որուն իր երիտասարդ հասակին ուխտած էր նուիրուիլ:
Ան, որեւէ մէկ առիթով, չլուսափեցաւ Հայաստանեայց Եկեղեցիին
ի սպաս դնել իր նիւթական եւ բարոյական բոլոր ուժերը, ներդաշ-
նակեցնելով եկեղեցական պարտականութիւնը մտաւորական եւ ար-
ուեստի իր կիրքին:

Գարեգին Յովսէփեան իր անձը նուիրեց նաեւ Հայրենիքին, ան-
ձամբ մասնակցելով անոր պաշտպանութեան (կ'ըսեն թէ ան կը տես-
նուէր կրակի առաջին գիծերուն) երբ անոր գոյութիւնը լուսնագուծ
էր: Եւ իր ժողովուրդին, զոր չլքեց իր ամէնէն դժբախտ օրերուն,
դարբնելով անոր բարոյական կորովը: Հայրենասէր մը՝ ոչ թէ ու-
մանթիք զգայութեամբ մը տողորուն: Անոր Հայրենասիրութիւնը
իմացական ակունքներէ կը բխէր:

Ու իր կիրքը, հիմնաւորուած եւ զուսպ իր պաշտամունքը հան-
դէպ մեր Մշակոյթին, որ զինքը դարձուց անխոնջ հետազօտիչ մը,
հմուտ գիտնական մը, նոր տեսակէտներով, ինքնաշատուկ եւ ար-
դիական մեթոտներով մարզուած: Հնադէտ, բանասէր, պատմիչ եւ

արուեստի պատմարան, երկիւղած գուրգուրանքով հաւաքեց, մշակեց եւ հրատարակեց նիւթեր՝ որոնք թերեւս հարիւր յիսունը կ'անցնին: Հայն էին իր հետաքրքրութեան եւ հմտութեան հորիզոնները: Բաւական է նկատի ունենալ իր միայն գրքի ձեւին տակ լոյս տեսած երկերը:

Ու դեռ իր գերմաներէն եւ սոււեթէն աշխատասիրութիւնները: Ինչպէս նաեւ արդէն տպագրութեան համար պատրաստ, պատկանելի տրձակ մը ձեռագիրներով՝ որոնք իր հնագիտական համբերատար պրպտումներուն փառասպակը պիտի կազմեն:

«Ձեռագրաց յիշատակարաններ»ը, «Քարտէզ հայ մանրանկարչութեան»ը, «Գրչուքեան Արուեստ»ը, «Օրբելեանց Տունը», թուելու համար մէկ քանին: Ու ստոնց կողքին իր բազմաթիւ յօդուածները, զանազան պարբերականներու մէջ լոյս տեսած, որոնցմէ հրատարակուեցան իր իսկ հսկողութեան տակ, «Արարատ»ը՝ իր երիտասարդութեան, եւ «Հասկ»ը, երբ արդէն ութսունի սեմին էր ան:

Նաեւ դասախօսը, բառին բովանդակ առումով: Ձէ անցած քաղաքէ մը, ուր հայութիւն դասուած է, առանց շահեկան նիւթ մը սեփականութիւնը դարձնելու հասարակութեան: Ան կրցած է միշտ հմայիչ կապերով իրեն ու իր նիւթին կապել սրահ մը ունկնդիր, յաճար անհաղորդ մասնագիտական այդ ճիւղերուն:

Ու աւելի սրտառուչ կապ մը՝ երբ քարոզած է ան: Գաղանիք մը՝ որով ան իմացականութիւններէն անգին կ'անցնէր, թափանցելու համար թաքուն արահեաներով խորը հողիներուն:

Անխոնջ մշակ՝ իր մասնագիտական երկերուն շարանը միայն, ուր բիւրեղացուց իր տքնաջան եւ մտաւորական պարկեշտութեամբ տոգորուն ուսումնասիրութիւնը մեր պատմութեան անձանօթ էջերուն եւ հայկական մանրանկարչութեան, կրնար իր առջև լայն բանալ գիտական որեւէ Ակադեմիայի դուռները: Բայց ինչ որ աւելի ուշադրաւ է անկասկած, այդ իր առարկայական կենցաղէան է արժէքներու սահմանումին պարագային: Ան ոչ միայն մեր բանասիրութեան միւս Մեծերուն կողքին ու ինքնայատուկ ըմբռնումներով իր կարեւոր մասնակցութիւնը բերաւ մեր մշակոյթին այս մարդին զարգացման մէջ, այլ կարողացաւ թօթափիլ իր հետազոտութեանց ընթացքին, ազգայնամոլութեան, ծիծաղելի շոայլաբանութեանց, եւ մեծամոլութեան ձգտումներէն, որոնցմէ շատ դժուար զերծ կը մնան փոքր ժողովուրդները: Իրբեւ աշխատութեան վստահելի գործիք՝ ան բնաւ չհրաժարեցաւ ճշգրիտ չափանիշներէն, որոնց շնորհիւ ան հասաւ մեր մշակոյթին իրաւ գնահատումին, ու անոր իմացական պաշտամունքին: Գիտական ժուժկալութեան ան միացուց խորապէս Հայու մը հուրն ու ապրումները, կարծէք համադրելու համար գիտութիւն եւ արուեստ:

Անխոնջ մշակ՝ նաեւ երբ խոր ծերութեան, նոր հիմնաքարերով կ'օժտէր Անթիլիասի Դպրեվանքը ու կը դառնար կիլիկեան Աթոռի այդ հիմնարկութեան ամենակենսունակ գորավիզը:

Ու հիմա, երբ Գարեգին Կաթողիկոս Յովսէփեան, այլեւս յաւիտենապէս դադրած է հայ անդաստաններուն նուիրեալ աշխատւորներէն ըլլալէ, այս բոլոր յետ մահու վերագնահատութիւն: Ո՛չ: Վկայ է իր գործը, վկայ են նաեւ այն բոլոր հաստատումները որ իր կենդանութեան լոյս տեսան գրքերու թէ յօդուածներու մէջ:

ԱՆԿՄԱՍԿԱՆ ՏԱՂԱՎՈՒԹԵԱՆ

ԶԱԻԿՆ ՍԻՒՐՄԷԼԵԱՆ ԻՐ ԿՈԶՈՒՄԻՆ ԴԻՄԱՅ

Վերջերս Հայրենիքի Ուիլիսի մէջ շոյ տեսաւ շահեկան գրութիւն մը, ուր յօդուածագիրը հարց-պատասխանի ձեւին տակ, հարգատօրէն կը նկարագրէր Լ. Չ. Սիւրմէլեանի հետ իր մէկ տեսակցութիւնը:

Կ'ըսենք շահեկան, որովհետեւ հոն արծարծուած հարցերը կը շահագրգռեն մեր մշակոյթը, եւ մասնաւորաբար մեր դրականութիւնը:

Տեսնուիլ անհատի մը հետ, ծանօթանալ իր նախասիրութիւններուն եւ դանդան հարցերու հանդէպ իր որդեգրած կեցուածքին, շօշափել իր Կարծիքները, կը նշանակէ արդէն որոշ դադար մը կազմել իր մասին: Բայց երբ ենթական գրագէտ մըն է, եւ խօսակցութիւնը կը կեդրոնանայ առաւելարար գրական նիւթերու վրայ, ճանաչումը կրնայ առաւել եւս խորանալ եւ նոյնիսկ համապատասխանել իրականութեան եթէ ոչ մարդուն, գոնէ գրագէտին նկատմամբ, որքան որ կարելի է իրարմէ անջատել ամբողջութեան մը այս երկու երեւոյթները:

Ուրեմն ընդունելով վերոյիշեալ յօդուածը իրբեւ աշխատութեան նախանիւթ, փորձենք ճանչնալ արուեստագէտը եւ ծանօթացնել զայն մանաւանդ անոնց՝ որոնք անդէրէնի ոչ հմուտ՝ թե-

րեւս առիթը չունենան դոնէ իր գործով զինքը հասկնալու:

Հայագգի գրագէտը -- կը շնորհակալու իր հակառակ Սիւրմէլեանի պնդումներուն թէ ինք «հայ գրող» մըն է, եւ «հայ գրող» մը պիտի մնայ -- իր պատասխաններով ինքզինքը կը ներկայացնէ իրբեւ նախ ամերիկացի գրող, յետոյ՝ հայ գրող: Ու խօսակցութեան ամբողջ տեւողութեան իր ճիշդ՝ գուրահոսական մը քաշելու իր այս երկու կոչումներուն միջեւ որոնելով ներդաշնակութիւնը իր պատահուած խոսակցին, ջանքը՝ հաշտեցնելու համար այն բոլոր երեւոյթները որոնք իրարու խօսող կը համեմատին իր երկրեւեռային կացութեան մէջ:

Բայց ձգենք ընդհանրութիւնները, եւ աշխատինք մի առ մի ի յայտ բերել իր պատասխաններուն թելադրած եզրակացութիւնները:

★

Նախասիրած գրագէտները:

Միջազգային գրականութեան տնտաններէն՝ Թոլսթօն, Թորօն, Պօլուէն, Պլատոն, Քիչը, Արիստոտելը, Վեռլէնը, Լըբոնթ տը Լիլը:

Մեծապէս կը գնահատէ Սարոյեանի ոճը, եւ մանաւանդ անոր այն նորովէպերը որոնց հիմնաբար կը հանդիսա-

նայ «Քալիֆորնիացի հայ պատանին» :
 Կը սիրէ Կորթի ինքնակենսագրու-
 թիւնը, ձէյմս ձօյսի երկու երկերը,
 Ուոլֆը, Թոմմաս տը Բուինսին, որու
 ազդեցութիւնը մեծ եղած է իր ոճին
 կազմութեան մէջ, Հալլիթը, Պոլտար-
 քոսը, Շորընհաուըրը...

Բաղմատեսակ հոյլ մը՝ անշուշտ
 յատկանշական Սիւրմէլեանի գրական
 ճաշակին նկատմամբ :

Բայց այդ չէ որ այստեղ առաւե-
 լապէս մեզ կը ջանազարդէ :

Իր նախասիրութիւնները կը դառ-
 նան գրեթէ ակտանշական երբ հերթը
 կուզայ հայ գրողներուն...

Մեր դասականներէն, եւ անոնցմէ
 աւելի ետք հասնողներէն կը սիրէ Պա-
 րոնեանը, Վարուժանը, Դուրեանը, Մե-
 ծարեանը, Տէրեանը, Բաֆֆին, Զօլան-
 եանը՝ որպէս քննադատ ու թագմանիչ-
 Թէքէեանը, Օշականը — իր կարճ նո-
 րավէպերով եւ որպէս քննադատ—,
 Զարեանը, Կոստան Զարեանը եւայլն :
 Այսինքն շարան մը անուններու, որոնց
 կարգին տեղ կրնային գրաւել բոլոր հայ
 գրողները : Սա կը նշանակէ արդէն թէ
 մտածուած ուրեմն իսկական նախասի-
 րութիւններու առջեւ չէ որ մեզ կը դնէ
 Սիւրմէլեան : Եւ փաստը կուտայ քիչ մը
 անդին երբ կը շարունակէ սրտառուչ
 զգայնութեամբ մը որ եթէ իր մէջ Հայը
 կը շեշտէ միւս կողմէն գինք կ'ամու-
 ցնէ հայ մշակոյթի տեսակէտով : «Կը
 սիրեմ նաեւ այն բոլոր գմայլելի խեն-
 թուկները որոնք կը հրատարակեն գրա-
 կան հանդէսներ, զանազան հայակերպ
 քաղաքներու մէջ, կամ կը գրեն անոնց
 համար :»

Նոյնքան գմայլելի՝ իր այս սէրը...

Բայց այդ չէ որ մենք կը փնտռենք :
 Իր «սէր»ը շինիչ ոչինչ կը պարունակէ :
 Ան չի ներկայացներ այն գիտակից կապը
 որ կը ստեղծէ հողեկան եւ գաղափարա-
 կան հաղորդականութիւն մէկ արուես-
 տագէտին միւսը, արուեստի համայնա-
 կան աշխարհին մէջ : Որպէսզի այդ կա-
 տարուէր, պէտք էր Սիւրմէլեան նուազ
 շուայնութեամբ դործածէր իր համակ-
 րանքի արտայայտութիւնները, պէտք էր

գիտնար անտեսել : Նոյնիակ առել : Այդ
 պարագային, ամուլ պիտի չթուէին իր
 նախասիրութիւնները որովհետեւ առնը-
 ւազն ճիզն ըրած պիտի ըլլար ծանօթա-
 նալու «գմայլելի խենթուկներուն» եր-
 կերուն : Բայց «ընդհանրապէս ծանօթ չէ
 ժամանակակից հայ գրականութեան» ,
 ինչպէս կը խոստովանի ինքն իսկ :

Գրականութեան իր ասիւմուսները :

«Ըլլալով գրագէտ մը որ ունի գի-
 տական մտքի կառուցուածք, կամ գի-
 տութեան մարդ մը որ կը գրէ», Սիւր-
 մէլեանի համար գրականութիւնը կեանքի
 մէկ հարազատ պատկերացումն է,
 բայց միեւնոյն ժամանակ կեանքը շատ
 աւելի լրիւ կերպով արտացոլացնող
 պատառ մը : Որովհետեւ լուսանկար-
 շական իրապաշտութիւնը չի կրնար տալ
 ամբողջ իրականութիւնը : Անհրաժեշտ է
 աւելի հեռուն երթալ, փնտռել, սուզ-
 ուիլ դէպի խորերը, մինչեւ որ անխու-
 սափելի դառնայ կանդ առնելը, վերջնա-
 կանին առջեւ նիւթերու ենթախաւին (1
 եղբրքը կամ ճամարութեան դրան ու-
 ըրոնք առեղծուածներ են :

Ուրեմն Սիւրմէլեան կը ներկայա-
 նայ իրբեւ երանգաւոր իրապաշտու-
 թեան մը ջատագովը որուն համար գրա-
 յարանքներու ներմուծած իրականու-
 թիւնը անբաւարար է, եւ չի կրնար
 պարփակել բացարձակ ճամբիտը :

Շատ են այս կեցուածքը որդեգրող-
 ները, եւ բաղմատեսակ : Կան անոնք՝ որ
 զգայարաններու անբաւարարութիւ-
 նը, ներածուածին յարաբերականութիւնը
 կ'ուզեն հակադրել զգացական, յայտ-
 նատեսական, միաթիքական կամ ենթա-
 կայական թուիչներով : Ու իրենց ճիզը՝
 հասնելու համար ներքին ճամբարին :
 Բայց ասոնց իրականութիւնը այնքան
 անձնական է, ներքին հոսանքները ու-
 ըրոնք պէտք էին շարունակել զգայա-
 րաններու ներմուծած առարկայական
 աշխարհը այնքան ուժգին, որ կը քշեն
 կը տանին արտաքին ամէն իրականու-
 թիւն, ստեղծելով մէկ հիմնովին այլա-
 կերպուած ներքնապատկեր՝ ընդհանրա-

1) Substratum.

պէս անհաղորդ մարդոց ընդհանուրին: Դեռ աւելին. -- Անոնց իրակամութիւնը կը ներկայանայ որպէս անլուծելի թնճուկ մը: Օրինակ գերիրապաշարը,-- իր ճշմարիտը դոց աշխարհ մըն է իրմէ դուրս որեւէ մէկուն համար:

Ատարկայական իրապաշտութեան այս դասալիքներէն չէ Սիւրմէլեան:

Կան ուրիշներ, որոնք կը ձգտին կեանքը մտածել, կատարելագործելու համար զգայարաններու հաղորդած երեւութական պատկերը, մորթէն շատ աւելի անդին, մտածումի վերացական խաւերուն մէջ: Ատոնք լուսանկարչական իրապաշտութեան անբաւարարութիւնը կ'ուզեն դարմանել իմացական -- ուրեմն ընդհանրական բնոյթ կրող -- հակազդեցութեամբ մը, որ խորքին մէջ աննեբղաշնակութիւններ չի յարուցաներ ներածուած իրականութեան շուրջ. ընդհակառակն՝ միտքը կ'ունենայ զգայարաններու աղբումին զուգահեռ զարգացում մը որուն կը յաջորդէ առարկայականին արտաբնականութիւնը (2) զէպի վերացականութիւն: Այս տրամաբանական շարունակականութիւնը, (անհատական բայց միեւնոյն ատեն ըմբռնելի), համայնականի յաւակնութիւններունցող մշմարիտը կը ձգտի ներկայացնել: Ուրեմն ասոնց բացատրած աշխարհը թէեւ անհատական, բայց դիւրահաղորդ է: Որովհետեւ ան չի բեր տրամաբանութեան հասարակաց ճամբաները եւ իր խորքով հարազատ կը մնայ դրութեանկան մտածելակերպի մը նոյնիսկ եթէ իր ձեւակերպումը արուեստի թախիքներէն տարուած, գեղեցիկ բոցին լուսարձակումէն գունազարդուած կամ զրպէտի ինքնատպութեան պահանջքին ճնշումին ներքեւ, կրէ ենթակայական եւ զգացական որոշ նշաններ:

Սիւրմէլեանի «գիտութեան մարդ մը որ կը գրէ»ն մեզի կը թելադրէ զինք ընդունիլ այս վերջիններէն:

Բայց հոս ալ, բազմաթիւ են երանգաւորումները: Կան խորիստ խոյանք

մը ունեցողները, երեւոյթներու դարբնած աշխարհի վերջակէտին, հոն՝ ուր այլեւս ստեղծուածն է որ կը սկսի: Գոնոզներ՝ որոնք կը հաւատան թէ պիտի հասնին բացարձակ ճշմարտին: Եւ անբնականացապաշտ դրականութիւն, փիլիսոփայական դրականութիւն, հոգեվերլուծումի(3) դրականութիւն, հիմնարան պաշտպանող երկ եւայլն, որոնք առարկայական իրապաշտութենէ կը մեկնին, քիչ յետոյ զայն հինցած հագուստի մը պէս լքելու համար, ու կը կարծեն, կը հաւատան՝ թէ հարցերը լուծած են: Եւ ասոնց կողքին համատեսները. -- ասոնք որ համոզուած են թէ մտածումն ալ ունի իր անանցանելի սահմանը ուր, հարկադրաբար, պէտք է կանգ առնել, խոնարհելով անբացատրելիին առջեւ, երբ արդէն սպառած են զէպի ստեղծուած թափանցումի կարելութիւններն ու միջոցները: Կեցուածքը առողջ է՝ բայց վտանգաւոր: Որովհետեւ այն անելը որուն առջեւ պէտք է դուրս ծռէ արուեստագէտը, առաձգական եւ կամայական, կրնայ ջլատել ներքին սլացքը զէպի բացարձակ ճշմարիտը, հոն՝ ուր կը ձգտին կեանքի բացատրութեան միաւորութեան պայակի միտքերը: Եւ յետոյ մեկնակէտէն իսկ ընդունիլ որ անկարելի է հասնիլ իրաւին կը նշանակէ նախատեսել հանդուսեան փետրաբարձ մը՝ ուր այլեւս հարցեր չունեցող մտքեր, կրնան քնանալ երանելի գոհունակութեամբ մը լեցուած... մտածումին այս անփառունակ վերջակէտը, ու ժասպառ հետախոյզներուն ի վերջոյ սպաստանարան մը ունենալու այս սպահովութիւնը, կրնայ ճապար անելի մը առաջնորդել Արուեստը: Բայց ինչպէս ըսինք, առողջ է այս կեցուածքը. պէտք է սակայն նկատի առնել անոր վտանգները եւ զանոնք հակազդել ինքնաքննադատական կասկածով, բացարձակի կողքին յարաբերականին ճշգրիտ ըմբռնումով եւ մանաւանդ մարդկային չափանիշներուն ճարտար դործածութեամբ, որ ո՛չ ամենզուկ ստորգնահատութեան առաջնորդէ արուեստագէտը, ոչ ալ ուսու-

2) Extrapolation.

3) Psychoanalyse.

ցիկ զերազնահատութեան: Այս՝ անհրա-
 ժեշտ է հակադրելու համար ինչ որ
 թողլ եւ տկարութիւն է, «առեղծուածը
 անխուսափելի է» դաւանողներու յարա-
 րեբարար զիւրին կեցուածքին մէջ ուր
 մտքի ծուլութեան սաղմեր ալ կրնան
 սպրդիլ:

Տեսակ մը իրապաշտներ ալ ասոնք,
 եթէ կ'ուզէք՝ նէօ-իրապաշտներ:

Սիւրմէլեան ինքզինքը ասոնց կար-
 զին կը դասէ:

Ուրեմն՝ եզրափակելով:-- Ըստ իր
 յայտարարութիւններուն, հայազգի զը-
 րոզը իրապաշտ մըն է որ զբախանու-
 թեան նպատակակէտ կ'ընդունի կեանքի
 վերապատկերացումը, զգայարանքներու
 ներածած աշխարհը կը դռնէ անբաւա-
 րար, կը թելադրէ որպէս անհրաժեշ-
 տութիւն հարցերու խորացումն ու վեր-
 լուծումը, բայց համոզուած է որ ի
 վերջոյ պէտք է կանգ առնել վերջին
 փշաւարիտին դիմաց, որ առեղծուած մ'է:

Թերեւս մեր նիւթը քիչ մը ընդար-
 ձակուեցաւ: Բայց անհրաժեշտ նկատե-
 ցինք մօտէն ծանօթանալ Սիւրմէլեանի
 գրական ճաշակներուն:

Որովհետեւ առեղծուածի մըն ալ
 առջեւ ինք է որ մեզ կը դնէ:

Եթէ իրապաշտ է, եթէ վերլուծու-
 մը կը նկատէ անհրաժեշտ, եթէ խոնար-
 հարար կը կենայ չբխտցածին առջեւ,
 ի՞նչ իմաստ կրնան պարունակել իր հե-
 տեւեալ խօսքերը:

«Արդի հայ գրականութիւնը ինծի
 կը թուի ըլլալ աքորի, յիշատակներու
 եւ հայրենաբաղձութեան գրականու-
 թիւն: Դժբախտարար յաղթուած, պար-
 տուղական եւ քայքայուած է ան, ա-
 ուսնց բարձր բարոյականի, կամ գաղա-
 սիարական պարունակութեան, միշտ
 վախնալով երապաշտ ըլլալէ, եւ խու-
 սափելով ամէն ճշմարտութիւն ըսելէ:»

Իրապաշտ է Սիւրմէլեան... Ուրեմն
 ինչո՞ւ սա հազիւ լուրեանյն պարսաւը
 որ կը ծորի իր տողամէջերէն, երբ կը
 յայտարարէ թէ աքորն ու հայրենա-
 բաղձութիւնը կը կազմեն մեր արդի գը-
 րականութեան էութիւնը:

Նախ այս ճիշտ չէ բոլորովին: Բայց

ձգենք առայժմ այս կէտը, եւ ընդու-
 նինք դռնէ որ աքորն ու յիշատակները
 տեղ գտած եմ մեր գրականութեանն
 ներս: Իրականութիւն չե՞ն: Անցեալի՞ն
 կը պատկանին: Մակերեսային ակնարկ
 մը գրական պատասխանի մը կրնայ ա-
 ուսնորդել: Բայց երբ փորձենք խորա-
 նալ, պիտի տեսնենք որ այդ անցեալը
 իր հետեւանքներով եւ անդրադարձու-
 մներով որքա՞ն ներկայ է, որքա՞ն իրա-
 կան սպրուռ: Մեր ստորեայ կեանքին
 ամենաչնչին արարքներէն մեր իւրա-
 քանչիւր մտածումէն կամ զգացումէն,
 անցեալն է որ կը կաթկթի: Եւ այս՝
 նոյնիսկ անոնց համար, որ Ամերիկա
 կ'սպրին, ամերիկացի ենք կ'ըսեն, անդ-
 լիերէն կը գրեն ու կը կարդան, եւ կը
 կարծեն թէ այդպիսով գեոոյէն կը մեկ-
 նին, սպունգի հարուած մը տայէ ետք
 անախորժ յիշատակներու ստորագասու-
 թեան հոգեվիճակ առթող պատկերին...
 Ապացոյց, Սիւրմէլեան ինքն է որ կու-
 տայ անուղղակի կերպով, երբ կ'ըսէ.

«Բուռն, մոլեռանդ Հայ մըն եմ, եւ
 միեւնոյն ատեն միջազգայնական մը,
 ամերիկացի մը, աշխարհաքաղաքացի
 մը», եւ քիչ մը աւելի անդին՝ «Հայ
 եմ, նաեւ ամերիկացի մը, առանց որեւէ
 վերապահութեան: Այս երկու վիճակ-
 ներուն միջեւ որեւէ պայքար գոյու-
 թիւն չունի.— լաւ Հայ մը պիտի չըլ-
 րայի եթէ լաւ ամերիկացի ըլլայի, ոչ
 ալ լաւ ամերիկացի մը պիտի ըլլայի
 եթէ լաւ Հայ չըլլայի: Ըսածս արտա-
 ոոց եւ հակասական կրնայ թուիլ, բայց
 ճշմարտութիւնները շատ անգամ երե-
 ւութապէս տարօրինակ են:»

Հայ, աշխարհաքաղաքացի, միջազ-
 գայնական, ամերիկացի... ճիշդ մը՝ կա-
 րենալ սահմանելու իր քաղաքացիական
 դիմադրի՞ծը: Դեգերում մը՝ ի՞նչ եմ
 ես ին պատասխան մը դտնելու համար: Ո-
 րովհետեւ իր հոգեկան ներքնաշխարհը
 — ենթագիտակցութիւն եւ մանաւանդ
 անգիտակցութիւն (4) — չեն գոհանար
 մտքի ամերիկացի եմ կեցուածքով:
 Այնտեղ, յիշատակներու եւ անցեալի
 տեւական խմորումները յորդումներ

4) Inconscient.

կ'ունենան դէպի դիտակցութիւն, ինչպէս կազի պղպղակներ որ կը պայթին պատրաստուող դինիի մակերեսին, բարձրանալով շիւէն եւ մրուրէն: Հայ եմն է որ ճղմեքով շատ մը անպատեհութիւններ, թերեւս ուրացումի սաղմնային ձգտումներ ամենաուժգին կերպով արձագանգ կը դտնէ դիտակցութեան մէջ:

Եթէ անցեալը, յիշատակները, աքոտորը Հայուն համար անխուսափելի ներկայ մը, ուրեմն ապրուող իրականութիւն վը չըլլային, ո՛չ ի՞նչ եմ եւ ի տառապանքը արմատ պիտի նետէք մեր մէջ, ո՛չ ալ Սիւրմէլեան պիտի հարկադրուէր իր արտաոց որակած եզրակացութեան յանդելու: Եւ յետոյ, ինքը, իրապաշտը, արդեօք պիտի դրէ՞ր I Ask You, Ladies and Gentlemen վերլուծել, հարցերու խորքին թափանցել կը դտնէ անհրաժեշտ... բայց վերլուծումէ մը ետքն է որ դտած է «յադթուած եւ պարտուողական զրահանութիւն» պիտակը, որակելու համար անհամար դժուարութիւններու մէջ տապալուրիդ սերունդի մը դողոթման, որ միջակութեան մէջ ժանդոտելու ի դին, անծանօթ մնալը աչքն առած, դեռ կը յամառի ծառայելու հայ մշակոյթին, դիտակցե՞ թէ որքե՞ն սակաւաթիւ է դինք կարգադրող հասարակութիւնը: Ասո՞նք են «պարտուողական» ոգի ունեցողները, եւ իրենց ստեղծագործութիւններն են պարտուողական, կամ «բարձր բարոյական»է զուրկ... Այնպիսիներ, որ ոչ միայն հարկադրուած են պայքարելու կեանքին դէմ, այլ նաեւ իրենց եսին դէմ, իրենց հանրութեան դէմ, կառչելով իտէպի մը, պողպատեայ ջիղերով, չլուսհաստելու համար դեռ ինքնութիւնը չզտահած հասարակութեան մը անտարբերութեան դիմաց: Ու դեռ կը տուկան, դեռ կը շարունակեն: Կարելի՞ էր այս, «առանց գաղափարականի» եւ «պարտուողական» ոգիով...

Մետասաներորդ ժամու Սիւրմէլեանի ցոյց տուած ընկերումը երբ կ'աւելցնէ, «բայց լաւատեղեակ չեմ արդի հայ գրականութեան մասին եւ թերեւս

կը սխալիմ»՝ չի՞ կրնար մեղմել իր ելոյթին անմարտելի ծանրութիւնը: Այս նահանջը նախ փաստ մըն է որ ինքն ալ վերջ ի վերջոյ կ'անդրադառնայ իր խօսքերուն անպատասխանատու հանդամանքին: Բայց ան ի յայտ կը բերէ նաեւ կարգ մը իրողութիւններ:

Տեսէ՛ք: Սիւրմէլեան կը յայտնէ թէ ինք «գիտական միտք» ունի: Բայց ան չի վարանիր արտայայտուելու ծանրակշիռ հարցի մը նկատմամբ որուն ամենատարրական տուեալներուն անգամ անծանօթ է ինք, ինչպէս կը խոստովանի երկիցս. «լաւատեղեակ չեմ արդի հայ գրականութեան մասին» եւ, տեսանք արդէն, «ընդհանրապէս ծանօթ չեմ ժամանակակից հայ գրականութեան»... ուրեմն՝ կարծիք եւ վճիռ ներթի մը մասին, որ ան իր հետաքրքրութեան սահմաններէն դուրս ձգած է: Այս՝ «գիտական մարդ»ու կեցուածք չէ:

Յետոյ: Սիւրմէլեան, որ հարցերու նկատմամբ պրպտումը կը դտնէ անհրաժեշտ, միայն աքսոր եւ հայրենարդձութիւն կը տեսնէ մեր արդի գրականութեան մէջ, առանց վերլուծողական աշխատանք մը տանելու: Այս՝ «վերլուծող» մարդու կեցուածք չէ: Այլապէս պէտք է անդրադառնար որ արդի հայ գրականութիւնը, միայն հիւանդագին յիշատակարան մը չէ:

Վերջապէս: Սիւրմէլեան որ կը թելադրէ «անծանօթին առջեւ խոնարհաբար կանգ առնել», այդ համեստ դիրքին մէջ չէ այս պարագային: Ոչ միայն կանգ չ'առնեն, այլ քիչ մը շատ յոռաջ կ'երթայ, առանց շուրջը նայելու, առանց քննական ամենափոքր ակնարկի, երբ կը խօսի «բարձր բարոյական» եւ «գաղափարական»ի մասին: Այս՝ խոնարհ մարդու կեցուածք չէ:

Եւ տակաւին չենք ուզեր ծանրանալ ուրիշ տարօրինակութեան մը վրայ: Սիւրմէլեան կը պնդէ թէ ինք «կը սատարէ հայ մշակոյթի բարգաւաճման», թէ ինք կ'ուղէ «ծառայել մեր մշակոյթին»: Կարելի՞ է այս, երբ ան ինքնիրեն կը թոյլատրէ անծանօթ մնալ մեր

մշակոյթի ամենահիմնական արտայայտութեան՝ գրականութեան, որ միայն հայատառ է: Ընդունինք իր բարե ղիտաւորութիւնները: Այդ պարզայային ան իրաւունք ունի՞ իր այս անտարբեր զիրքը որդեգրելու: Բայց անշուշտ այդ իր գիտնալիքն է:

Իսկ ըսել թէ անկազմակերպ է մեր գրականութիւնը, նորութիւն մը չէ: Ըսուած է արդէն, եւ ընդունուած: Իսկ պատճառները բացայայտ են: Յիւրուցան ժողովուրդ ենք: Ֆիզիքական գոյութեան պայթարին համընթաց՝ ենթարկուած ենք նաեւ հոգեկան վերիվայրումներու, նոր երկիրներու պայմաններուն յարմարելու մեր բնազդին դաւարումներով, երբ հինին կը խառնուին նորերը, երբ մեզմէ իւրաքանչիւրին ներքնաշխարհին վրայ կը թանձրանայ օտար մթնոլորտներու հեւքը, ու կը ձեւակերպուին ամերիկահայը, սուրիահայը, Փրանսահայը, որոնք հայեր են, բայց ոչ հայր: Դժուար է այս պայմաններու տակ կազմակերպ գրականութիւն մը ստեղծել, միութեան մը ձգտիլ արուեստի գեանին վրայ, երբ իւրաքանչիւր գաղութի ստեղծագործ երկունքը պիտի կրէ անխուսափելի կերպով տարբեր ենթախաւի մը ազդեցութիւնը: Ըստիպուած ենք ուրեմն ընդունելու, որ իւրաքանչիւր հայաշատ կեդրոն, պէտք է նախ կազմակերպուի ինքն իր մէջ իր պայմաններուն համաձայն: Ետքը թերեւս կարելի ըլլայ ընդհանուր յայտարարներ գտնել այս կեդրոններուն միջեւ եւ անոնց շնորհիւ ներմուծել մասնակի աշխատանքները զէպի մէկ ընդլայնուած միութեան ըմբռնում:

Սիւրմէլեան գրական ոչինչ կ'առաջարկէ այս ուղղութեամբ: Իսկ ինչ որ կ'առաջարկէ, ինչպէս պիտի տեսնենք քիչ յետոյ, ծանր հետեւանքներու դուռն է որ կը բանայ:

Աւելի մանրամասնել այժ հարցը, փորձել ուրիշ ելքեր որոնել, մեզ կրնայ շատ հեռունքը տանիլ, վրէպեցնելով մեր բուն նիւթէն:

«Ոճը մարդն է» (իմա՛ գրագէտը) կ'ըսէ Սիւրմէլեան, մէջբերելով Փրանսացի մտածողի մը խօսքերը: Այսինքն՝ ընդլայնելով, -- Յստակ ոճը, յստակ գիտակցութիւններու արդիւնքն է, իսկ մութ եւ մանուածապատ ոճը, անկայուն եւ բարդ խառնուածքներու, խառնափնթոր մտածելակերպերու, չտիրապետուած գաղափարներու կամ հանկուղի մնացած զգացումներու մէկ վարանոտ արտայայտութիւնը:

Բայց կ'աւելցնենք, -- Ոճը նաեւ գրագետին նիւթն է: Որովհետեւ իւրաքանչիւր նիւթ որ կը մշակուի մտածողին կամ արուեստագէտին կողմէ, ունի իրեն յարմար բառամթերքը, արտայայտութեան եւ զարգացումի իր ինքնայատուկ ձեւը:

Սիւրմէլեան որուն գրական խտէլը ինչպէս տեսնք կը կայանայ մարդկային իրականութիւններու որոնումին եւ խորացման մէջ, ոճի իր նախախորթութիւններով իր մարդին նպատակարար մար գէնքը ընտրած ըլլալ կը թուի:

Կը սիրէ «ոճի ճշգրտութիւնը»:

Արդ, կեանքը եւ անոր ամենացատուն արտայայտութիւնը եղող մարդուն հոգեկան աշխարհը, մանուածապատ, բարդ եւ լպրծուն գեանին մըն է: Հոգիներու լարելընթոսը ուր արուեստագէտը կը նետուի լոյս մը գտնելու տենչով կը ներկայացնէ դուժարը մարդկային անհամար աղակներու, (ներքին կամ արտաքին) որոնց ազդեցութիւններն ու ասոնց հակազդեցութիւնները կը ձեւակերպեն մարդու մը կեանքին դործօն զսպանակները: Գաղափարներ՝ տեւական երթեւեկի մէջ զիտակցութեան անգիտակցութիւն, եւ հակադարձաբար: Չգացումներ՝ հակամարտութիւններու մէջ: Ընկերային եւ անհատական լծակներ՝ բաղադրուած մեքենականութեամբ մը: Այս բոլորը յառաջ կը բերեն արդիւնէութիւն (5) մը որ

5) Résultante.

կեանքն է. տեսակ մը ուժական (6) հոսանք՝ յարատեւ շարժման, յարատեւ փոփոխութեան մէջ: Գտնել բանալին որ կը բացատրէ տրամաբանական հետեւանքներու շարժակերպը (7), հասնել համադրութիւններու եւ վերանցական (8) ճշմարտութիւններու, վերջապէս թափանցիլ մարդու էութեան, անկարելի է առանց ֆիլիսոփայի մը օժանդակութեան: Նման գետնի մը վրայ յառաջանալու համար, գրագէտը պէտք է ունենայ հետեւաբար վերլուծողական պայծառ ձերբերու կողքին արտայայտութեան յստակ միջոցներ: Այլապէս, արդէն թնճուկապատ այս նիւթը կը վերածուի առանց ելքի աւագախրուածի մը ուր արուեստագէտը կը մխրճուի աւելի եւ աւելի հեռանալով այն իրականութեանէն որուն կ'ողջէ հասնել, աւելի եւ աւելի անհասկնալի դառնալով այն հանրութեանէն որուն իր ճշմարիտը կ'ողջէ փոխանցել:

Այս կացութեան մէջ պէտք է որ գտնուի Սիւրմէլեան, որովհետեւ կը նախասիրէ արտայայտութեան այնպիսի միջոց մը որ գիտական յստակութեան միացնէ գեղեցիկի ինքնատիպ ըմբռնում մը:

Արդարեւ ան կը թելադրէ գործածել լեզու մը ուր «ճշգրտութեան ազուցուած ըլլայ որոշ կշռոյթ մը, եթէ կ'ողջէ, երաժշտականութիւն»¹ Ըստ իրեն «նոյնիսկ արձակին մէջ բանաստեղծական կամ քնարերգական տարր մը շատ կարեւոր է»: Կը շարունակէ. «Պէտք է գրել հատու ոճով, տալ ճշգրիտ պատկերներ, ըլլալ պարզ եւ շեշտակի, առանց իյնալու արուեստակեանքին, կամ իմաստակ ծանրարեւոնումներուն մէջ: Պարզունակութեան որոշ համեմ մըն ալ անհրաժեշտ է ոճին,

եթէ ան կ'ողջ դառնալ հմայիչ եւ անշուշտ կարեւր չէ ունենալ միամտութիւն առանց անկեղծութեան: Ոճը պէտք է ըլլայ ինքնարուեստ, եւ ներքին մղում մը պէտք է զայն դուրս արտաբերէ: Պէտք է ան ըլլայ երբեմն յանդուգն, քիչ մը արտասովոր, ինչ որ անհրաժեշտ է գեղեցկութեան - եւ ունենայ ուրախութեան եւ կենսունակութեան պոռթկումներ: Բայց ինչ որ հիմնական է այդ յստակութիւնն է, բացի այն պարագաներէն ուր անկարելի է բացարձակ յստակութեան հասնել արտայայտուած զաղափարներու եւ զգացումներու նրբին ընոյթին պատճառով: Բայց հոս ոճը, պէտք է առնուազն ճշգրիտ ըլլայ իր անխուսափելի տարտամութեան մէջ:»

Ինչպէս կը տեսնուի, ճշգրտութիւն, յստակութիւն եւ յանուն գեղեցիկի կարգ մը անձնական համոզումներ, կը կազմեն առանցքը Սիւրմէլեանի ոճի մասին ունեցած ըմբռնումներուն: Այս պայմանները (բաւականին կարեւոր գերական որեւէ մարդի համար) մասնաւոր նշանակութիւն կը ստանան երբ գերագէտին նիւթը մարդկային իրականութիւնն է, գեղարուեստի, եւ ոչ թէ գիտութեան չոր ու ցամաք ուղիներով:

Ուրեմն իր ոճը նպատակայարմար է եթէ ընդունինք որ իր թելադրանքներուն հաւատարիմ հետեւորդն է ինք, ինչ որ կարելի է հաստատել միայն ուսումնասիրելով իր անգլիերէն գործը: Բայց մեր աշխատասիրութեան մաս չի կրնար կազմել այդ:

Դեռ առիթը պիտի ունենանք ծանօթանալու Սիւրմէլեանի կարծիքին, անգլիերէն լեզուով ըրող հայ արուեստագէտներու «պարագային» մասին, եւ մանաւանդ սիւիւքի մէջ հայերէն լեզուի գործածութեան նկատմամբ իր յառաջադրութիւններուն:

- 6) Dynamique.
- 7) Mécanisme.
- 8) Transcendant .

(1) Ա. ՎԵՀԱՋՍ

ԱԿՆ ԵՒ ԱԿՆՑԻՔ, հրատարակու-
թիւն Ամերիկայի Ակնայ Հայր. Միու-
թեան. յսմբագրութեամբ Մկրտիչ Պար-
սամբանի: Մեծագիր 1060 էջ, պատկե-
րագարդ. Տպ. Փարիզ, 1952:--

Այս հատորին մասնաւոր գլուխնե-
րուն իրենց աշխատակցութիւնը բերած
են Պ.Պ. Հայկ Պէշպէրեան, Վահան Գու-
յումճեան, Արամ Անտոնեան եւ ինչիկ
Նէրիտեան: Կը բովանդակէ հետեւեալ
գլուխները:-- Տեղագրութիւն եւ պատ-
մութիւն, Գովասանք Ակնայ, Ազգագրու-
թիւն, Ակնայ եւ շրջակայքի ժողովրդ-
բանահիւսութիւնը, Հնախօսութիւն եւ
պատմութիւն, Ամիրաներու մեծագոր-
ծութիւնները, Լուսաւոր դէմքեր Ակնայ
հորիզոնէն, Երեւ թուականներ, Ակնայ
բարբառին բառարանը, ձեռագիրներ, յի-

շտակագրութիւններ, մատենագրու-
թիւն եւայլն:

Ձանազան դաւաններու եւ քաղաքնե-
րու նուիրում հատորներուն մէջ Ակն
եւ Ակնցիքը լաւագոյն դործերէն մէկն
է: Այս հատորով ոչ միայն փրկուած է
Ակնայ ժողովրդական բանահիւսութիւ-
նը, բաղկացած մինակը երկու հարիւր
էջերէ, այլեւ ազգագրական բոլոր այն
տարրերը, որոնք կը ներկայացնեն մեր
մշակոյթին հարստութիւնը գերազան-
ցօրէն:

Այս հատորը կարելոր ու թան-
կարժէք բերք մըն է մեր ժամանակա-
կից պատմութեան զիւանին: Պէտք է
բարձրօրէն դնահատել մասնակցող գը-
րիչներուն եւ խմբագրին համբերատար
այս աշխատակցութիւնը:

ABOU LALA MAHARI, par Avédik
Issahakian, trad. de Jean Minassian,
Illustration de Shart, Paris 1952.

Վերջերս լոյս տեսաւ Աւ. Իսահակ-
եանի Աբու Լալա Մահարիի Փրանսերէն
թարգմանութիւնը, շնորհիւ Ֆրանսա-
հայ Իրերօգնութեան Միութեան ջանքե-
րուն: Դրական գործ մը, մեր զրական
լաւագոյն երկերը միջազգային արժէքի
տաններու:

Թարգմանիչը՝ Պ. Ժան Մինասեան,
ընդհանուր առմամբ յաջողութեամբ ա-
ւարտած է այս դժուարին գործը: Հա-
կառակ որ բանաստեղծ մը չէ ան, կրցած
է Փրանսերէնի մէջ ալ պահել քնարեր-
զական այն շունչը որ Իսահակեանի բա-
նաստեղծական թռիչքին ու երաժշտա-
կանութեան յատկանիչն է: Անշուշտ,
թերեւս գտնուին կարգ մը սեղմումներ

եթէ բաղդատենք ընադիրը թարգմանու-
թեան հետ: Բայց, ըսուած է թէ «Թարգ-
մանութիւնը գերութիւն չէ»:

Ուրեմն, ինքնին առնուած՝ յաջո-
ղութիւն մըն է Ժ. Մինասեանի աշխա-
տութիւնը եւ որուն համար ան արդէն
արժանացաւ Ֆրանսական Ակադեմիայի
մասնաւոր դնահատանքին, մրցանակի մը
ձեւին տակ:

Գեղեցիկ տպագրութեամբ այս հա-
տորին մէջ իր տաղանդը յայտնաբերած
է մեր աշխատակից երիտասարդ նկարիչ
Շարթ Յարութիւնեան, որուն շղուտ ու
ոճաւորուած պատկերազարդումը կը
ձայնակից բանաստեղծութեան թափին:

Ֆրանսահայ Իրերօգնութեան Մի-
ութիւնը օրինակելի եւ շնորհաւորելի է
մշակութային իր այս իրադործումին
համար: Ա.

Տ Ա Ր

Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ի Բ Բ Ե Ի Հ Ա Ն Գ Ա Ն Ա Կ՝ Ե Թ Է Կ՝ ՈՒ Զ Է Ք

Մեր պատմութեան դժբախտ երեւոյթներէն մին ալ այն է՝ որ հայ միտքը շատ կը սիրէ պտակիլ ու քննալ ջաղացքին ետեւ, պարծենալու ձեռով մը քէ ազմուկը չի խանգարեր իր թունը: Յետոյ՝ կը սիրէ նստիլ ու երագ պատմել: Կամ իր հիասքանչ սէրը՝ մեծ-հայրիկին ու մեծ-մայրիկին մասին: Ահա քէ ինչո՛ւ Հայոց գրականութիւնը մեզի կը ներկայանայ իբրեւ երախայ մը, որ ուրիշ բան սորված չէ՝ բայց միայն մեծ-մայրիկին գիտցած բաները: Այսպէս մեծ-հայրիկ ու մեծ-մայրիկ գովաբանելով, կամ ջաղացքին ետեւ քննալով, յանուն սրբազն-սուրբ ազգապահպանութեան, հայ միտքը կը նմանի այն տղուն, զոր որք է ձգքը ժամանակը:

Այդ որքը կը մատնէ տարօրինակ վախ մը, - ձուլումի վախը: Ուստի կը մերժէ սորվիլ ինչ որ չի գիտեր իր մեծ-մայրիկը, - ականջը կը խցէ ազմուկին դէմ որ կուգայ ջաղացքէն՝ ուր եօքը գիւղերէ, եօքը լեռներու ետեւէն, ցորեն կը բերեն եւ պիւր կ'աղան, (սանտի մէջ ծեծուած ցորենը բաւական է իրեն): Պատու աղջկան մը պէս որ շատ կը գայրակղի, սեռային պատմութիւններէն, նուազելու աստիճան կ'ամօքահարի՝ երբ ըսէք քէ *հորիգորններու ընդարձակումը* պայման եւ աներաժեշտութիւն է քաղաքակրթութեան համար: Անշուշտ *ներածում* մը որ «չափու վրայ» ըլլայ՝ - համաձայն քաղաքականութեան մը:

Ահա քէ ինչո՛ւ, *ԱՆԴՍՍՍԱՆ*ին մէջ, ցանկալի է սերմանիլ այնքան ունդ ու հունտ՝ որքան կարելի է բերել օտար անդատաններէ: Շ. Ն.

PSYCHANALYSE ET ANTHROPOLOGIE, par Marie Bonaparte.
Ed. Payot, 1952. —

Անընդհատ կը դառնայ ֆրանսական տպագրական մամուլը: Մասնաւորաբար հրատարակչ. երկու մեծ տուններ, Presses Universitaires de France եւ Ed. Payot, մրցումի մէջ են պատերազմէն ասդին, - յաճախ հրապարակ կը նետեն օրական հինգ-վեց հատոր, եթէ ոչ աւելի:

Մտի Պոնապարթ ահաւաստի կը

հրատարակէ երկու հատոր միաժամանակ, - Հոգեվերլուծումը եւ Մարդաբանութիւնը, Հոգեվերլուծումը եւ կենսաբանութիւնը: Կը ներկայացնեն առաջինը:

Իշխանուհի Մտի Պոնապարթ ամենէն հաւատարիմ աշակերտն է Ֆրոյտի, ու նաեւ թարգմանիչը: Այսպէս ծանօթ է հոգեվերլուծման փորձով մը իտիար Փոյի կեանքին ու դործին մասին (2 հատոր): Եւ պատերազմներու ծագման, կնոջ սեռային կեանքին նուիրուած ծանր

ուսումնասիրութիւններով, (զանց կ'առնեմ թուել բոլորը) :

Փոքր է ծաւալով մարդարանութեան հոգեվերլուծման այս փորձը, բայց հարուստ՝ իր նիւթերով, որոնք մասամբ հրատարակուած են նախապէս իրրեւ յօդուած, զանազան պարբերականներումէջ: Այսպէս, յարմար դասաւորումով մը, քննութեան կ'առնէ ժողովրդական սովորութիւններու եւ ասացուածքներու ներքին իմաստը, սեռային թաքուն իդէերու այլարանական կերպարանաւորումը, կարիարդական ձեւերու խորհրդանշանական բացատրութիւնը: Գաղափար մը տալու համար Մառի Պոնափաութի պրպտումներուն մասին, այստեղ կ'ուզեմ ներկայացնել վերլուծում մը, քաղելով իր այս նոր գիրքէն:—

Պատերազմիկ ժողովուրդները, յաղթութենէն ետքը, կը կտրէին գերիններու սեռային անդամը՝ ցուցադրելու համար իրրեւ շքանշան: Այս իրողութիւնը կը յատկանշէ քաղաքակրթութեան ամենէն ցած աստիճանները: Յետագային սովորութիւն դարձաւ կտրել գերիններու գլուխը, որ խորհրդանշանական ձեւով՝ կը համապատասխանէ դարձեալ

ին: Արդ, այս սովորութիւնը այնքան երկար տեսած է, որ քաղաքակրթութուած ժողովուրդներն իսկ տակաւին կը պահեն վիպութիւնը իրենց լեզուին մէջ: Յաղթականը կը սիրէր իրրեւ բաժակ դործածել պարտուած պատերազմիկին դանկը, — օրինակ՝ Փրանսերէն գուլի (բաժակ), լատիներէն գօփփա, կը մատնէ իր հին խնամութիւնը ֆօփփ բառին հետ, որ գերմաներէն կը նշանակէ դուրս: Գարձեալ գերմաներէն Շալը (բաժակ) ըստ իր ստուգաբանութեան (հին գերմաներէն), կը նշանակէ դանկ: Սկանտինաւեան լեզուով Սփաալ, որ իրրեւ ծխական բառ մը՝ առողջութեան մաղթանքներու համար բարձրացած բաժակին կը տրուի, անգլերէն ըսֆօլ (ծագումով թերեւս յունարէն), կը նշանակէ դանկ:

Եւ հիմա վիպութիւնը բերենք հայ

մատենագրութենէն:—

Մատթէոս Ուռհայեցի կը պատմէ (Գլ. ձՁ.ձէ.) թէ տիրատենչութեան վէճ կը ծագի երկու հայ իշխաններու միջեւ, — Փիլարտոս իշխան Կիլիկիոյ եւ Թոռնիկ իշխան Սասնոյ, կը պատերազմին ու կը կը պարտուի Փիլարտոս: Օգնութեան կը փութայ Ամր-Քափր պարսիկ իշխանը՝ երբ այլեւս վերջացած էր պատերազմը: Կը մնար փորձել արեւելեան խորամանկութիւնը, — բարեկամութեան դաշինք կնքելու կը կանչէ Թոռնիկը, որ, միամիտ բայց քաջ, երեք թիկնապահ կ'առնէ եւ կ'երթայ Ամր-Քափրի մօտ: Խնջոյք կը սարքուի, կ'ուսեն ու կը խմեն, եւ երբ կը կարծուի թէ գինին կատարած է այլեւս իր դերը, Ամր-Քափր կը յարձակի Թոռնիկի վրայ: Սասնոյ տէրը գէնք չունէր վրան, բայց դանակ մը կ'առնէ սեղանին վրայէն եւ կը պաշտպանէ ինքզինք, նոյնիսկ կը յաջողի դանակով ճեղքել փորը եւ տեղն ու տեղը սպաննել պարսիկ իշխանը: (Մատթէոս Ուռհայեցի կը պատմէ նոյնպէս թէ քաջ Սասունցին յետոյ կը բռնէ Ամր-Քափրի սեղանակիցներուն մազերէն, մէկուն գլուխը զարնելով միւսին գլխուն՝ կը սպաննէ բոլորը): Բայց վերագարձին՝ Թուրք մը, որ զարանակալ կը սպասէր ճամբուն եզերքը, ոււմբով մը կը սպաննէ Թոռնիկը, որուն գլուխը կը կտրէ եւ կը տանի Փիլարտոսի: Կիլիկիոյ հայ իշխանը «հանեալ զսկաւառակ գլխոյն (Թոռնիկի) արար դաւաթ, եւ նմաւ ըմպէր գինի»:

Կը կարծեմ թէ թշնամիին դանկը իրրեւ բաժակ գործածելու այս սովորութիւնը հեռաւոր աղերս մը ունի նաեւ Փաւստոս Բիւզանդի մէկ աւանդութեան հետ (Ե. 2). — Հայոց Մուշեղ զօրավարը մղձաւանջ դարձած էր Շապուհ թագաւորին համար, որ «ետ նկտրել զտաշտ (բաժակ) ի պատկեր զՄուշեղ գերմական (ձի) եւ ի ժամ ուբախտութեանն իւրոյ զնէր զտաշտ առաջի իւր, ասելով. «ձերմակաձին գի-

նի արբեցէ: Շատուհ, եթէ չլըցաւ կըտ-
րել Մուշեղի գուլիը՝ իրբեւ գինիի բա-
ժակ զործածելու համար, գէթ կը միւի-
թարուէր Մուշեղին պատկերով դար-
դարուած բաժակով մը գինի խմելով,
մաղթելով գինի խմել օր մըն ալ Մու-
շեղի իսկական գանկով:

Եթէ չեղկարէր՝ պիտի բացատրէի
նաեւ թէ ի՛նչ հին իմաստներ ունի, ըստ
Մառի Պոնափարթի, «կոտոջ տնկել» ա-
սացուածքը որ այժմ խորհրդանշան կը
համարուի խարուած ամուսիններուն:

Շ. Ն.

CAHIERS DU SUD, 10, Cours du
Vieux-Port, Marseille.

Ֆրանսական դրականութեան պար-
ծանքներէն մին է այս պարբերականը,
որ կը հրատարակուի Մարտէլի մէջ,
բայց իր ճառագայթները կը թափէ ամ-
բողջ Ֆրանսայի վրայ, ու մինչեւ Հիւս-
Ափրիկէ, մինչեւ Հարաւ. Ամերիկա: Ինչ-
պէս Մարտէլ ժիրար կը նկատէ, բանաս-
տեղծութեան մասին ցոյց տուած իր հե-
տաքըքութիւնը կը մատնէ դրական դըպ-
րոցի մը կլիման: Միւս կողմէ, իր ու-
սումնասիրութիւններուն հորիզոնը ցոյց
կուտայ թէ կը սիրէ սաւառնիլ մարդ-
կային մտքի բոլոր ալեկոծութիւննե-
րուն վերեւ՝ արեւմուտքէն արեւելք:
Չհանդիպեցայ քննադատի մը, որ վե-
րապահութիւն դնէր իր գնահատութեան
մէջ, - ա՛յնքան ընդհանրական է ազ-
նածանքը՝ զոր ստեղծած է այս պարբե-
րաթերթը Ֆրանսայի եւ օտար մտաւո-
րականներու մօտ: Գալով իր բացառիկ
թիւերուն, իւրաքանչիւրը կոթող մըն է՝
որ կը յաւեթոսցնէ մեր օրերու մտած-
ման հարստութիւնը եւ արդի ժամա-
նակներու մտքի ժառանգութիւնը:

Հիմնադիր-տնօրէնը՝ Ժան Պալար,
աշխոյժ է յորձնուանդն, օժտուած՝ հը-
րաշալի զբայարանքով մը, որ հաղոր-
դակից կը դարձնէ գեղեցկութեան ամե-
նէն արդիական ձեւափոխութիւններուն

եւ զազափարի ամէնէն յանդուզն տա-
րազներուն:

Ահա այս արժէքաւոր մտաւորականն
էր, որ հայ բանաստեղծութիւնը հիւ-
ընկաւեց իր պարբերականին մէջ եր-
կու անգամ, ու տրամաբարութիւն ցոյց
տուաւ իր փառաւոր բացառիկ թիւերուն
չարքին մէջ՝ նման թիւ մը եւս պատ-
րաստել հայ հանճարին ձայնին:

Ափսո՛ս, շնորհիւ մեր... քալա այ-
բող մտաւորական խոհարարպետնե-
րուն՝ անտեղի վէճ մը ստեղծուեցաւ եւ
քալան այրեցաւ:

Ի՞նչ հարկ կար վշտացնելու Ժան
Պալարը, ի՞նչ շահ կար Լիւք-Անտրէ
Մարտէլի սիրտը կոտրելուն մէջ: Ի՞նչ
վիվրուկ էր որ փրթաւ թէ անթարգմա-
նելի է նարեկացին, - սեպածեւ արձա-
նադրութիւն է նարեկը, զաղտադրու-
թիւն արդեօք թէ բանաստեղծութիւն:
Վերջապէս Հայերը գիտե՞ն թէ ի՛նչ բան
է թարգմանութիւնը, գիտե՞ն թէ թարգ-
մանչական բաղաժիւ դպրոցներ կան,
որոնք թարգմանուած առարկային կու
տան դոյն մը ըստ զործածուած ոսպնե-
հակին: Կ'արժէր, այս առթիւ, հրապա-
րակային դասախօսութիւն մը տալ՝ իր-
բեւ եզրակացութիւն ըսելու համար թէ
թարգմանչական երկու գլխաւոր դըպ-
րոցներու միջեւ, թարգմանութիւն ըստ
լուսանկարի եւ թարգմանութիւն ըստ
շունչի, մեր նախնարութիւնը ուժ կ'առ-
նէ այն արհամարհանքէն, որ մեզի պի-
տի պատճառէր իշ չաքալաշտուն թարգ-
մանել «լ'ափփէր Է տըվըմի փուրշէք»:

Շ. Ն.

HISTOIRE DE GEORGIE, par
Alexandre Manvelichvili, préface de
J. Karst, Paris, 1951.

Ծանրկեկ հատոր մը (476 էջ), պատ-
կերագարը եւ խիտ:

Վրաստանի պատմութիւնը, որ Պրո-
սէի երկարաշունչ փորձով, մէկ դար
առաջ, դուրս կ'ելլէր ազգային դըպ-
րոցական առարկայի մը սահմաններէն,
այսօր դարձած է այլապէս հետաքը-

րական պատուհան մը կովկասի վրայ բացուած՝ Արեւմուտքի համար: Բայց առաւել եւս հետաքրքրական՝ հայ մտաւորականներու համար, որոնք պարտաւոր են ծանօթութիւն ամբարել իրենց դրացի ժողովուրդներուն կամ երկիրներուն մասին՝ իրրեւ լրացուցիչ ծանօթութիւն Հայոց պատմութեան: Պրոսէյի գործը (6 հատոր, տպ. Մ. Փեթերսպուրկ, 1849-1858), ուսերէն դրուած, Ջաւախիշիլիի գործը, (4 հատոր, տպ. Թիֆլիզ, 1908-1924), վրացերէն գրուած անմատչելի կը մնային արեւմտահայ մտաւորականութեան: Իսկ Ալլէնի գործը (History of the Georgian people, տպ. Լոնտոն, 1932) զանց կ'առնէ ԺԹ. դարը, ուրեմն կը մնայ պակասաւոր: Բայց ահա Մանկվէլիշիլիի գործը կը ներկայանայ իրրեւ յիշատակարան մը, որ ոգտուած է հին ու նոր բոլոր ուսումնասիրութիւններէն, նոյնիսկ սովետական պրպտումներէն, եւ իր Ֆրանսւէզուով՝ մատչելի կը դառնայ արեւմտահայ մտաւորականներուն:

Գոյութիւն ունի երկու ոճ՝ պատմութիւն խմբագրելու: Առաջինը, որ կոչուած է Էօֆօրի ստեղծելու, ազգային եւր ճեղքներու, ցեղային հպարտութիւնը զարդացնելու եւ խանդավառութիւն պատճառելու՝ ի ինչիք տեւելու եւ տոկալու, կը ծառայէ ապահովել պատմութեան գետին ընթացքը, միշտ ջրառատ, միշտ խութերու վտանգէն ազատ: Երկրորդը, որ կոչուած է նիւթ տալու «ընդհ. ազգաց պատմութեան» յիշատակարանին, նմանօրէն Սենաարի դաշտին աշտարակին, զուրկ կը մնայ այն տաք ու քնարական շունչէն, որ բանաստեղծութեան կը վերածէ պատմութիւնը՝ երբ առատ է, եւ զիտութեան կը վերածէ պատմութիւնը՝ երբ նուազ է:

Մանկվէլիշիլի աշխատած է միացնել երկու ոճերն ալ՝ իր խմբագրութեան մէջ, բայց թէ տեղ-տեղ շատ է փախած Էօֆօրիին, հասկնալի է մեզի, որ նոյն մեղքը գործած ենք նման աշխատանքներու մէջ: Երբ կը տեսնեմ որ

«վրացական աշխարհակալութեան» մը շունչը կ'իջնէ կովկասեան լեռներն ի վար, մինչեւ Տաւրոսեան լեռնաշղթան, նոյնիսկ աւելի վար, կը դգամ թէ դետական ողին չէ որ յորձանք կուտայ, այլ հոմերական մուսան: Այդ մուսան սիրելի է փոքր ժողովուրդներու ֆոմիլիէսին համար, մեզի եւ վրացիներուն: Անշուշտ, պատմութիւն կոչուած բանը աւանդութեանց, զրոյցներու եւ առասպելաբանութեանց յատուկ հանդերձարան մըն ալ ունի, որ կը ծառայէ զարգարելու, տոնական ուրախութիւն պատճառելու, բայց եւ չհասկցուած կամ անդամատուած իրականութեան մը վկայութիւնը տալու, պատմագէտը իրաւունք չունի արհամարհելու ժողովուրդներու այդ երեւակայութիւնը, որովհետեւ ինչ որ անհասկնալի է իրեն, արհամարհանքով մը իր անհասկացողութիւնը ծածկելու աստիճան ծիծաղելի, վաղը պիտի բացատրէ այն որ կը զարդի պատմութեան փիլիսոփայութեամբ, հոգեվերլուծումով եւ տարբեր տիպիէտիկայով մը: Վասնզի պատմութիւնը բանասիրական զրօսանք մը չէ միայն, դէպքերու եւ թուականներու շարադրաման ստուգում, կամ թաղաւորներու դիւանական արձանագրութեանց ընթերցում, այլ եւ վկայարան մը, որ նիւթեր կուտայ ժէօսիսիֆէի եւ այլ դիտութեանց մասնագէտներուն առ ի քննութիւն:

Մանկվէլիշիլի «Իսկական» պատմութիւն տալու մարմաջով մը, որ յատուկ է ցամաք պատմութեան հեղինակներուն, զանց առած է Էթնոկրաֆիք նիւթերը, ինչպէս Պորեանցի՝ իր լսած «զրոյցները»:

Ասով հանդերձ, վրաստանի պատմութեան այս նոր գործը կարեւոր պակաս մը կը լրացնէ մեզի համար, իմ գործս չէ ըսել՝ վրացիներուն համար: Պէտք ունէինք այս աշխատութեան: Հայ մտաւորականը պարտաւոր է սերտել վրաց պատմութիւնը այնքան՝ որքան մերը: Ծ. Ն.

CONCEPTIONS SCIENTIFIQUES, MORALES ET SOCIALES, par A. Einstein, (Flammarion), 1952. —

Ծանօթ է Ալպէր Այնշթայն իբրև մեծ գիտնական, եւ հանճար մը ուսուցական գիտութեանց մէջ: Բայց մեր ժամանակներու մեծագոյն այս միտքը, նաեւ խորունկ փիլիսոփայ մըն է:

Անոր հանճարը կ'ընդգրկէ մարդու իմացական աշխարհին բոլոր մարզերը, ընդունենով մէկ յայտարար:-- Մարդկային գիտութիւնը իր ամենալայն իմաստով: Ահա թէ ինչու իր համադրական ըմբռնումը կեանքի եւ մտքի հարցերուն, եւ իր խոհալը դէպի մէկ բացատրութեան յանդէտու: Նաեւ իր որոնումը փիլիսոփայութեան ուղիներուն մէջ Տիեզերական իրականութեան՝ ուսումը մը ընելէ ետք թիւերէն եւ Փորձիւներէն անդին:

Ու անշուշտ իր ճիշդ՝ իր ճշմարիտը հասարակութեան սեփականութիւնը դարձնելու:

Մասնագիտական իր գործերուն կողքին (Սահմանափակ Յարաբերականութիւն, Ընդլայնուած Յարաբերականութիւն եւ 1949ին Ձգողութեան Ընդհանրացուած Տեսութիւն), որոնց խրթին բնոյթը դանտոք մատչելի կը դարձնեն միայն քանի մը առանձնաշնորհեալներու, — իրեն նման մեծ գիտնականներ — ան տուաւ իր առաջին գործը, մշակուած միտքերէ հասկնալի: -- «Ի՞նչպէս կը տեսնեմ աշխարհը»:

Եւ այս տարի՝ «Գիտական Բարոյական եւ Ընկերային Տեսակետներ», մասամբ արդէն լոյս տեսած յօդուածներու շարք մը՝ համախմբուած հետեւեալ գլուխներու տակ. Համոզումներ եւ միտքեր. Գիտութիւն. Հանրային գործեր. Կեանք եւ Գիտութիւն. Քանի մը գէմֆեր (Նիւթոն, Քեփլըր, Մառի Բիւրի, Մաքս Փլանք, Փօլ Լանժմուր, Ներսիս, Էիքրմֆելտ, Կամաի, Օսիէցֆի). Իմ ժողովուրդս (Հրեաները):

Նիւթերը թիւով մօտ վախճուն հասարակ, այլազան են, ինչպէս արդէն գիրքին վերնագիրը կը մատնանշէ, տա-

լով ապացոյցը թէ որքան անսահման են Այնշթայնի հետաքրքրութիւնն ու պաշարը մարդկային հարցերու նկատմամբ:

Շատ կարեւոր է գրքին դուռ գիտական մասը, մօտ հարիւր էջերէ բաղկացած ուր հեղինակը անկարելի կարելի կը դարձնէ մատչելի դառնալու համար դոնէ դարգացած հասարակութեան, որուն կ'ուզէ բացատրել իր վերջին տեսութեան հիմնական գիծերը: Մինչև իր այս աշխատութիւնը, գիտութիւնը ստիպուած էր գործածել երկու միութեանական գրութիւններ, հասնելու համար իր բացատրիչ Փորձիւններուն: Կը գործածուէին կամ ձգողութեան եւ կամ ելքաբաժանիւնականութեան յառաջադրութիւնները, նայելով պարագային: Եւ չկար կամուրջ մը որ կապէր այս երկու միութեանական գրութիւնները, կարելի դարձնելով մէկէն միւսը անցնելու առանց չափանիւթերը փոխելու: Այնշթայն յաջողեցաւ միութեան մը առաջնորդել գիտական այս երկու հսկայածաւալ կալուածները, դանելով բացատրիչ բանալի մը: Եւ ինչ որ թիւերով եւ խրթին Փորձիւններով կը բացատրէ «Ընդհանրացուած ձգողութեան» մէջ ան կը ուսմկացնէ իր այս վերջին գիրքով:

Աւելորդ է շեշտել այս գրքին արժէքը, որովհետեւ Այնշթայնի իսկ համոզումով ան կը հանդիսանայ իր բազմալատակ գործին պատկաւորումը, մատչելի ձեւով մը ներկայացուած:

Կրօնքի մասին գրած շատ շահեկան յօդուածին կողքին կան նօթեր, աշխատասիրութիւններ, բարոյագիտական մըտածումներ, ինչպէս նաեւ քաղաքական, ընկերային եւ տնտեսական իր ըմբռնումները:

Եւ այս բոլորը՝ ձեւակերպուած յըստակութեամբ, անկեղծութեամբ եւ մեծ հողիներուն առանձնաշնորհ ներողամտութեամբ, կը կազմեն ամբողջութիւն մը, ուր գիտութիւն եւ փիլիսոփայութիւն, բարոյագիտութիւն եւ ընկերային գիտութիւններ կուգան միանալու: Ա.

LE TAPIS, par Albert Achdjian, Ed. Self, avec plusieurs planches en couleurs.

Վերջին սարիներու գեղարուեստական հրատարակութիւններու շարքին՝ պատուարեր տեղ մը կը գրաւէ՝ Փարիզի Հայկ. Թանգարանի հիմնադիր-քարտուղար Ա. Ազճեանի նյալ շքեղ հատորը մեծադիր եւ բազմաթիւ դունաւոր նկարներով ու գորգագործութեան արհեստագիտական ծանօթութիւններով :

Եւրոպացի յայտնի գորգի մասնագէտ-հնարէտներ (Արնոլտ վան Կէննէփ

եւն.) աշխատակցած են երկրագունեան այս շքեղ հատորին (Փր. - անգլ.), որ միջազգային գեղարուեստական մամուլին լայն գնահատութեան արժանացաւ : Այս գործին մէջ հեղինակը ջանացած է տալ իր արժանի տեղը հայ գորգագործութեան արուեստին :

Փափաքելի էր որ հեղինակը նախաձեռնէր նաեւ հայերէն հրատարակութեանը այս հատորին, հայ գեղասէր հասարակութեան վայելքին համար :

Մեր նկարներու բաժնին մէջ կու տանք հայկական մեծարժէք եւ հնամեայ գորգի մը վերարտադրութիւնը :

Ն Օ Թ Ե Ր

Քանի մը ամիսներ առաջ, Սօրպունի մէջ տեղի ունեցաւ Փրանքեւզերման հանդիպում մը՝ կազմակերպուած «Comité Français d'Echanges Culturels avec l'Allemagne Nouvelle» կողմէ :

Համախմբուած էր գերմանական եւ Փրանսական մտքի ներկայացուցիչներէն հայլ մը, կարծիքներ փոխանակելու «La Philosophie de l'Existence en Allemagne et en France» նիւթին շուրջ :

Ներկայ էին, գերմանացիներու կողմէն, Կ. Բրիւկէր, Միւլլէր եւ Վէնցըլ, իսկ Փրանսացիներէն Մալո, Իոնթի, Ռիքէօր եւ Պօֆրէ :

Կը նախադասէր Վայլ, «Գրիթիֆ» ի խմբագրապետը :

Այս այժմէական նիւթի շուրջ եղած

վիճարանութիւնը, թէեւ բաւական խըրթին, բայց մեծ հետաքրքրութիւն արթնցուց ներկայ հասարակութեան մէջ :

Երիտասարդ փիլիսոփայ Միւլլըր, մեծ խանդավառութիւն ստեղծեց, իր տիրական եւ կրակոտ ելոյթներով : Ան էր որ վիճարանութեան զրեթէ ամբողջ տեւողութեան, ճարտարութեամբ պաշտպանեց գերմանական տեսակէտը ու պայցոյցը տուաւ որ տիրացած է իր նիւթին :

Կուտանք տեղեկութիւնը որպէս յաւելուածական ծանօթութիւն մեր այս թիւին մէջ լոյս տեսած «Գոյութեանականութիւն» յօդուածին, անգամ մը եւս շեշտով այն իրողութիւնը թէ չկայ բընորոշուած գոյութեանականութիւն մը, այլ կան գոյութեանական բազմաթիւ տեսակէտներ :

Ա.

«ԱՐԻԻՆՈՏ ՀԱՐՍԱՆԻՔ», քատրերգութիւն Ֆետերիֆօ - Կարսիա Լորբայի (Studio des Champs-Élysées). —

Սպանիական դրականութիւնը կը հաշուէ մէկէ աւելի հանճարեղ բանաստեղծներ: Յեղափոխութեան ալիքներուն մէջ նահատակուած Լորբա, «Թոմանսերօ Ժիթանա»ի հարազատ բանաստեղծը իր թատերական գործերուն մէջ եւս կը հասցնէ մարդկային տուամը իր բարձրագոյն աստիճանին:

Եթէ Պերնարտայի Տուներ քնարական ու թատերական դուրս-դործոցն է Լորբայի, Արիւնտ Հարսանիքը, ապահովաբար, հեղինակին ամբողջին կառուցուածքի նմոյն է, որ մնալով ներքին զգացումներու ուժգնութեան մէջ, կ'արտայայտէ բոլոր կիրքերը իր ժողովուրդին՝ ճշտութեամբ եւ ոճի զուսպ կայծերով:

Այս թատրերգութիւնը տուամն է գիւղական վրէժխնդրութեան եւ ատելութեան, կիրքի եւ պատուախնդրութեան՝ որոնց արտայայտութեան մէջ հեղինակը կը մնայ արուեստի իր կատարելութեան սահմաններուն մէջ:

Մայր մը՝ որուն այրն ու մէկ որդին սպաննուած են հակառակորդ ընտանիքի մը հետ տեղի ունեցած հին կռիւներու մէջ՝ կ'ուզէ պահել իր ողջ մնացած միակ զաւակը: Հարսանիքին օրը՝ հարսը կ'առեանգուի Լեոնայի կողմէ՝ հակառակորդ ընտանիքէն:

Վրիժառու մօր գլխաւորութեամբ կը ռիւը կը վերսկսի անտառի մը մէջ ու կը շարունակուին սպաննութիւնները: Եւ

ահա մայր-գայլը՝ վերջնապէս այրի եւ միայնակ՝ բեմ կուգայ պոռթկալու համար իր ողբերգութիւնը, որ այստեղ տրուած է ուժեղ ու բարձր արուեստով:

Գլխաւոր դերակատարներուն քով (Թանիա Պալաշովա, Մ. Վիթոլտ) երիտասարդ դերասան Յ. Ամիրեան կը խաղայ տաղանդով:

Ն. Մ.

☆

« Sainte Agnès des Souris », թատերախաղ՝ Ուիլյեմ Սարոյեանի: (Théâtre de Lancry). — (Թարգմանութիւն Օր. Տայեանի եւ Վ. Սասունիի):

Ուիլյեմ Սարոյեանի հերոսները առօրեայ կեանքէն դուրս՝ ներքին երազ մը կը հետապնդեն տեսակ մը ցնորք, որ զիրենք կը հեռացնէ արտաքին աշխարհէն՝ որուն մէջ քամաքոտ ու տեսլապաշտ էակներու տպաւորութիւնը կը թողուն: Անոր պարզ ու մանկունակ ոճը լաւ կը յարմարի հերոսներու ներքին ապրումին, որ սակայն իր միամիտ երեւոյթին տակ խորունկ փիլիսոփայութեան մը եւ կեանքի ինքնայատուկ ըմբռնումներու ցոլացումը ունի:

Այս թատերախաղին մէջ՝ ո՛չ մէկ այժմէականութիւն, ոչ մէկ բացառիկ արարք: Իւրաքանչիւր տիպար բեմ կուգայ իր երազին ետեւէն խորխափելով: Արմատախիլ մարդոց հոգին է, չղոհացած պահանջներու, շիրադրծուած անուրջներու, անոր մթին ոլորտներուն

մէջ ծնունդ առած եւ հոն կուտակուած գերբրական զղացումներու պոռթկու մը, որ կը պարտադրէ ունկնդիրը խորանալ ի՛ր իսկ հոգիին մէջ եւ անդրադառնալ թարուն ալրումներու լոյսին ձգտող մեղամաղձոտ կանչին:

Շնորհաւորելի է թարգմանիչներու ձեռնարկը, որով ուզած են մատուցանել այս թատերակը Փրանսացի հասարակութեան. բայց Փրանսական միտքը՝ ա-

ւելի ընտելացած իր իսկ հեղինակներուն թեթեւ ու սրամիտ ոճին, կըն՞ջ արդեօք լիովին ճաշակել զայն եւ խորապէս թափանցիլ Սարոյեանի հոգեբանութեան:

Խղաբրկութիւնը՝ շատ յաջող՝ Փրանսական երիտասարդ խումբի մը կողմէ, տուաւ խաղին ներքին կառուցումըը յայտնաբերելու պարզ բայց տիրական ըմբռնումը:

Ա. Թ.

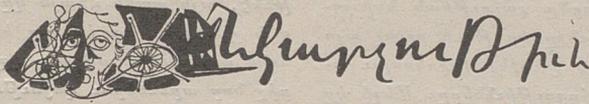
★ Պ Ա Ր Ա Ր Ո Ւ Ե Ս Տ ★

« Le Prisonnier du Caucase ».

Մարքի աը Գուէվա պալէի խումբը վերջերս կը ներկայացնէր Փալէ աը Շալոյի բեմէն Արամ Խաչատուրեանի Գայեանէ պալէն, Կովկասի կալանաւորը անունին տակ: Օտար ըննադատներ որոշ վերապահութիւններ ցոյց տուին այս պարբին նկատմամբ, անոր արտայայտիչ «քայլեր»ու իմաստին ու կշռութեան հանութեան մասին: Բայց անշուշտ անոնք մօտեցած էին ստեղծագործութեան որպէս պալէի մասնագէտներ առանց վնտուելու թէ ինչ չափերով հայ երաժշտութեան եւ հայկական պարին հարազատ էին քայլերն ու շարժումները: Ու նախ երաժշտութիւնը: Ծանօթ է, եւ զիտենք թէ հայկական մօթիֆներու եւ քէմաներու համանուագային ըմբռնումով զարգացումն է ուր անշուշտ կան արդիական երաժշտութեան քիչ մը սկանչներու խորթ կառուցուածքին յատկանիչները: Թերեւս նաեւ կարգ մը թաթարական եւ կովկասեան ներածումներ: Բայց, այս երկարաշունչ գործին ամբողջ տեսողութեան հայկական մօթիֆն ու թեման կարելի է ըսել թէ բացակայ

չեն: Իսկ ինչ որ կը վերաբերի պարի յղացման, արագակշիռով մասերուն մէջ ան ունէր մանաւանդ ուսուական դրոշմ, եւ պէտք է խոստովանիլ որ պարողները, — ընդհանրապէս ուսուեր — մեծ ճարտարութեամբ կը կատարէին շատ զրօնաւորին արագ քայլեր եւ կշռութային ոտտումներ: Ու ասոր հետ, պալէի դասական ըմբռնումը, մատնեբու ծայրերուն վրայ շրջապտոյտներն ու նստոտուն վազերը: Ոչինչ հայկական ցարդբայց, մեղեդիական մասերուն, երբ միայն աղջիկներ կը կատարէին խմբապարեր, յատկանշական էր այն հարազատութիւնը որ պահուած էր բաղդատարար մեր Փօլքօրական խմբապարերուն: Կար նազանըն ու շարժումներուն միաձոյլ շարունակականութիւնը, առանց յանկարծական ընդհատումներու: Պիտի ափսոսայինք որ քիչ էին այս մասերը, եթէ չանդրադառնայինք որ այս երկար պալէի մէջ որ մօտ մէկ ժամ տեսեց, միայն հայկական «քայլ»երն ու Փօլքօրական ւարերը կընային անմարսելի միօրինակութիւն մը մտցնել մանաւանդ օտարներուն համար:

Ա.

«Անդաստան»ի Ա. գիրքով լոյս տեսաւ առաջին մասը Միլլըրի այս գրու-
 քեան՝ քաղուած իր *Սեքսիւս* հատորէն՝ քարգմանաբար: Ստորեւ՝ երկրորդ եւ
 վերջին մասը: ԱՆԿ.

ՍԵՒԻՆ ԵՒ ՃԵՐՄԱԿԻՆ ԼՈՒՍԱՆՑՔԷՆ

Երբ ժժ. դարը փուլ եկաւ Հարմա-
 կետոնի դաշտին վրայ, հին պատնէշնե-
 րը խորտակուեցան: Այս դարուն տիրա-
 պետող դիւային արուեստագէտները
 այնքան նպաստեցին քանդելու անցեալը,
 ինչ չափով որ ըրին պետական մարդի-
 կը, զինսպաշտները, ելեւմտագէտներն
 ու ճարտարագէտները, յեղափոխական-
 ներն ու քարոզիչները, որոնք քայքայ-
 ման ճամբան բացին: 1914ի պատերազ-
 մը վախճան մը թուեցաւ, ան եղաւ սա-
 կայն դադաթնակէտը այն բանին, որ
 շատոնց ի վեր սպասելի էր: Իրականին
 մէջ, ընդարձակ նոր հորիզոններ բա-
 ցաւ: Քանդումի աշխատանքով նոր ու-
 ժեքու լայնածաւալ դետնին ելք մը ըն-
 ծայեց: Երկու համաշխարհային պատե-
 րագմներու միջանկեալ շրջանը հարուստ
 է արուեստագիտական արտադրութիւն-
 ներով: Այս շրջանին է երբ աշխարհը
 երրորդ անգամ մինչեւ իր հիմերը ցըն-
 ցուելու նախընթացին կը գտնուէր որ ես
 մարմին կ'առնէի: Դժուարին շրջան մըն
 էր, մանաւանդ անոր համար որ միմի-
 այն իր վրայ, իր սեփական ուժերուն
 վրայ պէտք էր յոյս դնել: Ընկերութիւ-
 նը պառակտուած ամէն կարգի տարա-

կարծութիւններով՝ աւելի քիչ ուժ եւ քա-
 ջալերութիւն կ'ընծայէր արուեստագէ-
 տին քան Վան Կոքի շրջանին: Արուես-
 տագէտին գոյութիւնն իսկ խնդրոյ ա-
 ուարկայ դարձած էր: ԲԱՅՑ ՄԻՔԷ ԻՒ-
 ՐԱՔԱՆՁԻՐԻՆ ԳՈՅՈՒԹԻՒՆԸ ՎՏԱՆ-
 ԳՈՒԱՆ ՁԷՐ:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազ-
 մը այն տարտամ զզացումը արթնցուց
 թէ երկրագունտն ալ անհետանալու ըս-
 պտոնալիքին տակ կը գտնուի: Յայտ-
 նութենական նոր դարաշրջանի մը մէջ
 ենք մտած: Մարդկային միտքը ենթա-
 կուած է պեղումներու ինչպէս երկիրը
 իր երկրաբանական առաջին շրջաննե-
 րուն: Մահէն է որ կ'ազատագրուիք,
 — մահուան խտութենէն:

Մենք կ'սփոսանք ամէն տեղ իշխող
 ընտելութեան ողիին համար. բայց մահ-
 ուան շղթան քանդելու համար, մարդ-
 կային միտքը պէտք է որ պայթի: Մեզ
 կը շրջապատեն ամենափայլուն կարե-
 լիութիւններ: Մինչեւ հիմա բնաւ միտ-
 քէ չանցած կարելիութիւններով եւ ու-
 ժեքով սոգորուած ու պարուրուած ենք:
 Դարձեալ կը գտնուինք մարդկային է-
 սակներու պէս ապրելու նախօրեակին:

մարդկային բառին պարփակած բովանդակ վեհութեամբ: Մեր նախորդներուն հերոսական գործը քառութեան նոխադներու աշխատանքը կը թուի ըլլալ այս օր: Մենք պէտք չունինք վերսկսելու անոնց ըրած գոհողութիւնները: Մեզի կը մնայ անոնց պտուղները ճաշակել: Անցեալը աւերակ է, ապագան կը կանչէ մեզ: Ա՛ռ սա ամենօրեայ աշխատանքը եւ սեղմէ դայն կուրծքիդ: Միտքը այդպէս կը հրամայէ: Մի՞թէ լաւադոյն աշխարհ մը կրնայ գոյութիւն ունենալ քան այն, զոր ունինք մենք լրիւ պատասխանատուութեամբ լուրս եւ մեզմէ իւրաքանչիւրը: Ապագայի մարդոց համար մի՛ աշխատիր: Դադրեցուր աշխատանքդ եւ ստեղծէ: Որովհետեւ ըստեղծագործութիւնը խաղ մըն է եւ խաղը աստուածային է:

Այս պատգամը կը ստանամ ամէն անգամ որ կը կարդամ Վան Կոքի կեանքը: Խենթութեան եւ անձնասպանութեան յանդող իր վերջնական յուսահատութիւնը, իրբեւ աստուածային անհամբերութիւն մը կրնայ մեկնաբանուիլ.— երկնից թաղաւորութիւնը հո՛ս է, կը դռչէր ան, ինչո՞ւ չէք մտներ:

Կոկորդիլոսի արցունքներ կը թափեն իր ողբալի վախճանին վրայ մոռնալով դայն նախորդող շքեղութեան ժայթքը: Մի՞թէ կուլաք արեւին ովկիանոս իջած ատենը: Իր անհետացման նախորդող եւ յաջորդող հաղուողիւտ պահերուն միայն մեզի ամբողջովին երեւցաւ վեհաշքութիւնը արեւին: Թերեւս արշալոյսին ուրիշ վեհաշքութիւն մը, ուրի՛շ արեւ մը պիտի վերերեւի: Ամբողջ օրը, ան մեզ կը սնուցանէ եւ ուժ կուտայ, բայց հազիւ թէ անոր ուշադրութիւն կը դարձնենք: Գիտենք որ հոն է, յոյս կը դրնենք անոր վրայ, բայց շնորհակալութիւն չենք յայտնել, պաշտամունք չենք մատուցանել իրեն: Նիցչէի, Ռէմպոյի, Վան Կոքի պէս մեծ ջահեր մարդկային արեւներ են, որոնք երկնային աստղին

բախտին կ'ենթարկուին: Երբ կ'անհետանան կամ անհետացած են տեսողութենէ, այն ատեն միայն կը գիտակցինք այն փառքին, որ իրենցը եղած էր: Անոնց մահը ողբալով աչք կը դոցենք ուրիշ նոր արեւներու գոյութեան: Ետ առաջ կը նայինք, բայց երբեք մեր ակնարկը ուղղակի չի թափանցեր իրականութեան սրտին: Եթէ դիպուածաւ առիթը տրուի, մեզի ջերմութիւն եւ լոյս բաշխող արեգակնային մարմինը պաշտելու, մենք չենք խորհիր յաւերժօրէն շողշողուն արեւին վրայ: Մենք այդ կ'ընդունինք, անոնց խորհելու այն իրողութեան վրայ, որ բովանդակ անջրպետը աստեղագարրուած է արեւներով:

Իրականին մէջ, լոյսի մէջ կը լողայ սիւեղերը: Ամէն ինչ կենդանի եւ լուսաւորուած է: Մարդը, ի՛նքն ալ, անսպառ ճառագայթարձակ ուժի ընդունաբան մըն է: Տարօրինակը հոն է, ան մարդուն մտքին մէջ միայն խաւարեալ եւ ջլատուած մըն է:

Գիշ մը շատ լոյս, այստեղ, աշխարհի վրայ, քիչ մը ուժ՝ ու անտակ կը դառնանք ապրելու մարդկային ընկերութեան մէջ: Տեսլապալատին վարձատրութիւնը խենթանոցը կամ խաչն է: Գորշ, չեղօք աշխարհ մը, կ'երեւի, մեր սովորական բնական վայրն է: Երկար ատեն այսպէս եղած էր: Բայց այս աշխարհը իրաց այս վիճակը անհետանալու ճամբուն վրայ է: Հաճութեամբ կամ բռնութեամբ, աշապանով կամ առանց աշապահի, նոր աշխարհի մը սեմին կը գտնուինք: Պիտի ստիպուինք հասկնալ եւ ըմբռնել, որովհետեւ մեր միջավայրէն դուրս նետուած մեծ ջահերը վերիվայրեցին մեր հայեցողութիւնը: Փոխադարձաբար եւ միաժամանակ, վիճակ պիտի ըլլանք շքեղանքին եւ արհաւիրքներուն: Մենք պիտի տեսնենք, ինչպէս Ինտրա դիցուհին, հազար աչքերով: Աստղերը, նոյնիսկ ամենահե-

ուուն գտնուողները, մեր վրայ կը քա-
լեն:

Մեր գործիքներով այսօր կը դնենք
այնպիսի աշխարհներ, որոնց գոյու-
թեան մասին հին մարդը ամենադոյզն
կասկածն իսկ չուէր: Մենք ընդունակ
ենք, մեր ներկայ ծանօթութենէն ան-
դին, բերաւոր աշխարհներ յղանալ, ո-
րովհետեւ մեր միտքը արդէն անոնցմէ
բղխող լոյսի ընդունարան մըն է: Մի-
աժամանակ, նոյնքան ընդունակ ենք
մեր ամբողջական բնաջնջման դերը խա-
ղալու: Մի՞թէ բեւեռուած ենք մեր
քայլերուն: Ո՛չ, մեր հաւատքը աւելի
մեծ է քան ինչ որ կը նկրտինք ենթա-
դրել: Մենք կը ներկայացնենք շքեղան-
քը այս յաւիտենական կեանքին, որ
մարդունն է եւ զոր միշտ ժխտեցինք:
Հակառակ մեր բովանդակ հպարտանքին
եւ ունայնամտութեան, մենք կը շար-
ժինք այնպէս, իբր թէ մեր իսկական
ժառանգութեան մասին ոչինչ դիտա-
յինք: Մենք կը բողոքենք, ըսելով թէ

մարդկային ենք միայն, խի՛ստ մարդ-
կային: Բայց, եթէ իրապէս մարդկային
ըլլայինք, ամէն բանի ընդունակ պիտի
ըլլայինք, պատրաստ բոլոր պահանջ-
ներուն, դիտակ գոյութեան բոլոր պայ-
մաններուն: Ամէն օր պէտք է յիշել,
մաղթանքի մը պէս կրկնել, թէ մեր
դարաշրջանը կը պահէ գոյութեան ամ-
բողջ տարերքը: Պէտք է դադրինք օգ-
նութիւն ուզելէ եւ օգնութիւն տալէ:
Պէտք է դադրինք պաշտելէ եւ հիաց-
մունք ներշնչելէ: Ամէն բանէ վեր, պէտք
է հրաժարինք ետքի ձգելէ էութեամբ
եւ իրողութեամբ մեր ինքնութիւնը
դարբնելու գործը:

«Կը նախընտրեմ, կը գրէք վան կոք,
աւելի մարդոց աչքը նկարել քան թէ
մայր եկեղեցիները, որովհետեւ մար-
դոց աչքին մէջ կայ բան մը, որ գո-
յութիւն չունի մայր եկեղեցիներուն
վրայ, ինչքան ալ մեծաշուք եւ պատ-
կասելի ըլլան անոնք...»

ՀՆՆՐԻ ՄԻԼԼՐ

Ն Օ Թ Ե Ր

Փարիզի գեղարուեստական կեանքը
կը ներկայացնէ տեւական կենսունակու-
թիւն մը եւ արուեստի քննադատութեան
նուիրուած հրատարակութիւնները կու-
զան ամէն օր յուզել արուեստի աշխար-
հը: « Le désordre dans l'art contem-
porain » զոր հրատարակեց Մարտէլ Զա-
հար, մէկն է այդ գործերէն: Հեղինա-
կը իր նախաբանին մէջ շեշտելէ յետոյ
այն վերիվայրումները զորս կը ներկա-
յացնէ ժամանակակից արուեստը վեր-
ջին քառասուն տարիներու ընթացքին,
կը փնտռէ պատճառները արուեստի ա-
պականութեան: Ան շատ համակրութիւն

չունի յառաջապահ արուեստին հանդէպ:
Մեր ժամանակաշրջանի ոգիին համա-
պատասխան արդի նկարչութեան մէջ՝
ան կը նշմարէ հազիւ քանի մը նշանա-
կալից գործեր, եւ որոնք կարելի է նը-
կատել զարգանկարչական արժէքաւոր
փորձեր միայն. եւ կը յարձակի նկար-
չական չարաչառութեան հերոսներուն
վրայ: Որովհետեւ շատերուն համար նը-
կարը դարձած է առ հասարակ շահա-
գործումի առարկայ. եւ ճիշտ հոն
պէտք է փնտռել պատճառը նկարչու-
թեան ներկայ անհաւասարակչիւր մոլո-
րութեան:

ՅՈՒՑԱՅԱԴԵՍՆԵՐ

ՓԱՆՍԵՄ (Փ. Սեմէրնեան)

Հայ նկարիչներու արդի փաղանդին ամէնէն փայլուն տաղանդներէն մին է երկտասարդ այս արուեստագէտը: Իր առաջին ցուցահանդէսով իսկ յայտնութիւն մը եղաւ ան, միջազգային չափանիշով: Քանի մը կարծիքներ՝ Քրանսասցի նկարչական քննադատներու կողմէ:--

«Փանսէմ կ'օգտադործէ վրձինի ընտր աղբիւրները ոչ թէ որպէս ճարտարագոյն նկարիչ՝ այլ մէկը՝ որ տեղեակ է անոր ըտր կարելիութիւններուն: Ան կը դարձնէ եւ պատաստին կը յանձնէ լրիւ գործեր՝ որոնք զերծ են աւելորդ ծանրաբեռնումներէ: Սուր ոճ մը- խայթող պիտի ըսէր Տանիէլ Մօթ- իր պատաստներուն կուտայ տիրական նկարազիր ու համեմ, առաւելութիւններ՝ որ միշտ իրար կը գտնեն իր բնանկարներուն թէ մաքիւր մօրթներուն իր դիմանկարներուն թէ զծագրութիւններուն մէջ:» Փան Շապանօ

«Կալըսի Տուֆէի մէջ նոր յայտնութիւն մը՝ Փան Սէմ: Երեսուն տարեկանէն վար մը՝ որ կը մօտենայ Կրիւպէրի: Ինքն ալ ի յայտ կը բերէ էակներու եզերային տեսողութիւն մը, ինչպէս նաեւ տիրական ձեւակերպումի մը կողքին, զոյներու նուրբ զգայարանք մը: Ան բան մը ունի ըսելիք, ու գետէ զայն ըսել կորովով:» Կի Տօրնան

«Փան Սէմ կը ցուցադրէ պատաստներու ամբողջութիւն մը, յատկանշական՝ արտասովոր եւ կամքի արտայայտութեամբ մը տողորուն կառուցուածքով, ինչպէս նաեւ լի զգայնութիւններով:»

Ան, այն նկարիչներէն է որոնք բան մը ունին ըսելիք, եւ զայն կ'ըսեն լեզուով մը որ ընտրած են, կամ որ իրենց զգայնութիւնը իրենց կը պարտադրէ:

Զգայնոտ կորովով մը տողորուն, քիծերու ուժգնութեամբ եւ զօրութեամբ

օժտուած մաքիւր մօրթներու այս նկարիչը, իր միւս գործերով մեզի կը յայտնէ թէ այս վերջիններուն ձեւափոխութիւններն ու այլափոխութիւնները,-- տակաւին աւելի պատկերային քան վերացական-- միայն միջոցներ են նկարչական պարզ նկարագրութիւններէն անդին անցնելու համար:

Ան կը թելադրէ, կը վերստեղծէ, վերյիշել կուտայ, կ'առնէ կը տանի ողբերգական մթնոլորտի մը մէջ, առանց հեռանալու զոյնի, կառուցուածքի եւ տոկունութեան մեծ իրականութիւններէն:

Իր մեծ յաջողութիւնը, հակառակ իր ոճին կարգ մը բրտութիւններուն, բնաւ անակնկալ մը չէ: Իր բնանկարները -- մասնաւոր ստոյգմէ այն որ խուլ կապոյտի մը մէջ է փոխակերպուած -- ի յայտ կը բերեն քաղցրութիւն մը, որ նոր բոցով մը կը լուսաւորէ իր հոգին, եւ կարելի կը դարձնէ զինք հասկնալը: Կիմսէյ.

★

ԳԱՌՁՈՒ

Փարիզի Օփերան վերջերս բեմադրեց «Լէ գ'ինտ Կալանթ»ը, որուն բեմական նկարչութեան մէջ բաժին մը առաւ Գառզու՝ յայտնի այլ նկարիչներու կողքին (Վախեվիչ եւլն.): Գառզու իր գըրաւիչ ու երազային արուեստով կը ցաւ տալ անհրաժեշտ փայլը այս նոր խաղին ոգիին:

*** Յուլիս ամսուն Գառզու ցուցադրեց իր նկարներն ու զծանկարները Լոզանի մէկ կալուսի մէջ եւ բարձր գնահատութեան արժանացաւ գուլիցերական մամուլին:

★

ՊԵՏԻԿԵԱՆ

Փարիզի մամուլը արձագանգը եղաւ

Պետրիկեանի ցուցահանդէսին՝ Պէննհայմ ժէօն կալըութիւն մէջ: Ան տիրացած է նկարչական թէքնիքի դասական ձեւի մը որով կ'արտադրէ բնորոշիչ դիմանկարներ եւ վայրանկարներ:

★

Զ. ԽԱԶԱՏՈՒՐԵԱՆ

Ամերիկահայ նկարիչ Զ. Խաչատուրեան նկարահանդէս մը սարքած էր Կալըութի Կոէջօղի մէջ Ապրիլին սկիզբները: Առաջին աթիւ աչքի կը դարնէր գոյնին միօրինակութիւնը: Դեղնօրակ ճերմակ մը՝ արտայայտապաշտ ոգիով նկարուած՝ բոլոր կտաւներուն վրայ կը տարածուէր:

Նորոյթի մը մէջ՝ մեծ տաղանդով օժտուած արուեստագէտները միայն կրնան դռնէլ իրենց ինքնատուութիւնը հաստատող ճամբաներ: Դեռարոյս ընդունակութիւններէն շատեր կը կորսընցնեն ուրիշներուն ստեղծած նոր ուղղութիւններուն մէջ իրենց սեփական աչքը: Բայց Խաչատուրեան նկարիչի լաւ խմոր ունի ու երիտասարդ է, առնօր լաւագոյն զբաւականներ են իր փայլուն ապագային:

Մ. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

Պարսկահայ նկարիչ Մարկօ Գրիգորեան, որ երկու տարիէ ի վեր Հոռոմ կը գտնուէր ուսումը կատարելագործելու համար, Կալըութի Տընքանի մէջ կը ցուցադրէ իր գործերը:

Համակրելի եւ օժտուած նկարիչ մը այս ալ, որ կերպաւոր եւ վերացական արուեստներու սահմանադրութիւն վրայ է, ու չէ կրցած (թերեւս երիտասարդ տարիքին՝ բերումով) տակաւին ճշտել գեղագիտական իր դիրքը: Իր ցուցադրած 25ի չափ անհաւասար գործերէն կը դուշակուի ապագայ լաւ նկարիչը:

Ինչ որ սակայն զայրացուցիչ է, մեր շարք մը նկարիչներուն իրենց Հայութենէն ամչնալն է: Գրիգորեան, հազիւ երկու տարիէ ի վեր հաղորդուած իտալական միջավայրին հետ, Փարիզի հասարակութեան կը ներկայանայ իրել «իտալացի նկարիչ»: Հայ ծագումը նուստացուցիչ նկատող արուեստագէտներուն շարքը դժբախտաբար հետզհետէ կը լայննայ:

Մ.

ԵՐԱԺՅՏԱԿԱՆ ԱԾԽԱՐՅ

Դաշնակցաբուհի ԳՈՀԱՐԻԿ ՂԱ-
ԶԱՐՈՍՍԵԱՆ Մարտ 29ին էֆոլ Նորմալի
սրահին մէջ տուաւ ներկայ տարուան իր
Բեպիքալը, նուիրուած իր Փօօկրամ
պիէն քամփերէններէն մէկուն, Բէ Մա-
ժէօռի, իբր շարունակութիւն անցեալ
գաղան իր սկսած շարքին:

Ինչպէս նախապէս առիթը ունեցած
էինք արտայայտուելու այդ մասին, Օր.
Ղազարոսեան կը հետապնդէ բոլորովին
տարբեր նպատակ մը քան սովորական
դաշնակի բեպիքալները: Այսինքն թէ՛
իբր գեղապէս եւ թէ՛ մեկնարկու՝ ան
իր այս ձեռնարկով նպատակ ունի ցոյց
տալու թէ քօնալիքէներուն պարունա-
կած հոգեհիւթը (էքոս) ո՞ր աստիճան
սատարած է դասական Պախ, Մոցարթ,
Պէթովէնէն մինչեւ բոմանթիբ Ծուպէրթ,
Շուման, Շոբէն, Լիցթ եւն.ի կամ կարգ
մը ուրիշ մեծ վարպետներու ներշն-
չումներուն արդասաւորման:

Այս առթիւ յայտնենք նաեւ թէ
արուեստադիտուհին իբր անձնական հե-
ղինակութիւն աւարտած է նոյնպէս բո-
լոր 24 քօնալիքէներուն վրայ յղաց-
ուած Ալլաօմ պիէն քամփերէ մը: Ինչ-
պէս նաեւ լարաւոր գործիքներու հա-
մար Բուաքիւօր մը որ պիտի նուագուի
մօտերս փարիզեան ռատիօկայանէ մը՝
էրէք Սարնէթի անասմալին կողմէ:

★

ԻՐԻՍ ՊԻԻԼՊԻԼԵԱՆ, — Փարիզեան
երթաշտական ներկայ եղանակին փայ-
լուն եղելութիւններէն մին եղաւ նոյն-
պէս երգչուհի Իրիս Պիւլպիւրեանի Մա-

յիս 2ի բեսիթալը: Գաղութին՝ ինչպէս
նաեւ առհասարակ փարիզեան շրջանակ-
ներու մէջ հայ արուեստին ամէնէն ար-
ժանաւոր ներկայացուցիչներէն մին՝ Ի.
Պիւլպիւրեան երգեց այդ երեկոյ ի ներ-
կայութեան երթաշտական աշխարհին
պատկանող կարգ մը յայտնի անձնաւո-
րութիւններու եւ լեցուն սրահի մը առ-
ջեւ: Իրեն կ'ընկերանար տաւիղի վրայ,
փարիզեան մեծ նուագահանդէսներու մե-
նակատար Լիլի Լասքին:

★

ՐԱՖՅԻ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ. — Ներկայ ե-
ղանակին ընթացքին «Անասմալը օրֆեւ-
քալ տը Փարիք» իր սենֆոնիք նուագա-
հանդէսներէն մին նուիրած էր Արամ
Խաչատուրեանի գործերուն՝ Գայեանէին
եւ անոր դաշնակի ֆօնէքսթրօին:

Կասկած չկայ թէ ոչ ոք Փարիզի
մէջ այնքան հեղինակաւոր կերպով կոչ-
ուած էր կատարելու ֆօնէքսթրօին դաշ-
նակի մասը, որքան մեր երիտասարդ
արուեստաղէտը Բաֆֆի Պետրոսեան, որ
իբ հարազատ մեկնարկութիւնով բերաւ
մեզի այդ երեկոյ իր մեծ տաղանդին
մէկ նոր ասպարոյցը:

★

ՕՀԱՆ ՏՈՒՐԵԱՆ. — Փարիզահայ դա-
ղութը երկու առիթով կրցաւ ներկայ
ըլաւ Օ. Տուրեանի նուագահանդէսնե-
րուն: Նախ՝ Մայիս 3ին, ուր ան հրա-
ւիրուած էր «Անասմալը Օրֆեւքալ տը
Փարիք»ի կողմէ վարելու իրենց հերթա-
կան սենֆոնիք նուագահանդէսը:

Իսկ Մայիս 25ին ան տուաւ իր անձնական նուազահանդէսը որուն յայտազրին երկրորդ մասը կը բաղկանար իր չորս անձնական նոր հեղինակութիւններէն, որոնց մասին «Անդաստան» առիթը ունեցած էր խօսելու նախորդ թիւին մէջ:

Տուրեանի այդ նոր գործերուն տւեղնորութիւնը ցոյց տուաւ թէ ան հետապնդած է գլխաւոր նպատակ մը. մշակել տոհմային արուեստը նորագոյն ըմբռնումներով: Ուրեմն իր պրպտումները կը կատարէ խիստ յառաջացեալ մակարդակի մը վրայ եւ անձնական միջոցներով:

Վերջին շարքներու ընթացքին հաճոյքն ունէցանք տեղական յայտագիրներուն վրայ տեսնելու նաեւ երեք հայ արուեստաբէտներուն անունները:

ՄԱՆՈՒԿ ԲԱՐԻՔԱՆ, Լոնտոնի նըւազախումբին առաջին ջութակահար եւ մեծատաղանդ արուեստագէտ, որ իր մասնակցութիւնը բերաւ նաեւ Ֆրանսահայ Կարմիր Պաշտի երեսնամեակի հանդիսութեան՝ Սորպօնի մէջ:

Բարիքեան նուագեց «Ֆիլարմօնիս»-ի երկու նուազահանդէսներուն, դեկտեմբերի թեմբարի դերմանաշի:

Խմբավարին՝ Հ. Փօն Գարեանի:

Երգչուհի ԱՐՏԱ ՄԱՆՏԻՔԱՆ նոյնպէս կը մասնակցէր իրբեւ մենակատար Հէքթօր Պէրլիօզի «Լէ Թրուայէն ան Քարքաթ»-ի ներկայացման որ տեղի ունեցաւ Բայէ տը Շայետյի մէջ:

Իսկ երրորդ անունն էր երիտասարդ երգիչ Ժ. ՍԵՐՊՕՆԱՆ որ մասնակցեցաւ Սթրավինսքիի «Խօտիք Բուս»-ին ներկայացման որ տեղի ունեցաւ Լ'ար տիւ Վեմբիւմ Սիէֆլի նուազահանդէսներուն շարքին մէջ:

Ժ. Սէրպօնան կը մասնակցի նաեւ Փարիզի Ազգային Օփերային խաղացանկէն Մօցարթի «Լա Ֆիլիք Անշանքէ»-ի:

ՀԱՅԿԱՆՈՅՇ ԹՈՐՈՍԱՆ

Ուրախութեամբ կը տեղեկանանք որ փարիզահայ տաղանդաւոր երգչուհի Հայկանոյ Յորոսեան Լեօփոլտ Պէլլան երաժշտական մրցանակի ժիւրիին անդամ ընտրուած է:

Գոհունակութեամբ կ'արձանագրենք նաեւ երգչուհի ՄԱՌԻ ԿԱՌՎԱՐԵՆՅԻ, Պէյրութի եւ Հալէպի իր երեք երգահանդէսներուն ունեցած յաջողութիւններուն արձագանքը հասաւ մեզի վերջերս: Գ. Ք.

«ԲՍԱՆԵՐՈՐԴ ԳԱՐՈՒ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԲԵՐՔԸ»

Այս անուն տակ է որ Փարիզի արուեստասէր հասարակութիւնը վայելեց հրավառութիւն մը նուազահանդէսներու, Թեաքը տէ Շանգլիլիզէն մինչեւ Օփերա, դրեթէ ամբողջ տեւողութեանը Մայիս ամսուան:

Հոյլ մը աշխարհահռչակ անուններու՝ երգահան, երաժիշտ, խմբավար եւ նուագախումբ:

Անշուշտ, իւրաքանչիւր նուագահանդէս առանձին առանձին անուամբ, կատարեալ յաջողութեան դուրս ուրիշ բան չէր կրնար ըլլալ: Կատարելութիւն՝ որ ոչ մէկ քնադատութիւն կամ վերապա-

հուծիւն կրնայ վերցնել: Որովհետեւ, հոն էին Վիէննայի, Լոնտոնի եւ Նիւ Եորքի Օփերաները իրենց ամբողջական կազմով: Հոն էին ութը, աշխարհի լաւագոյն նուագախումբերէն. Պօսթընէն, Պերլինէն, Ռօմանական Ջուիցերիայէն, Փարիզէն (նուագահանդէսներու Բնկերակցութիւն, Լամուրէօ, Օփերա եւ Ազգային նուագախումբ.) հոն էր Նիւ Եորքի Պալի կեդրոնական Պարախումբին հետ, Սթրազպուրգի Սեմ.Կիլիօմ երգչախումբը:

Ու քսանէ աւելի հանրամասնութեամբ երաժիշտներ, - եւ ճարտարագոյններէն -

նոյնքան խմբավարներ, Պրիւսո վալթեր, Ֆրից Միւնչ, Սքրավիմսֆի, Կեզա Անտա, Փիէռ Մօնթէօ, Փուլէնֆ, Հանս Ռօսպօ, Իկոր Մարքէվիչ, թուելու համար մէկ քանին:

Բայց ձեռնարկը իր ամբողջութեան մէջ չէր կրնար դերժ մնալ կարգ մը թերութիւններէ:

Նախ՝ այս աննախընթաց իրագործումը, յաջորդական նուագահանդէսներու զլրատուոյտ տուող իր թափով, կը վերածուէր տեսակ մը ցուցահանդէսի, ուր մարդ հագին արագ ակնարկ մը կրնայ նետել իր աչքին առջեւէն սահող կնիցնոց դոհարներուն: Եւ այս՝ իր անմարտելի բնոյթով կ'առաջնորդէր հասարակութիւնը ապրումէ ապրում դէպի սպասում, դէպի հոգեկան յոգնութիւն: Եւ այս՝ կ'ընդարձայնէ արուեստի վայելքին նրբին զգայարանները, կը նուազեցնէ զգայութիւնները, ինչ որ տեսակ մը վերաւորանք է հանդէպ զօրայարժի ենթարկուած երաժշտական տաղանդներուն: Ու տակաւին նկատի չենք առնել Մայիսին իրարու յաջորդող միւս նուագահանդէսները, այնքան արժէքաւոր, բայց «20րդ դար» ձեռնարկէն դուրս:

Կրնայ ըսուել թէ կարելի չէր տարբեր իրագործում մը, երբ պէտք էր արտայայտել այսքան բան, այսքան քիչ ժամանակի մէջ... Բայց ինչո՞ւ քիչ ժամանակ, ինչո՞ւ միայն Մայիս ամիսը, եւ ոչ քանի մը ուրիշ ամիսներ ալ, սկսած Յունուարէն: Անհրաժեշտ չէ՞ր նախատեսել երաժշտասէր հասարակութեան համար դադարի միջոցներ, ու կարելի դարձնել աւելի խոր ապրումներ, այս դարու երաժշտութեան զբժարին ունկնդրութեան ընթացքին: Արդեօք նկատի առնուեցաւ զօրասը՛կններու խուժումը դէպի Փարիզ... Բայց այն ատեն կ'իյնանք նիւթական նկատումներու մէջ:

Յետոյ: Կազմակերպիչ յանձնախումբին յառաջադրութիւնը - ներկայացնել կիսադարու մը քաղաքակրթութեան երաժշտական արտայայտութիւնը իրեն

ժամանակակից հասարակութեան - ենթադրել կուտայ երաժշտագէտներու յաջող ընտրութեան կողքին, նպատակաւորմար յայտադրի մը կազմութիւնը: Դժուարին եւ նրբին գործ՝ որու համար անհրաժեշտ էր ընդունիլ փորձաքարեր եւ չափանիշներ, կարենալ սահմանելու համար այն գործն ու երաժիշտը որ հիմնականօրէն յատկանշական է այս դարու արտայայտութեան: Մանաւանդ որ յիստամեակի մը այս բերքը, այլապէս է ու դեռ գրեթէ անծանօթ: Չենք դիտել թէ ի՞նչ չափանիշներու վրայ հիմնուեցան ձեռնարկին պատասխանատուները, կը տարակուսէինք նոյնիսկ թէ կարելի էր ընդունիլ ոեւէ մէկ կըլիո հիմնաւորելու համար ձեռնարկին քիչ մը զոռոզ նպատակները, բայց վերայ արուեստներու տեղական մամուլը, ոմանք բուն բողոքներ բարձրացցին, մասնանշելով եղած զանցառութիւնները, դիտումնաւոր թէ առանց յետին միտքերու, անարդարութիւնները, այսինչ հեղինակին տրուած քիչ տեղը, (Շեֆուպիլ, Փրօֆօֆիէֆ, Ֆօնէ, Շօքաֆուլիչ) այնինչին շոյալուած կարեւորութիւնը (Պարպը, Վիլիամ Շուլման, են.) ըսուեցաւ թէ ընտրութիւնը եղած է ըստ բախտի, ատանց որեւէ մէկ չափանիշի, իրրեւ հիմնաքար, թէ նոյնիսկ ձեռնարկը վրժած է իր նպատակէն: Ու երբ «20րդ դարու» կողմնակիցները կ'ուզէին պաշտպանուել յայտարարելով թէ «տեղ տրուած է միայն այն երաժիշտներուն որոնք կը սկսէին ապական, աչքերնին սեւեւած դէպի եկող ժամանակները, եւ ոչ թէ կը շարունակէին 19րդ դարը, 20րդի ընդմէջէն» իրենց պատասխանուեցաւ թէ արդեօք դա՞մօ՞ժ էին չափացոյց ճշգրիտ գործիք մը, որ կարենար կատարել նման սահմանում մը:

Այս վիճարանութիւններէն անկախաբար, անուրանալի են եղած աչքառու մտացումները: Յայտարարին մէջ չկային օրինակ, Ֆլորան Շմիթը, Վէնսան տ'Էմտիս, Սիլվիօ Լագարիօս, Փոլ Տիւֆան, Մօնիս Էմմանուէլը, և այլն:

Իսկ եղածներէն, եթէ Իկօր Սքրավիմս-
ֆին իր արժանի տեղը ունէր իբրեւ մեր
դարուն ամենացայտուն երաժշտական
հեղինակութիւններէն մին, եթէ Պելա
Պառթօֆի կը նուիրուէր ամբողջ նուա-
զահանգէս մը, արդարացիօրէն անկաս-
կած, ու ասոնց կողքին կ'երեւային
Ռախմանիսօֆ, Տէպիւսի, Ռիշառ Սք-
րաուս, Ֆայյա, Միլիօ, Մորիս Պլաշեր,
Ալլամ Պէրկ եւ ուրիշներ առաւել կամ
նուազ կարեւորութեամբ, զարմանալի է
որ մեծ նշանակութիւն ստացած ըլլան,
ով դիտէ ինչ հաշիւներով, կարգ մը
հեղինակներ, որոնք իրենց տարողու-
թեամբ հեռու են արդի ողիին արտա-
յայտիչ ներկայացուցիչներէն ըլլալէն,
երբ միւս կողմէն Արամ Խաչատուրեան
մը՝ արդէն այնքան նուազուած ու այն-

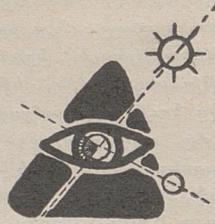
քան մօտիկ հասկցող հասարակութեան
իր երաժշտական համադրութիւններով,
լուութեամբ կը վարձատրուի:

Յամենայն դէպս, ինչպէս շեշտե-
ցինք, եթէ մոռնանք վայրկեան մը «20րդ
Դարու Բեքֆ»ի ուռուցիկ յառաջադրու-
թիւնները, կրնանք նկատել իւրաքան-
չիւր նուազահանգէս իբրեւ լրիւ յաջո-
ղութիւն: Իսկ թէ ինչ չափով նպատա-
կին հասած է ձեռնարկը, դեռ կանուխ
է եզրակացութեան մը յանդիւր: Յըս-
տակ է միայն, թէ ականջներու քիչ
մը խորթ - չենք սխալիւ ըսելով ցարդ
անհասկնալի- այս երաժշտութիւնը, առ-
նուազն աւելի խթանած է հետաքրքրու-
թիւնները, շնորհիւ «20րդ դարու» յա-
ռաջ բերած դարնանային շարժումին:

Ա.

Գ Ի Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ԵՐԿԱՐԱԿԵՑՈՒԹԵԱՆ ՇԻՃՈՒԿ

Հնուժեանէն ի վեր մարդուն զարմանքով լի սարսափը մահուան դաղտնիքին առջեւ, զայն նետած է միսթիք մղումով մը դէպի նախնական հաւատքներու անդենականը, դէպի յառաւելչներու հրաշագործ կարողութիւնը, դէպի ուրիշ կերպարանքի մը տակ վերստին աշխարհ գալու ինքնախաբէութիւնը: Անդարմանելի կորուստին առջեւ միսթարութիւն մը գտնելու պահանջը զայն մղած է կոյր Պաւստըին՝ թէ դերքնական ուժեր կան, կուռքեր, սուրբեր, լեռներ, աղբիւրներ, նոյնիսկ ժամանակաւոր կեանք ունեցող ծառեր, որոնք կը բուսեն, որոնք կեանքը կ'երկարեցնեն, որոնք անմահութիւն կուտան:

Նախնական զիտութիւնը, ինքն ալ նետուած է այս հարցին վրայ, ջանալով թօթափիլ միսթիքական տարրէն որ տիրապետող էր վերոյիշեալ պարագաներուն, եւ փոխադրած է հարցը երկրին վրայ, աստղաբաններու եւ ալքիմիկոսներու աշխատանոցներէն ներս, նոյնիսկ կախարդներու եւ վհուկներու տեւական միացող կաթաններուն մէջ: Ու առաջին փորձերը՝ «առարկայական» ուղիներով, փորձարկութեան դետնին վրայ բայց միամիտ նախապաշարումներու գումարով մը տողորուն՝ որ կը ձգտէին հասնելու անմահութեան ջուրին, հրաշագործ հեղուկին:

Յետագային, երբ զիտութիւնը առաւել եւս ձեւակերպուեցաւ վտարե-

լով իր ծոցէն նախապաշարում եւ անհիմն հաւատքներ, իր նպատակակէտները դարձան աւելի համեստ եւ աւելի շօշափելի: Մարդուն յաւակնութիւնները դադրեցան փորձարկութեանց նիւթ դառնալէ, եւ որոշ բերեղացումէ մը ետք դացին ծուարեցան զրականութեան (Ֆաուստի պարագան), փիլիսոփայութեան, աստուածաբանութեան կամ բնագանցադիտութեան մէջ, ծառայելու համար իրբեւ նիւթ՝ մտածումի աշխարհին:

Գիտութիւնը հետապնդեց ուրեմն դանդաղ բայց վստահ քայլերով իր կալուածին մէջ ինկող յառաջադրութիւնը, որ այլեւս դէպի անմահութիւն ձգտում մը չէր այլ կեանքը երկարաձգելու դրական նպատակակէտ մը:

Ու այսօր կը խօսուի «երկարակեցութեան շինուկ»ին մասին, որ հէքեթին հրաշագործ սրուակը չի ներկայացնէր, այլ զիտական հիմունք ունեցող պատրաստութիւն մըն է:

Կարելի չէ խօսիլ այս նիւթին մասին առանց յիշելու Պօլիօմօլէցը, որու անունով պատրաստութիւնը կը կոչեն նաեւ Պօլիօմօլէցի շիֆուկ:

Ան ծնած է Գիէվի մէջ, 1881ին: Բժշկութիւնը աւարտելէ ետք Թուսաստան, ան եկած է Փարիզ՝ աշխատելու համար էնսթիթիւ Փասթէօրի մէջ, եւ

իր հայրենիք վերադարձին, 1911ին, ըստանձնած է Սարաթովի համալսարանին ընդհանուր ատարանութեան դասընթացը: 1924ին կը կանչուի Մոսկուա, իրբեւ տնօրէն Սորհրդային միութեան առաջին Արեան ներարկման էնսթիթիւին:

1930ին Ուզբայիտոյ Գիտական Կաճառին նախագահ կ'ընտրուի եւ վերադառնալով Քիէվ ճոն կը հիմնէ Փորձական Կենսաբանութեան եւ Ախտաբանութեան էնսթիթիւն: Սորհրդային Միութեան Գիտական Կաճառին անդամ՝ ան մեռաւ 1946ին երբ արդէն դարձած էր աշխարհահռչակ հեղինակութիւն : Թէեւ իր մահը մեծ կորուստ մը եղաւ դիտութեան համար, բայց իր դործը կը շարունակուի շնորհիւ այն կարող աշխատակիցներուն որոնցմով ան ինքզինքը շրջապատած էր:

Պօլիմօլէց, դեղձերու ներքին ծորումին մասին իր տարած աշխատանքներուն ընթացքին, կըցաւ փաստել որ արեան ներարկում մը ոչ միայն կորուստ մը կը փոխարինէ արիւնահոսութեան մը պարագային, այլ նաեւ կը հանդիսանայ իրբեւ նոր խթան մը ամբողջ օրկանիզմին համար: Արդարեւ ան յառաջ կը բերէ ցնցում 1) մը որուն անմիջական հետեւանքը շատ ծերացած բըջիջներէն մասնիկներու խառնուիլն է, արեան շիճուկին 2) մէջ: Այս մասնիկները, կը «մարսուին» արեան կողմէ եւ յառաջ կը բերեն նիւթեր որոնք միւս բըջիջներուն գործունէութիւնը կը խթանեն:

Երեւոյթը մօտ է պատուաստի շիճուկներու գործելակերպին: Ասոնք կը պատրաստուին, նպատակաբար կենդանիի մը ներարկելով որոշ հիւանդութեան մը մանրէները (ընդհանրապէս իրենց տկարացած կամ ծերացած ձեւին մէջ) այնպիսի պայմաններու տակ որ կենդանին յաղթական դուրս դայ հիւանդութեան դէմ: Ինքնապաշտպանու-

թեան միջոցները որ կը շրջապագործուին օրկանիզմին մէջ, որոշ մանրէներու դէմ պայքարելու վարժութեան կողքին, արեան մէջ յառաջ կը բերեն նաեւ այնպիսի նիւթեր եւ հակաթոյներ, որոնք կրնան մանրէները փճացնել կամ հակազդել անոնց արտածուած թոյններուն: Այս կենդանիներէն է որ կը շարժայթուելի զանազան հիւանդութեանց դէմ գործածուած շիճուկները:

Արդ, Պօլիմօլէցէն առաջ Պօտէ հաստատած էր արդէն որ եթէ մանրէներու տեղ ներարկուի շարունակական կերպով ուրիշ տեսակ կենդանիի մը պատկանող հիւսուածքը(3) (լեարդ, երկկամունք զանազան դեղձեր եւլն.) ի յայտ կուգան նման երեւոյթներ եւ կարելի է ստանալ շիճուկ մը (serum cito-toxique) որ մեծ քանակով ներարկուած՝ կը փճացնէ համապատասխան հիւսուածքը ենթակային մօտ:

Բայց եթէ պզտիկ քանակութիւններով ներարկուի ան, ընդհակառակը խթանի դեր կը կատարէ համապատասխան հիւսուածքին նկատմամբ, կարծէք կենդանիին մէջ արթնցնելով ինքնապաշտպանութեան շրջուած գործելակերպեր:

Մինչեւ Պօլիմօլէցի աշխատութիւնները, ամենամեծ խոչընդոտը այս շիճուկներուն նպատակաբար քանակին սահմանումին մէջ կը կայանար: Պօլիմօլէցն է որ յաջողեցաւ այդ սահմանումը իրագործել, ճշգրիտ կերպով չափեց ներարկումի օգտակար քանակը, եւ դարձուց պատրաստութիւնները դործնապէս օգտագործելի:

Բայց, պէտք էր ընտրել այնպիսի հիւսուածք մը որ կարենար կազդուել շիճուկի ընդհանրական հանգամանք ունենալ միւս հիւսուածքներու նկատմամբ: Եւ հոս ի յայտ կուգայ Պօլիմօլէցի մէկ ուրիշ արժանիքը: Ան առաջարկեց շարժապիչ հիւսուածքները (4) որոնք իրմէ

- 1) Choc.
- 2) Plasma.

- 3) Tissu.
- 4) Tissus conjonctifs.

առաջ ընդունուած էին իբրեւ պարզ օ-
 փանդակներ, տեսակ մը կեղեւը աւելի
 բարդ կազմուածքով բջիջներու: Իրա-
 կանին մէջ այս հիւսուածքները մեծ
 դեր ունին ուրիշ բջիջներու «մարսու-
 մին» եւ վէրքերու սպիացման համար
 քաղցկեղի(5) եւ զանազան նեխական վա-
 րակումներու (6) դէժ մոզուած պայքա-
 րին մէջ: Եւ սխալ չէ ըսել Պօփօմօլէցի
 հետ թէ «Մարդ իր շաղկապիչ հիւս-
 ուածքներուն տարիքն ունի»:

Պօփօմօլէց, մեկնելով այս ճշմար-
 տութեան ընտրեց շաղկապիչ հիւս-
 ուածքներու ամենագործօն դրութեան
 մաշկերը (système reticulo-endothelial)
 պատրաստելու համար իր շիճուկը
 (serum antiréticulaire cito-toxique)
 որ բուժիչ քանակով ներարկուած, ա-
 ւելի կեանք կուտայ այս դրութեան բո-
 լոր բնախօսական գործունէութիւննե-
 րուն, օրկանիդմէն ներս:

Հասկնալի է որ այս վերջինները
 ըլլալով բազմաթիւ, շիճուկին գործա-
 ծութիւնը բժշկութեան մէջ ըլլայ բազ-
 մատեսակ:

Եւ արդէն Պօփօմօլէցի շիճուկը դուրս
 ելած է կենսաբանական աշխատանոց-
 ներէն: Մարդու վրայ կիրարկուած ա-
 ռաջին փորձերը տուած են բուսական
 համոզիչ արդիւնքներ: Մանաւանդ հե-
 տեւեալ պարագաներուն:

Նեխական վարակումներու առեւ,
 քաղցկեղին համար (որովհետեւ քաղց-
 կեղի որոշ դէպքերու մէջ, հիւանդ բը-
 ջիջները կը ոչնչանան շնորհիւ շաղկա-
 պիչ հիւսուածքներուն), ոսկրաբեկու-
 թեան համար, եւ նոյնիսկ կարգ մը
 մտային հիւանդութեանց պարագային,
 ուր ջղային բջիջները կը կազդուրօրին
 շնորհիւ իրենց «սննդառութեան» կերպի
 բարելաման:

Բայց մեր նիւթին համար աւելի կա-
 բեւոր է պօփօմօլէցի շիճուկին մէկ ու-
 րիշ յատկութիւնը: Ան կ'ընդդիմանայ
 բջիջներու կանխահաս կարծրացման (7),
 ուրեմն կը նպաստէ երկարակեցութեան:

Ի՞նչ են բջիջներու ծերանալուն
 շարժակերպը ու յատկանշական երե-
 տոյթները: Կենսա-քիմիական համադրու-
 թիւններու յառաջ բերած կենսունակու-
 թիւնն եւ ոյժը բջիջներէն ներս, կա-
 խում ունի մանաւանդ արարչահիթա-
 կան (8) մասնիկներու, (micelles)
 ցրումին(9) աստիճանէն, այսինքն իրենց
 ծաւալէն: Որքան մեծ ըլլայ ծաւալը
 բջիջին, այնքան ցրումի հաւանականու-
 թիւնները կը պակսին, եւ այնքան կը
 նուաղի բջիջին «գործօնութիւնը»:

Այս երեւոյթը բացատրելու համար
 Փարիզի բժշկական համալսարանի ու-
 սուշիչներէն Տէզուայ կուտայ նշանա-
 կալից պատկեր մը: Հինցած մեկան մը
 «ձեք» ու թօշնած գոյն ունի, որով-
 հետեւ գոյնի շատ մանր գնտիկները ի-
 րարու միանալով խոշորցած են, ուրե-
 մէն այլեւս ատակ չեն ցրուած վիճակի
 մէջ հեղուկին մէջ տատանելու: ու կ'իյ-
 նան կազմաւորին յատակը:

Բջիջային արարչահիթիւն մէջ ալ,
 երբ ծերութեան ախտանշանները կը ըս-
 կսին, տեղի կ'ունենայ colloïde ներու
 համախմբում եւ համասեղմում: Բջիջ-
 ները կը մեռնին, անդամահատելով ի-
 րենց շրջապատի հիւսուածքները եւ ոչ
 թիայն յառաջ կը բերեն նախնական
 կազմուածք ունեցող հիւսկէններու դէզ
 մը, կարծր, չոր ու ցամաք, այլ կ'առ-
 թեն նաեւ շաղկապիչ հիւսկէններու
 կարծրացումը, զանոնք կը դարձնեն
 մկանային եւ իրենց ինքնայատուկ բնա-
 խօսական գործունէութեանց կարելիու-
 թիւններէն գուրկ:

Տրամաբանական է ուրեմն ընդու-
 նիլ, որ երկարակեացութեան շիճուկին
 յաջորդական եւ լաւ չափուած ներար-
 կումները շաղկապիչ հիւսկէններու կան-
 խահաս կարծրացման առաջը կ'առնեն
 եւ այսպէսով արգելք կը հանդիսանան
 միւս բջիջներու կանխահաս ծերացու-
 մին ու կարելի կը դարձնեն կեանքին
 երկարաձգումը:

- 5) Cancer.
- 6) Infection.
- 7) Sclérose.

- 8) Particules colloïdales proto-
 plasmiques. (Արարչահիթ: Protoplasme)
- 9) Dispersion.

Անշուշտ, ինչպէս Պօփօմօլէց ինք ալ կը խոստովանի, զխտութեան այս նոր նուաճումը զեռ իր խանձարուրին մէջ կը գտնուի եւ «անհրաժեշտ են տակաւին բազմաթիւ փորձեր»: Յամենայն դէպս ան անիմաստ չի գտներ որ օր մը կարելի ըլլայ մարդու միջին տարիքը մինչեւ 150ի բարձրացնել: Եւ իրաւ զիտ-

նականի մը պարկեշտութեամբ կ'աւելցնէ որ իր շիճուկէն հրաշքներ պէտք չէ սպասել, թէ «կեանքը երկարելու լաւագոյն միջոցը ամէն բանէ առաջ զայն չկարճեցնելու միջոցն է» այսինքն առողջապահական նախնական կանոններու դործադրութիւնը:

Ա.

Ն Օ Թ Ե Ր

ՆՈՊԵՂԵԱՆ ՄՐՅԱՆԱԿԸ ՅԻՍՈՒՆ ՏԱՐՈՒԱՆ ԸՆԹԱՅՔԻՆ

Նոպէլեան հիմնարկութիւնը թեւա-կոխած է արդէն իր երկրորդ կիսադարը: Ու ցարդ՝ 251 մրցանակներ այն հինգ մարզերուն մէջ ոս մատնանշուած էին մեծ կտակակատարին կողմէն: - Բժշկութիւն, քիմիաբանութիւն, բնագիտութիւն, զրականութիւն եւ քաղաքական կեանքի մէջ աչքառու ծառայութիւն՝ յանուն աշխարհի խաղաղութեան:

Ամէն տարի մէկ քանի արժանաւորներ, առանց ազդութեան կամ հպատակութեան խտրութեան, կը դառնան Նոպէլեան մրցանակաւորներ - կարելի է ըսել Նոպէլեարներ - տիրանալով պըսակի մը՝ որուն բարոյական եւ նիւթական նշանակութիւնը ամենամեծն է բաղդատարը ուրիշ համաշխարհային բնոյթ ունեցող մրցանակներուն:

Առաջին կարգին կուգան Գերմանացիները, 49 պարգևատրուածներով: Յետոյ Անգլիացիները (45), Ամերիկացի-

ները (40), Ֆրանսացիները (29) եււն: Գրականութեան մէջ սակայն, առաջին տեղը կը զբաւէ Ֆրանսան 7 մրցանակով, յետոյ Գերմանիան (5), Անգլիան (5), Ամերիկան (3), Իտալիան (3), Շուէտ (3), եււն:

Եթէ զիտնականները կըրցած են դառնալ նոպէլեարներ որեւէ մէկ տարիքին (սկսած 25էն), ու նոյնիսկ ընդհանրապէս երիտասարդութեան - զբաղէտներու համար կարծէք թէ Նոպէլեան պարգևատրման յանձնախումբը իր նախընտրութիւնը տուած ըլլայ տարիներու զբական վատտակ մը ետին ունեցողներուն: Արդարեւ միակը որ երիտասարդ հասակին դարձաւ Նոպէլեար, Ռըտեարտ Գիլիլինին էր (42 տարեկանին), մնացեալներէն 14 հոգի, 50-60ին - 12 հոգի 60-70ին, 9 հոգի 70-80ին եւ 2 հոգի ալ ութսունէն վեր:

Իսկ կիները աւելի արժանացած են զբական մրցանակին, արձանագրելով յիսուն տարուայ ընթացքին 5 պսակաւորներ:

Ա.

ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

Ուրարտացիներու անկումին եւ հայ ժողովուրդի ծագման հարցերը կարելի պիտի ըլլայ մեծ չափով պարզել, չընորհիւ Արմաւիրի պեղումներուն, որոնք պիտի սկսին 1954ին: Այդ քաղաքը ուրարտացիներու ժամանակ յայտնի էր իբրեւ հիւսիսային մարզերու փոխարքային կեդրոնը, Արդիչախիսիլի անուան տակ: Հետագային կրեց Արմաւիր անունը ու դարձաւ ամբողջ Հայաստանի մայրաքաղաքը, առաջին հայ թագաւորներուն օրով:

Հնագոյն շրջանի ուսումնասիրութեան համար կարեւոր նշանակութիւն ունին Գառնի ամրոցի պեղումները, որոնք սկսան 1949ին, Ակադեմիայի պատմութեան Էնսթիթիւի հնագիտական բաժնի վարիչ Բարդէյ Առաքելեանի ղեկավարութեան տակ:

Գառնիի ամրոցը, իբրեւ հայ թագաւորներու ամբարանոց, ծանօթ էր պատմաբաններուն: Հոն է որ Տրդատ Ա. Գ. Գարուն շինած է սիւնազարդ մեհեան մը: 1945ին հոն գտնուեցաւ Տրդատ Ա. ի մէկ արձանադրութիւնը, գրուած անոր թագաւորութեան 11րդ տարին, - մեր թուականով 77ին - որ կը վերաբերի տաճարի շինութեան:

Պեղումները 1949-1950ին երեւան հանած են ամրոցի մեծ մասամբ հողին տակ թաղուած հսկայական պարիսպները: Ամրոցին ներքը, երեւան հանուած են մեր թուականի սկզբներուն պատկանող դամբարաններ, 6-7րդ դարերուն պատկանող բոլորածեւ եկեղեցի մը եւ ասեկի հին ժամանակներու վերաբերող բազմաթիւ օթեւաններ: Գառնիի պեղումները շատ կարեւոր են եւ մեծ թափով պիտի շարունակուին դեռ քանի մը տարի ալ:

Միջնադարեան Հայաստանի հնագիտական ուսումնասիրութեան համար որոշ աշխատանքներ ձեռնարկուած են Հայաստանի մէջ: Արդէն ուսումնասիրուած ու հաւաքուած են հազարաւոր վիճակահան արձանադրութիւններ, չափահանուած ու նկարուած են բազմաթիւ ճարտարապետական կառուցուածքներ եւ ձեռնարկուած միջնադարեան բնակատեղիներու պեղումներուն:

Այդ ուղղութեամբ կատարուած բազմաթիւ հետազոտական աշխատանքներու շարքին շատ կարեւոր են, Դուինի պեղումները, զոր կը ղեկավարէ Կ. Ղաֆադարեան:

Դուինի մէջ կատարուող պեղումները մինչեւ հիմա կեդրոնացուած են գլխաւորաբար երկու կէտերու վրայ, թաղաքի կեդրոնական թաղին եւ միջնաբերդի զապաթին:

Քաղաքի կեդրոնական թաղին մէջ երեւան հանուած է միանաւ մայր տաճարի հիմնապատկերը, որ կը պատկանի Զ. դարուն եւ ըստ պատմագիրներու տուած տեղեկութեանց կառուցուած է 553ին, Հիզդբուզիդ վկայի գերեզմանի վրայ:

Այս դամբարանէն դէպի հարաւ երեւան հանուած է Դուինի հռչակաւոր կաթողիկէ եկեղեցին, որ հակառակ ժամանակի ընթացքին իր կրած փոփոխութիւններուն հետաքրքրաշարժ եւ հոյակապ շինութիւն մըն է: Անիկա նախապէս եղած է հեթանոսական փայտածածկ տաճար մը: Դ. դարուն է որ վերածուած է քրիստոնէական եկեղեցիի եւ ստացած զոյգ սիւներու շարքով եւ երեք թեւի բաժանումներով մայր տաճարի տեսք: 400ական թուականներուն Վահան Մամիկոնեան նորոգելով եկեղեցին, ամբողջ յատակը պատած է խը-

ճանկար դարդերով, որոնք ի յայտ եկան 1951ին: Ն. դարու կէսերուն (450ին) տաճարին ծածքը փոխարինած են քարով եւ արտաքուստ սիւնաղարդ ծածկոյթ աւելցուցած են եկեղեցիի հարաւային, հիւսիսային եւ արեւմտեան կողմերուն վրայ:

Իրդ դարու սկիզբներուն Վրնկանի Մարգպան Սմբատ Բագրատունին եկեղեցին հիմնական ձեւափոխման կ'ենթարկէ: Ան շինութեան հաստատուն սիւներուն վրայ, դնել կուտայ հսկայական դմբէթ մը եւ արտաքին սիւնաղարդ ծածկոյթը քանդելով, հարաւային եւ հիւսիսային պատերուն վրայ աւելցնել կուտայ որմնախորշներ եւ այդպէսով տաճարին յառակածեւը կ'ըս-

տանայ խաչի տեսք: Այս եկեղեցիի օրինակով, կարելի է հիմնաւորել ճարտարապետ Թորոս Թորամանեանի կարծիքը թէ Տեկորի եւ Էջմիածնի տաճարները նոյնպէս եղած են բազիլիկ շինութիւններ եւ յետոյ միայն դարձած դմբէթաւոր շէնքեր: Եւ այս՝ շատ կարեւոր է, որովհետեւ Թորամանեան այդ կարծիքին հիման վրայ է որ կազմած է հայ ճարտարապետութեան հնագոյն շրջանի զարգացման իր տեսութիւնը:

Գուինի մէջ երեւան հանուած է նաեւ կաթողիկոսական պալատը, որ Ն. դարու երկրորդ կէսի շինութիւն է եւ իր սիւնաղարդ դահլիճով, աշխարհիկ ճարտարապետութեան դուռնի դարձոյններէն մինկը համարուի:

Շ Ա Ր Ժ Ա Ն Կ Ա Ր

ԵՐԹՆԵՐՈՐԴ ԱՐՈՒՆԵՍԻ ՄԱՍԻՆ

Պատկերները բազմապատկել, կառուցուածքը աւելի ճկուն դարձնել, բեմայարդարումի կարելիութիւններն ընդլայնել, թոյլատրել դէպքերու զուգահեռ կամ միտամանակ զարդացումը եւ վերջապէս փոխադրել նիւթը բնութեան ծոցին մէջ իսկ:— Նպատակակէտներ՝ զորս շարժանկարը մի առ մի նուաճեց դուրս ժայթքելով թատրոնի ծիւղէն եւ ետին ձգեց կարելիութիւններով սահմանափակ իր նախամայրը:

Ու այսօր, շնորհիւ իր այլազանութեան, այն գլած անցած է բոլոր չափանիշները եւ դարձած «ներկայացում»ի փողովորդական ախոյեանը:

Հեռու է արդէն այն ժամանակաշրջանը երբ շարժանկարը կը նկատուէր որպէս պարզ ժամանց՝ ուր երախայական նիւթ կամ դիւրին յուզմունք, անարժէք խեղկատակութիւն կամ մանուածապատ մեքենութիւն պարբերաբար կը դրաւէին պատուոյ տեղը:

Այսօր շարժանկարը կը ձգտի դէպի խորապէս մարդկայինը: Եւ տաղանդաւոր մարդիկ չեն վարանիր այս նոր գետնին վրայ փոխադրելու, ընկերային, հոգեբանական եւ մտքի հարցեր:

Որովհետեւ շնորհիւ այս մասնագիտութեան ճկունութեան, շնորհիւ բազմակողմանի կարելիութիւններուն որոնք

յարատեւ բարելաւման մէջ են, ժապաւէնը կարող է ընդգրկել բոլոր կալուածները:

Իր ուղղակի ազդեցութիւնը իւրաքանչիւր անհատի վրայ — եւ ասիկա ընկերային բոլոր խաւերէն ներս — զայն կը մտնանչէ որպէս դաղափարական տարածումի ազդու զէնք եւ մակալարժեքական առջնակարգ միջոց:

Նկարներու գեղեցկազդեցական ըմբռնումը, տրամախօսութեան մասնայատուկ կերպը, թելադրիչ ճշգրտութիւնը նոր հորիզոններ կը գտնեն իրենց առջին:

Շարժագծադրութիւնը (տէսէն անիմէ) կը ստեղծէ կերպընկալ բանաստեղծութիւն՝ ուր գիտակից հեղինակը կը վերակենդանանայ եւ կը յաղթահարէ:

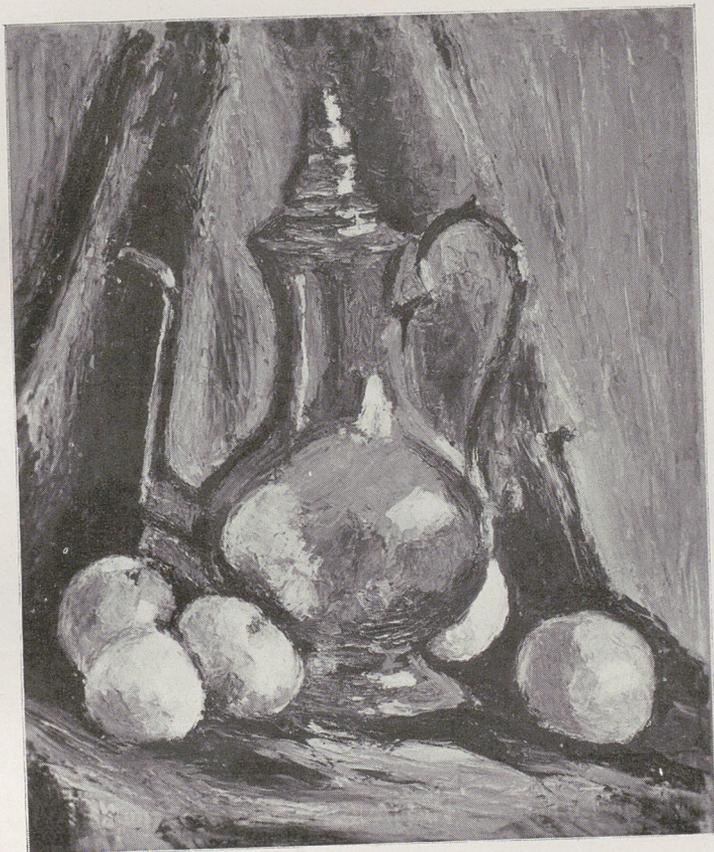
Վաւերական պատահարներու շարժանկարումը, լրատու ժապաւէնները, պատկերազարդ ճոխութեամբ նոր տեսակի համայնագիտարանի մը էջերն է որ կը յաւերժացնեն, ամէն օր:

Մեր ժամանակներու առարկայական դիտող՝ շարժանկարը լաւագոյն օժանդակն է «երեւակայական թանգարանին» որ ապագային պիտի դառնայ այն հաւատարիմ եւ կենդանի հայելին, ուր պիտի ցոլանան մեր նուաճումները, մեր միտքերը, մեր ձգտումները, մէկ խօսքով՝ արդի քաղաքակրթութիւնը:

Ն. Զ.

Այս հատորին տպագրութիւնը աւարտեցաւ 1952 Օգոստոսին
«ԱՐԱՔՍ» տպարանին մէջ, ի Փարիզ:

LE DIRECTEUR - GÉRANT : P. TOPALIAN
IMPRIMERIE ARAXES - 46, Rue Richer, Paris 9^e

Իւղանկար

Sonia TOPALIAN

Սօնա Թօփալեան

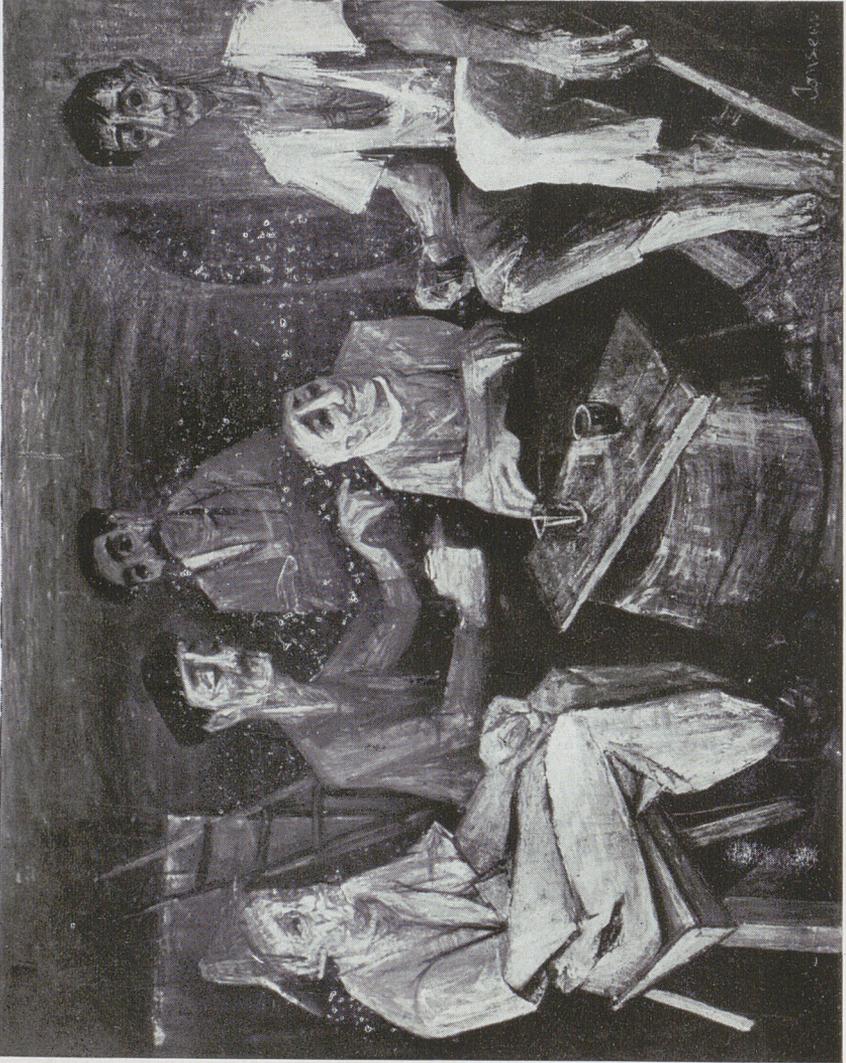
Ուննաբանդակ Աղթամարի Եկեղեցւոյ (9րդ դար)
Un relief de l'église d'Aghtamar (Arménie, 9e siècle)

«Պուսրիկը»

SHANT

Նկար ՇԱՐԻ

Երկար ժամը Մի

JANSEM

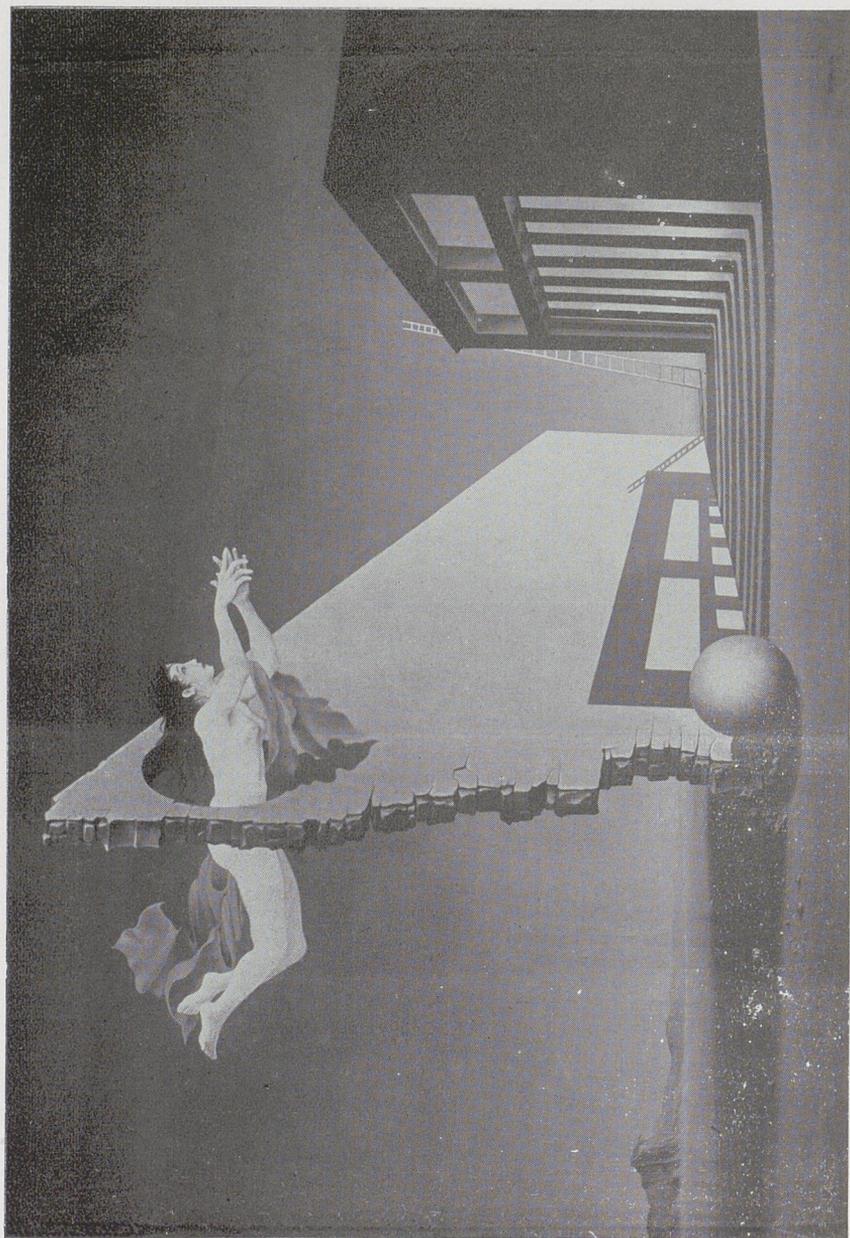
«Խմբակները»

Ծովանկար

D JERANIAN

Գարձ Ե. ձեռնակներ

Նվար (1933)

TUTUNDJIAN

ԹԻԹԻԻՆՃԵԱՆԻ

«Սալումե»

GURJAN

Քանդակ՝ ԳԻԻՐՋԵԱՆԻ

Գրք՝ Բ. ՊՈՏՈՍՅԱՆԻ

BODOSSIAN

Գաշտանկար

Նոր շենք՝ Ավրելի Մարսոյ (Էքսուպ)
Գործ՝ շարտարապետ Սարո Գաննեանի
Immeuble (Avenue Marceau) Architecte A. KANDJIAN

«Արեւել»

MISSIRIAN

Նկար Ա. ՄԻՍԻՐԻԱՆԻ

TAPIS ARMÉNIEN (17e SIECLE) ABARAN KOUBAH

Հայկական Գորգ՝ Ապարան – Քուպահ (17րդ դարու)

Fonds A.R.A.M

ԱՊՐՕ ԳԱՆՃԵԱՆ
ԳԱՌՁՈՒ
ԹԻԻԹԻԻՆՃԵԱՆ
ՍՕՂԱ ԹՕՓԱԼԵԱՆ
ԺԱՆՍԵՄ
ՃԵՐԱՆԵԱՆ
ՇԱՐԹ
Ա. ՄԻՍԻՐԵԱՆ

Աղյուսակ

Եռամսեայ Պարբերակամ
ԳՐԱԿԱՆԹ. ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

★
Խմբ. Բ. ԹՕՓԱԼԵԱՆ
★

Fonds A.R.A.M
ԳԻՆ՝ 500 ՁԲ.

ANDASTAN

ARTS & LITTÉRATURE
REVUE TRIMESTRIELLE ARMÉNIENNE

DIRECTEUR : P. TOPALIAN
46, RUE RICHER - PARIS (9e)

